

Політика і пам'ять

Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків
Від 1990-х до сьогодні

Автори

Олександра Гайдай
Максим Кавун
Едуард Петровський
Сергій Посохов
Олег Репан
Ірина Склокіна
Сергій Терно
Федір Турченко
Вадим Хмарський

Упорядниці

Олександра Гайдай, Ірина Склокіна

Науковий редактор Георгій Касьянов

Львів
ФОП Шумилович
2018

УДК 304.4“1990/2018”:94(477.54-25+477.63-25+477.64-25+477.74-25)“17/19”
П504

П504 **Політика і пам’ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні** / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 240 с.
ISBN 978-966-97142-4-4.

Ця книга є спробою критичного аналізу використання історії в неакадемічній сфері, а саме у публічному просторі міст — через пам’ятники, музеї, святкування та ритуали, топоніміку, тематичні ресторани, популярні видання та мас-медіа. Автори ставлять питання про те, яке значення мали ті чи інші аспекти минулого для легітимності місцевих еліт, формування громадянського суспільства та осмислення досвіду проживання у містах їхніми мешканцями. За допомогою матеріалів кількісних та якісних опитувань, спостережень та аналізу медій автори прагнуть показати складний палімпсест пам’ятей, що не вписується в усталені регіональні стереотипи.

УДК 304.4“1990/2018”:94(477.54-25+477.63-25+477.64-25+477.74-25)“17/19”

Видання стало можливим завдяки підтримці Університету Санкт-Галлена (проект “Region, Nation, and Beyond: Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine”)

Фото на обкладинці: Дмитро Бухановський

ISBN 978-966-97142-4-4

© Автори, 2018

ЗМІСТ

Від редактора.....	5
Вступ (<i>Олександра Гайдай, Ірина Склокіна</i>).....	12
Частина 1. Образ минулого, образ спільноти: регіональні політики пам’яті (<i>Олександра Гайдай, Максим Кавун, Едуард Петровський, Сергій Посохов, Олег Репан, Ірина Склокіна, Сергій Терно, Федір Турченко, Вадим Хмарський</i>)	28
1.1. Історичні міфи заснування: козацька стихія чи пожалувана милість?.....	50
1.2. Парадокси пам’ятання імперії «довгого» XIX ст.: між «гнітом» і «модернізацією».....	72
1.3. Пам’ять про XX ст.: між травмою, уславленням і ностальгією..... Радянський період 1917–1991: спадщина індустріалізації та урбанізації.....	82
Голод 1932–1933 рр. та сталінські репресії.....	103
Друга світова війна	58
Голокост	129
1.4. Вшанування Небесної Сотні та загиблих в АТО	135
Висновки до частини 1	143
Частина 2. Пам’ять і політика в міському просторі: погляд мешканців «регіональних столиць»: Харків, Дніпро і Одеса (<i>Олександра Гайдай, Ірина Склокіна</i>).....	145
2.1. Рецепція політики пам’яті в масовій свідомості — кількісні опитування.....	145
2.2. Місто крізь призму особистого досвіду (усні інтерв’ю)..... Одеса: «перлина біля моря», «єврейське місто», «культурне місто кримінальних авторитетів», «місто-герой».....	164

Харків: «перша столиця» і «слобожанське місто»	182
Дніпро(петровськ): «ракетне місто», «столиця застою» і «серце України»	203
Висновки до частини 2	219
Висновки	225
Додатки	231
Анкета опитування 2013 (вибрані питання)	231
Підручники й посібники з історії міст і регіонів	237

ВІД РЕДАКТОРА

Ця книжка присвячена політиці пам'яті (у ширшому розумінні — історичній політиці) в тих регіонах України, які зазвичай випадають за межі схеми, що ділить країну на «проєвропейський» Захід та «проросійський» Схід. Зазначені в назві міста й регіони — досить специфічні приклади репрезентацій минулого, не лише в значенні «цивілізаційної» орієнтації чи належності, але й з погляду ролі місцевої, регіональної культурної традиції та пам'яті.

На їхньому прикладі можна побачити, як локальні сюжети взаємодіють із проблемами і питаннями загальнонаціональної політики пам'яті, як те, що український дослідник Олександр Гриценко назвав «пам'яттю місцевого виробництва»¹, співіснує чи суперечить великим схемам на мапі історичної політики країни.

Власне, для кращого розуміння, ширшої контекстуалізації матеріалу цієї книги і пропоновано цю передмову.

Оскільки український панівний клас, політичні й культурні еліти та, зрештою, і соціологічно вагома більшість населення України нарешті визначили європейський вибір як основний вектор політичної і культурної географії, поглянемо для початку на ландшафт історичної політики «Європи». Вважатимемо це поняття умовно конґруентним «Європейському Союзу».

Упродовж останніх щонайменше 30–40 років в історичній політиці Європи спостерігаються дві основні тенденції. З одного боку, досить виразним є прагнення виробити й запровадити певні транснаціональні форми культурної (історичної) пам'яті і навіть історії, спрямовані на просування певної «загальноєвропейської» ідентичності.

Тут можна згадати і спроби створити курс/підручник загальноєвропейської історії, і численні дослідницько-просвітницькі проекти, підтримувані Радою Європи та іншими транснаціональними структурами,

¹ Гриценко О. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*. К., 2014.

і музей спільної європейської історії, відкритий у Брюсселі 2017 р.² Спільна європейська історія — це своєрідна спільна валюта на ринку символічного капіталу, а колективна пам'ять, очевидно, є таким капіталом. Ефективність цих проектів оцінити складно, особливо в контексті нещодавніх потрясінь в «об'єднаній Європі». Зрозуміло одне — їх пропонують наднаціональні інститути, але не завжди приймають інститути національні, вони певною мірою збігаються з аспіраціями значної частини європейського громадянства і водночас суперечать почуттям і відчуттям іншої.

Окремою темою можна вважати спроби знайти спільну для європейців «об'єднаничу» тему — поза ідеєю «Європа — спільний дім». Основною пропозицією тут з 1990-х рр. став Голокост — як тема спільної відповідальності європейців за темні сторінки минулого і за майбутнє, в якому не має бути місця ксенофобії, расизму й війні. Тут на рівні наднаціональних інституцій і національних урядів було знайдено консенсус, з початку 2000-х практично в усій Європі розгортається система *Holocaust education*, створено потужний міжнародний альянс дослідження Голокосту і поширення знань про нього³, з 2005 р. запроваджено загальноєвропейський день пам'яті. Утім, подібно до проекту загальноєвропейської пам'яті та історії, намагання перетворити Голокост на «глобальну ікону» (вислів Аляйди Ассман⁴) чи на загальноєвропейський об'єднаничий символ пам'яті за певних помірних успіхів складно оцінити як успішний проект. В одних випадках ідеться про те, що Голокост має «національні особливості», тому тут не може бути спільної схеми репрезентацій. В інших — заперечення спричиняють бюрократичні надміри запровадження стандартизованої спільної пам'яті. Останні події (2018) довкола змін до закону про Польський інститут національної пам'яті засвідчили специфічність сприйняття теми у «Східній Європі»⁵.

² Ідеться про Дім європейської історії, див. <https://historia-europa.ep.eu/en>

³ International Holocaust Remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com>

⁴ Див., зокрема: Ассман А. Существует ли глобальная память о Холокосте? Расширение и границы нового сообщества памяти // *Историческая экспертиза*. 2017. № 4. С. 9–30, http://istorex.ru/page/assmann_a_suschestvuet_li_globalnaya_pamyat_o_holokoste_rasshirenie_i_granitsi_novogo_soobshchestva_pamyati

⁵ Ідеться про додання до закону про IPN пункту 55а, що забороняє приписувати польському народові та державі відповідальність чи співвідповідальність за злочини нацизму, див. *Ustawa, Instytut Pamięci Narodowej*, <https://ipn.gov.pl/>

Отже, головна тенденція політики пам'яті «об'єднаної Європи», сформульована і сформована загальноєвропейськими структурами, стикається з відчутними проблемами. В обох випадках головною перешкодою є культурна суверенність національних історій. У рамках національних держав навіть в об'єднаній Європі національні історії та історіографії міцно утримують свої позиції — не в тому розумінні, що національний наратив домінує у професійній історіографії, а в тому значенні, що власна історія залишається базовою складовою національної ідентичності.

Після 2004–2007 рр. загальноєвропейський ландшафт пам'яті поповнився внеском тих націй і країн, які «повернулися» в Європу після десятиліть комунізму. Саме порахунки з комунізмом були тут чи не основною темою політики пам'яті. Еліти країн, які «позбулися» комуністичного спадку, намагалися втлумачити своїм співмешканцям у «європейському домі», що їхні сучасні негаразди безпосередньо пов'язані з комуністичним минулим. Що їхні західні сусіди постраждали лише від нацизму, а вони — і від нацизму, і від комунізму. Що для видужання необхідно не лише відновити національну ідентичність (зазвичай зі зверненням до класичного наративу етнонаціональної історії), а й засудити комунізм і прирівняти його до нацизму. Так у другій половині першого десятиліття 2000-х в «об'єднаній Європі» з'явився новий порядок денний у справах зі спільною історичною пам'яттю: старожили Євросоюзу мали не лише визнати специфічність ситуації з минулим у колишній «Східній Європі», а й прийняти як власне тривоги, переживання і занепокоєність минулим серед новоприбульців.

Щоправда, на рівні загальноєвропейських структур не наважилися зайти аж так далеко, щоб зрівняти нацизм з комунізмом, обмежилися зрівнянням нацизму і сталінізму. І навіть 2009 р. встановили загальноєвропейську комеморативну дату — 23 серпня — як Європейський день пам'яті жертв сталінізму та нацизму.

[pl/o-ipn/ustawa/24216,Ustawa.html](http://o-ipn/ustawa/24216,Ustawa.html) Зокрема, критичні дописи з цього приводу (Т. Снайдера, З. Миколейка, В. Шацького) з'явилися в: *Polityka*. 2018. № 6. Див. також: Hnatiuk O. Kto sieje wiatr, ten zbiera burzę // *Więź*. 2018. 4 lutego, <http://wiaz.com.pl/2018/02/04/kto-sieje-wiatr-ten-zbiera-burze/>; Копосов Н. О новом польском «мемориальном законе». «Отмывание истории» как преддверие эры «новых тираний»? Политическая концепция историка // *Гептер*. 2018. 14 февраля, <http://gefter.ru/archive/24048>

Розбіжності виникли і щодо сприйняття і репрезентації Голокосту в колишніх країнах «соціалістичного табору». В багатьох із них антисемітизм міжвоєнної доби сприяв співучасті місцевого населення у знищенні євреїв у час окупації. Навіть більше, у деяких країнах герої національного антикомуністичного руху опору — особи й організації — виявилися ситуативними колаборантами нацистів і співучасниками їхніх злочинів. Визнання Голокосту як загальноєвропейського символу пам'яті та відповідальності було, за висловом Тоні Джадта, «перепусткою» до Євросоюзу, скажімо так, неофіційною. Але після вступу спостерігається очевидне повернення до прихованої чи відвертої ревізії стандартної загальноєвропейської пам'яті про Голокост: тут найочевиднішими прикладами є Польща, Угорщина й Литва.

Отже, «об'єднана Європа» демонструє, з одного боку, наявність «інтеграційних» проектів і стратегій, спрямованих на створення спільних форм культурної пам'яті, з другого — протидію (відверту чи приховану) таким інтеграційним проектам — як на міжнародному, так і на національному рівнях. У Польщі, де останнім часом розгорнулася масштабна ревізія в питанні участі поляків у Голокості, *Stolpersteine*⁶ зазвичай не спричиняють дискусій. У Німеччині, яка є головним ініціатором і промоутером загальноєвропейської пам'яті про Голокост, місцева влада Мюнхена і Нюрнберга відмовилися від встановлення таких пам'ятних знаків.

Як Україна вписується в цей простір? Якщо говорити про загальні тенденції, то нескладно побачити, що Україна останнім часом певною мірою наближається до «східноєвропейського» типу історичної політики. Період кінця 1980-х — початку 2000-х можна охарактеризувати як час «націоналізації» історичної пам'яті: в культурний простір поверталися забуті чи заборонені імена й події, перелаштовувалися старі історичні міфи (козацький, шевченківський) і створювалися нові стереотипні зразки культурної пам'яті (Голодомор, Крути, ОУН та УПА). У професійному історіописанні відбувається переможна хода історіографічних схем і канонів кінця XIX ст.

З середини першого десятиліття XXI ст. спостерігається ескалація історичної політики в Україні (яка у часі збігається з подібними подіями на «посткомуністичному просторі»). Посилення і поширення за допомогою

⁶ Т. зв. «камені спотикання» — латунні таблички з іменами, які встановлюють на тротуарах біля колишніх місць проживання жертв Голокосту.

державної політики часів В. Ющенка етноцентричного⁷ національного нарративу спричинює опір і активну протидію носіїв і агентів іншого нарративу — радянсько-ностальгічного (який нерідко співіснує з імперсько-ностальгічним). І якщо раніше ця конфронтація відбувалася «заочно», то тепер бої за історію стають контактними: аж до бійок на вулицях Києва та інших міст.

Період правління Віктора Ющенка фактично став початком масованої політичної інструменталізації минулого всіма основними гравцями на політичному полі України. Вислів Вінстона Черчилля про Балкани, які продукують більше історії, ніж можуть перетравити, стає цілком доречним і стосовно України. Кількість лише державних інститутів, прямо чи опосередковано залучених до реалізації завдань історичної політики, сягає двох десятків: від президента з його регіональними структурами (районними, обласними, міськими адміністраціями) до таких не надто дотичних до «питань історії» структур, як суди (разом із Конституційним), СБУ та прокуратура, від Верховної Ради — до органів місцевого самоврядування, від уряду і міністерств — до Укрпошти та Національного банку. Саме в цей період створено спеціалізований орган виконавчої влади — Український інститут національної пам'яті.

Історична політика в цей період стає не лише відверто конфронтаційною, а більш цинічно-прагматичною. Якщо раніше до проблем репрезентації та інтерпретації минулого зверталися переважно політичні сили «ідеологічного сегменту», для яких питання ідеологічного налаштування суспільства традиційно мали велику вагу — комуністи й націоналісти (з націонал-демократами), то тепер політичний ресурс історичної політики використовується раніше ідеологічно амбівалентними утвореннями на зразок Партії регіонів чи Блоку Юлії Тимошенко. У цей час в історичній політиці запановує принцип цинічного прагматизму: проблеми минулого з великим морально-етичним навантаженням (Голодомор, депортації, репресії, воєнні злочини, геноциди) дедалі активніше використовують з егоїстично-політичних мотивів. Цього принципу дотримуються всі учасники процесу.

Саме в цей період конфліктогенність політики пам'яті виходить і на міжнародний рівень. Основним суперником України стає Росія, яка активно конфліктує з усіма сусідами — передусім країнами Балтії і Польщею.

⁷ Етноцентричний нарратив — оповідь про минуле, в центрі якої «титильна» етнічна група.

Упродовж 2007–2010 рр. Україна стає учасницею війни пам'ятей з Росією, в яку втягуються не лише державні інститути, а й внутрішні актори, навіть більше, російські інститути стають учасниками внутрішньоукраїнських дискусій, виступаючи на боці прихильників і промоутерів радянсько-ностальгічного нарративу. Цей нарратив отримує підтримку за часів Віктора Януковича.

І нарешті, після зими 2013–2014 рр., які дістали назву «революція Гідності», трапляється доволі радикальний поворот в історичній політиці. Після ухвалення «меморіальних законів» навесні 2015 р. радянсько-ностальгічний нарратив пам'ятей швидко вилучається з символічного простору України — переважно адміністративно-бюрократичними засобами, без будь-якої публічної дискусії. Натомість радикалізується етноцентричний український нарратив, що супроводжується поширенням переважно на територію Центральної України націоналістичного нарративу — тут з'являються топографічні об'єкти, названі на честь діячів ОУН та УПА, героїчний міф УПА перетворюється на складову ідеологічного забезпечення війни на Сході. Радянсько-ностальгічний нарратив у державній політиці ототожнюється лише з Росією. Його промоутери й захисники в Україні опиняються або поза законом (Комуністична партія), або на маргінесах політичного життя (уламки Партії регіонів).

Ця «перемога» має ситуативний характер і не розв'язує конфлікт між національним/націоналістичним нарративом та радянсько-ностальгічним. Вона лише переводить його в латентний стан. Різні соціологічні опитування 2015–2017 рр. засвідчують, що від третини до двох третин респондентів не підтримують ті чи ті аспекти сучасної державної історичної політики чи її в цілому, і переважна більшість їх зосереджена в східних і південних регіонах країни, власне, тих, на які найбільше і спрямована ця політика.

Крім того, поширення націоналістичного нарративу пам'ятей, а подекуди вихід його на рівень державної політики, спричинив ускладнення у відносинах з найближчими сусідами. У випадку з Росією це відповідає «стану речей» — тут усе зрозуміло, тим більше, що російське керівництво так само використовує історію для політичної легітимації анексії та війни на Сході. Але у випадку з Польщею цілком очевидно, що конфлікт щодо минулого явно випадає за рамки нормальних відносин між партнерами. І тут ми маємо справу не так з конфліктом між двома країнами, як із суперечкою між двома радикальними версіями

етноцентричного нарративу. Інтенсивне просування націоналістичного нарративу пам'ятей (передусім міфу УПА, ОУН та діячів цих організацій) спричинило конфлікт із носіями націоналістичного нарративу пам'ятей в Польщі. При цьому обидві сторони намагаються представити цю суперечку як конфлікт між країнами й націями.

Здається, наведених зауважень і спостережень буде достатньо, щоб оцінити важливість і своєчасність дослідження, яке запропоновано в цій книзі. Політика пам'ятей (чи історична політика) потребує уважного, спокійного, виваженого, позбавленого політиканства осмислення та дослідження. Можна сподіватися, ця книга відповідає таким критеріям.

Георгій Касьянов

ВСТУП

Олександра Гайдай, Ірина Склокіна

Увага до сфери історичної політики помітно посилилась упродовж останніх трьох десятиліть як в Україні, так і у світі загалом. Після 1991 р. в Україні націоналізація історії передбачала «відродження колективної пам'яті», що презентувалася як справжня історія на протидію фальшивій комуністичній версії минулого⁸. За основу модерної української ідентичності були використані культурні й історичні ідентифікації «титольної нації» — оформилася етноцентрична версія національного минулого (хоча окремі елементи радянського історичного символізму збереглися)⁹. Ця концепція історичного минулого, яка також була пов'язана з цінностями традиційного суспільства та постколониальним синдромом¹⁰, виявила свою проблемність для регіонів півдня і сходу країни, минуле яких складно вписати в запропоновану схему. Символічне, архітектурне й церемоніальне «переформатування» простору Харкова, Дніпра, Запоріжжя й Одеси мало істотні особливості. Названі

⁸ Касьянов Г. *Past Continuous: історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди*. К., 2018; Kasianov G. *History, Politics and Memory (Ukraine 1990s — 2000s) // Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives / Ed. by M. Pakier and J. Wawrzyniak*. New York, 2016. P. 195.

⁹ Володимир Бабка у статті визначає такі характеристики політики пам'яті в Україні: віктимізація національної історії, переважання трагізму історичних розповідей і комеморацій, надмірна архайзація, етнізація та фольклоризація національного минулого, відсутність помітних державних ініціатив, спрямованих на громадський діалог і примирення, посилення політичного протистояння та міжрегіонального розколу, численні акти вандалізму як прояв війни пам'ятників. Див.: Бабка В. *Політика пам'яті в Україні (2005 — початок 2010 рр.): ключові тенденції // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. Вип. 4(78). 2015. С. 116.

¹⁰ Kasianov G. *History, Politics and Memory (Ukraine 1990s — 2000s) // Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives / Ed. by M. Pakier and J. Wawrzyniak*. New York, 2016. P. 194.

міста є доволі сильними регіональними центрами, які певною мірою претендують на лідерство у своєму регіоні, що впливало на їхні відносини з центральною владою. Панівний український історичний наратив, серцевину якого становить народницький міф кінця XIX ст., має якість співіснувати і взаємодіяти з місцевою культурною пам'яттю, де культивуються досягнення в урбанізації, індустріалізації, комерції, міській культурі та *civility*, являючи надзвичайно цікавий предмет дослідження.

Ця книга є результатом кількарічної роботи групи дослідників у рамках проекту «Регіон, нація та більше», що був ініційований Університетом Санкт-Галлена 2012 р.¹¹ Упродовж 2013 та 2015 рр. було проведено масштабне соціологічне опитування, частиною якого став фокус на історичній пам'яті, а також глибинні інтерв'ю у 14 областях по всій країні на теми історичної пам'яті в локальному контексті (конкретному міському/сільському просторі проживання). Ми вдячні особливо Анні Чеботарьовій, яка надала допомогу в роботі із кількісними даними соціологічних опитувань, а також усім учасникам проекту «Регіон, нація та більше», які ділилися своїми думками та висловлювали зауваження до цього тексту. Це масштабне дослідження макrorівня спонукало до думки про необхідність доповнити соціологічну картину певними історичними екскурсами, зокрема в тих регіонах, які зазвичай не були предметом спеціального зацікавлення.

Початкова ідея полягала в тому, щоб підготувати короткий аналітичний звіт про політику пам'яті в Дніпрі (тоді ще Дніпропетровську), Запоріжжі, Одесі й Харкові. Вибір міст був зумовлений бажанням вийти за межі звичної дихотомії «Схід — Захід», яка зазвичай зводиться до схеми «Донбас — Галичина». З цього набору доволі дослідженими є Одеса, яка зацікавила також і зарубіжних дослідників, а також Харків, який виправдовує свій статус університетського й інтелектуального центру. Набагато менше досліджені Дніпро й Запоріжжя¹². Водночас з огляду на події 2014 р. питання

¹¹ Підсумки роботи цього проекту втілилися у численних статтях і колективній книзі: *Regionalism Without Regions: Rethinking Ukraine's Heterogeneity / Ed. by U. Schmid, O. Myshlovska, C. Scheide* (to be published by CEU Press).

¹² Слід сказати, що дослідження політики пам'яті в містах є вже доволі розвиненим напрямком, проте лише деякі з українських міст досліджувалися під цим кутом зору. Для нас найважливішими є роботи, що стосуються політики пам'яті та ролі історії у формуванні «міфу міста» чи «образів міста», зокрема після 1991 р. Наприклад, робота Вільяма Ріша, хоча і зосереджена здебільшого на історії, також

подає цікаві думки про формування міфу Львова як «західного», «українського та «антирадянського» міста: Risch W. J. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge, MA, 2011. Елеонора Нарвселіус показує формування міського міфу Львова в середовищі інтелігенції: Narvselius E. *The Nation's Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in Post-1991 Lviv*. Linköping University, 2009. Катажина Котинська і Григорій Грабович аналізують творення міського міфу Львова у кількох національних літературах, зокрема польській, українській і єврейській: Grabowicz G. *Mythologizing Lviv/Lwów: Echoes of Presence and Absence // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture*. Cambridge, Mass., 2005; Котинська К. *Перечитування міста*. Львів, 2017 (перше видання 2015). Софія Дяк торкається політики пам'яті і спадщини у повоєнні десятиліття, зіставляючи одразу два міста: Dyak S. *(Re)imagining Cityscapes: Lviv and Wrocław after 1944/45*. PhD Thesis, 2010. Андре Лібіх і Оксана Мишловська звертають увагу на топографію культу Степана Бандери у конкретних містах і селах: Libich A., Myshlovska O. *Bandera: Memorialization and Commemoration // Nationalities Papers*. 2014. Vol. 42. № 5. Pp. 750–770. Одне з найбільш поважних соціологічних досліджень ідентичностей (і історичної свідомості) мешканців Львова і Донецька див. у: *Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Україна Модерна. Спеціальний випуск / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака*. Львів; К., 2007 (зокрема стаття: V. Sereda. *Regional Historical Identities and Memory*). Вікторія Серєда також проаналізувала політику пам'яті та міського ландшафту на прикладі Львова: Sereda V. *Politics of Memory and Urban Landscape: The Case of Lviv After WWII*, <http://www.iwm.at/transit/transit-online/politics-of-memory-and-urban-landscape/> Про культуру пам'яті в Донецьку (передусім про ностальгію за успіхами радянських часів) див. у: Zimmer K. *Trapped in a Past Glory: Self-identification and Self-symbolization in the Donbas // Re-constructing the Post-Soviet Industrial Region. The Donbas in Transition / Ed. by A. Swain*. London and New York, 2007. Pp. 97–121. Марта Студенна-Скруква висвітлює аспекти пам'яті про індустріальну звитягу: Студенна-Скруква М. *Український Донбас: обличчя регіональної ідентичності*. К., 2014 (перше видання 2012). Формування міського міфу через тематичні ресторани розглядає Оксана Довгополова: Довгополова О. *Мандрівний міф міста: репрезентація міфу Одеси у підприємствах пам'яті // Україна модерна*, <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/dovhopolova-odessa-myth>. Проблема-тику імперського і радянського шарів спадщини в символічному міському просторі розглядає Карл Кваллс: Qualls K. *From Ruins to Reconstruction. Urban Identity in Soviet Sevastopol After WWII*. Ithaca, London, 2009. Команда українсько-німецького проекту вивчала сучасне сприйняття Полтавської битви та її роль для ідентичності мешканців Полтави: *“Wie ein Schwede bei Poltawa...” Die Erinnerung an die Schlacht bei Poltawa 1709 und ihre Bedeutung für die Identitätssuche der Ukraine in Europa. Ein deutsch-ukrainisches Studienprojekt / G. Hausmann, R. Kliewer (Hrsg.)*.

формування оповіді про минуле в усіх цих містах стає надзвичайно важливим, адже минуле використовується не тільки для формування внутрішньої спільності, але й окреслення геополітичного вибору.

Ішлося про те, щоб зібрати матеріал за певною спільною схемою і потім узагальнити його у вигляді короткого звіту. Як експертів було запрошено професійних істориків, добре обізнаних із ситуацією в їхніх регіонах — власне, їхня роль зводилася до функції «респондентів», які мали надати матеріал. Провокація виявилася вдалою. Професійні історики не захотіли бути «респондентами», вони перебрали на себе функції аналітиків і запропонували свої візії розвитку політики пам'яті у своїх регіонах.

Отже, експерти з кожного регіону фактично підготували оглядово-аналітичні нариси, які не лише дають уявлення про предмет дослідження, а й можуть слугувати цікавою ілюстрацією того, як професійні історики сприймають і аналізують політику пам'яті в своїх регіонах.

Історики Максим Кавун, Едуард Петровський, Сергій Посохов, Олег Репан, Ірина Склокіна, Сергій Терно, Федір Турченко та Вадим Хмарський підготували ґрунтовний аналіз ситуації в Харкові, Дніпрі, Запоріжжі й Одесі, поєднавши свій дослідницький підхід із досвідом життєвих спостережень у цих містах — спостережень очима науковців і багаторічних мешканців. У жовтні 2015 р. ці тексти пройшли обговорення на зустрічі в Києві, за підсумками якої матеріали доопрацювали упорядниці й редактор.

Felsberg, 2010. Кілька досліджень присвячені формуванню образу міста через його спадщину в туристичних путівниках: Мовна М. *Путівники Львовом: др. пол. XIX — поч. XXI ст.: історико-культурологічне дослідження*. Л., 2014; Діса К. *Образ модерного міста в путівниках по Києву межі XIX — XX ст. // Живучи в модерному місті. Київ кінця XIX — поч. XX ст.* К., 2016. С. 82–95. Пам'яті другого покоління тих, хто пережив Голокост, присвячена книга Маріанни Гірш та Лео Шпітцера, фокусована на уявних образах Чернівців: Hirsch M., Spitzer L. *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. Los Angeles, 2010. Олександр Гриценко одним із перших зосередив увагу на центральній Україні і саме на провінційних містечках: Гриценко О. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*. К., 2014. З-поміж інших маленьких міст України більшу увагу привертають хіба що колишні штетли, про які пишуть відповідно як про місця (не)пам'ятання про єврейську громаду і Голокост: Бартов О. *Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні*. К., 2010 (перше видання 2007); Vaidlinger J. *In the Shadow of the Stetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine*. Bloomington, 2013.

Завданням цього огляду є аналіз політики пам'яті в містах півдня та сходу країни — Одесі, Харкові, Дніпрі та Запоріжжі, які є регіональними центрами влади й управління, а також місцями концентрації інтелектуальних та матеріальних ресурсів. Поняття «регіональної столиці»¹³ вже застосовувалося у вітчизняній гуманітаристиці на позначення тих міст, що не лише мають значення адміністративних центрів, але претендують на регіональне лідерство і суперничають чи то між собою, чи також із іншими уявними й реальними столицями, як-от Києвом. Політику пам'яті ми розуміємо як діяльність, спрямовану на створення й підтримання певного образу минулого — промоцію одних історичних подій та інтерпретацій і замовчування чи ігнорування інших.

Говорячи докладніше про наш вибір саме цих міст, слід зауважити нерівномірну увагу, що приділялася цим містам з позиції політик пам'яті, творення міських міфів та вписування їхнього минулого в ширші (національні, імперські, глобальні) історичні наративи.

Одеса, напевно, — одне з найбільш поетизованих та міфологізованих міст, що, як зазначає Чарлз Кінг, типово для портів і міст із швидким вибухоподібним розвитком, які ставали місцями творення урбанної культури та прихистком для багатьох поетів і митців¹⁴. Одеса, як і інші подібні міста, приваблювала можливостями соціальної мобільності й заробітку. Водночас в умовах послаблення влади розташування «на перехресті» сприяло розвитку кримінального середовища. Міф Одеси, зрештою, увібрав такі складові, як гармонійне етнічне багатоманіття, неймовірні можливості бізнесових успіхів та особливу культуру дотепності й розуму, які і до сьогодні фігурують у політиці пам'яті в цьому місті та в поглядах на нього ззовні.

Книга Рошанни Сильвестер¹⁵ простежує історію Одеси пізнього імперського періоду з позиції формування модерного громадянства, міського простору та кримінальних практик. Аналізуючи популярну пресу того часу, авторка замислюється над питанням, як інтерпретувалися

¹³ Див., зокрема, матеріали круглого столу «Регіональні “столиці” України в пошуках нової ідентичності» у: *Схід-Захід. Історико-культурологічний часопис*. 2008. Вип. 9–10.

¹⁴ King Ch. *Odessa. Genius and Death in a City of Dreams*. NY, London, 2011. P. 19–20.

¹⁵ Sylvester R. *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves*. DeKalb, Illinois, 2005.

етнічне різноманіття та романтизовані й іронічні образи спритних злочинців, які, власне, стали основою міського міфу Одеси. Джеррод Тенні у своїй праці «Місто шахраїв і жебраків: євреї Росії та міф старої Одеси»¹⁶ досліджує зв'язок між двома складовими цього міфу: єврейським характером міста та його кримінальною субкультурою. Хоча «стара Одеса» зникла після Першої світової війни, автор простежує, як образ «єврейського міста» існував і надалі, аж до сьогодні — у передруках Ісаака Бабеля, в театрі й кіно, самвидаві та знаменитій «Юморине». Побудована переважно на вже наявних історичних працях книга-синтеза Чарльза Кінга «Одеса: геній і смерть у місті мрій»¹⁷ реконструює історію Одеси, звертаючи увагу як на аспекти привабливості міста (відкритість, полікультурність, відносна свобода комерції), так і на його «чорних демонів» насильства, зокрема й міжетнічного (разом із темою Голокосту). У третій частині «Пам'ятання та ностальгія» Ч. Кінг звертається до спадщини часів Другої світової та образу «міста-героя», а також торкається сучасних тенденцій використання образу «старої Одеси» в туризмі, краєзнавстві та популярній культурі. Олег Губар та Патріція Герлігі¹⁸ у своїй статті також у критичному ключі звертаються до «темних боків» історичного міфу Одеси: претензій на виключність та самовихваляння, ностальгійного тримання за минуле і браку бачення майбутнього. Вони показують також, як у радянський час старий міф мультикультурної Одеси існував уже в іпостасі «пролетарського інтернаціоналізму», але і з використанням літературних образів XIX ст., у яких Одеса поставала як гармонійне, гостинне й безтурботне місце. Збереженість імперської архітектури Одеси, на думку авторів, слід вважати не свідомою політикою щодо спадщини, а простим наслідком занедбання, яке не дозволило провести масових перебудов на радянський лад. Пострадянський будівельний бум теж експлуатує традиційні образи «старої Одеси» для отримання прибутків.

Емілію Кокко також показав, що образ історичного «морського міста» з його полікультурністю та відкритістю сьогодні підтримується туристич-

¹⁶ Tanny J. *City of Rogues and Schnorrers. Russia's Jews and the Myth of Old Odessa*. Bloomington and Indianapolis, 2011.

¹⁷ King Ch. *Odessa. Genius and Death in a City of Dreams*. NY, London, 2011.

¹⁸ Gubar O. and Herlihy P. The Persuasive Power of the Odessa Myth // *Cities After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* / Ed. by J. Czaplicka, N. Gelazis, and B. A. Ruble. Washington, DC, 2009. Pp. 137–165.

ною індустрією¹⁹. Однак такий образ радикально суперечить політиці держави, що прагне підпорядкувати Одесу (як і подібне до неї «морське» місто — Трієст) наративу модерної (і/або моноетнічної) нації. Книга Тані Ричардсон «Калейдоскопічна Одеса»²⁰ — напевно, найґрунтовніше на сьогодні дослідження історичної свідомості та ідентифікацій одеситів — теж наголошує на проблемності вписування одеського міського міфу в національний наратив сучасної України. Вона простежує «посмертне» тривання СРСР у свідомості містян, старші покоління яких мають досвід змін кордонів і держав. Робота Т. Ричардсон використовує підходи міської антропології і зосереджується передусім не на міських елітах, які найчастіше розглядають як вирішальних гравців у політиці пам'яті, а на різноманітні практик звичайних мешканців: наприклад, фланіруванні містом, оповіданні сімейних історій, сприйнятті шкільної версії історії. Увага до акторів з-поза традиційно політичної сфери дозволяє авторці ідентифікувати Літературний музей як важливий самостійний агент творення і підтримування міфу Одеси. Навіть більше, самі будівлі й вулиці набувають самостійної суб'єктності, адже вони «промовляють» до перехожих навіть тоді, коли вони не присутні в публічних дискурсах. «Калейдоскопічна Одеса» є методологічно інновативною роботою з густим етнографічним матеріалом. Надзвичайно цікаво простежити, як міняються повсякденні практики в Одесі протягом понад 10 років, що минули з часу виходу книжки — і почасти на це питання дають відповіді глибинні інтерв'ю, які ми використовуємо.

Що стосується Харкова, Дніпра і Запоріжжя, то їх вивчення з позиції політики пам'яті лише розпочинається. Серед найважливіших праць слід згадати книгу Володимира Кравченка «Харків/Харьков: Столиця пограниччя», що простежує формування образу міста насамперед в історіографії, культурних і політичних дискурсах. Автор передусім зосереджується на позиціонуванні міста в рамках ширших наративів — імперських, національних, регіональних, у яких історія часто відігравала провідну роль. У найкоротшому, але насиченому останньому розділі автор торкається політики пам'яті в Харкові після 1991 р. На його думку, цю політику визначає переміщення Харкова на нове прикордоння між незалеж-

¹⁹ Cocco E. Performing Maritime Imperial Legacies: Tourism and Cosmopolitanism in Odessa and Trieste // *Anthropological Notebooks*. 2010. Vol. 16. № 1. Pp. 37–57.

²⁰ Richardson T. *Kaleidoscopic Odessa. History and Place in Contemporary Ukraine*. Toronto, Buffalo, London, 2008.

ними Україною і Росією, що істотно дисонує із досвідом радянських часів, коли Харків позиціонувався не як окраїна, а як частина *core*, одна із кількох головних промислових та інтелектуальних столиць СРСР. Тетяна Журженко у своїй важливій книзі²¹ також аналізує цей регіон як прикордоння, антропологічними методами досліджуючи повсякденні практики перетинання, уявлення та оповідання про нововиниклий кордон мешканців сіл Харківської і Белгородської областей. Ця робота містить важливі ідеї про зв'язок між пам'яттю, ностальгією, державною лояльністю, та економічними практиками. В окремих статтях Т. Журженко аналізує політику пам'яті про Другу світову війну в Харкові й Белгороді і про голод 1932–1933 рр. — у Харкові після 2004 р.²² Методи усної історії та антропологічного спостереження використовує також у своїй праці Майкл Вестрейт, аналізуючи, як спільнота радянських офіцерів і їхні родини в Харкові пережили трансформацію 1990-х рр. і в якій спосіб пам'ять про радянський досвід впливає на їхнє бачення себе і місця свого проживання сьогодні²³. Нещодавня дисертація М. Добчанського також розглядає Харків як важливе для радянського проекту місто, яке плекало пам'ять про власний столичний статус та важливу роль у громадянській війні для утвердження своєї значущості на загальносоюзному рівні²⁴. Безумовно, «прикордонність», у рамках якої сьогоднішні дослідники аналізують специфіку Харкова, притаманна також багатьом іншим містам України.

Говорячи про Дніпро й Запоріжжя, ми, однак, стикаємося із дещо складнішою ситуацією. Якщо і для Харкова, і для Одеси завжди була типова певна «окраїнність», уникання належності до чітких гранд-наративів,

²¹ Zhurzenko T. *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Stuttgart, 2010.

²² Zhurzenko T. Shared Memory Culture? Nationalizing the 'Great Patriotic War' in the Ukrainian-Russian Borderlands // *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives* / Ed. by M. Pakier and J. Wawrzyniak. Oxford, 2015; Zhurzenko T. "'Capital of Despair': Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution" // *EEPS — East European Politics and Societies*. 2011. Vol. 25. № 3. Pp. 597–639.

²³ Westrate M. T. *Living Soviet in Ukraine from Stalin to Maidan. Under the Falling Red Star in Kharkiv*. Lanham, MD, 2016.

²⁴ Dobczansky M. *From Soviet Heartland to Ukrainian Borderland: Searching for Identity in Kharkiv, 1943–2004. Unpublished PhD Thesis, Stanford University, 2016.*

протиставлення щодо інших «столиць» — Києва, Петербурга чи Москви, — то це було справедливо лише для частини історії Дніпра й Запоріжжя. Олександрівськ-Запоріжжя ніколи не претендував на роль регіональної столиці так само інтенсивно, як Дніпро, Харків чи Одеса. У 1930-х рр. у центрі символічної географії радянської України опиняється саме Дніпрогес — визначний символ радянської модернізації, промислової потуги, проте саме місто не набуло особливої урбанної культури, «публіки», як і власного міського міфу. Ще після Другої світової війни перед містом стояло завдання визначення і творення власного центру²⁵ — адже його життя і далі зосереджувалося навколо заводів. Після 1991 р. і Дніпро, і Запоріжжя в символічній географії опинилися на землях, що належать до серцевини важливого націєтворчого українського міфу — запорізького козацтва²⁶. Після початку українсько-російської війни 2014 р. Дніпро, схоже, претендує на центральну роль у новітньому українському наративі націєтворення²⁷ — інклюзивного в культурному розумінні, протиставленого до Росії — у політичному. Це визнання цінності полікультурності надає Дніпру характеру «метрополіса», якого бракувало в радянський час, що, однак, навряд чи переважить чинники депопуляції та економічних труднощів після 1991 р. Однак радянська ідентичність Дніпропетровська, як показує у своїй книзі Сергій Жук, не зводилася лише до індустріальної гордості: поп-культура і художня література в «ракетному місті» оперувала також і образами української національної історії, зокрема козацтва²⁸. До суперництва козацького й імперського міфів заснування (“foundation

²⁵ ЦДАМЛМ. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 40: Касьянов А., Гоцкий Л., Матушевич А., Северин С. *Центры городов Украины*. [Машинопис із правками О. Касьянова]. 1955. 336 с.

²⁶ Про ініціативи центральної української влади з промоції козацької спадщини, зокрема у Запоріжжі, пише у своїй ґрунтовній праці Олександр Гриценко: Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К., 2017. С. 253–254, 530–543.

²⁷ Portnov A. “The Heart of Ukraine?” Dnipropetrovsk and the Ukrainian Revolution // *What Does Ukraine Think?* / Ed. by A. Wilson; European Council of Foreign Relations, 2015. Pp. 64–70.

²⁸ Zhuk S. *Rock and Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960–1985*. Washington, DC; Baltimore, MD, 2010.

myths”) в Дніпрі звертаються Андрій Портнов і Тетяна Портнова²⁹. Ці ж автори вивчали образи міста як «столиці застою» і «кузні кадрів»: наголошення особливої ролі Брежнєва в розвитку міста, уявлення про всесильність «дніпропетровського клану» стали стереотипним уявленням про Дніпро, але це більше бажане, аніж дійсне, своєрідний ностальгійний пошук самоідентифікації в минулому³⁰. Разом із науковими працями поняття «політики пам'яті» стає все популярнішим у власне стратегіях афірмативного (такого, що схвалює і легітимує) історіописання. У 2012 р. Дніпропетровська обласна колегія з підготовки тематичної серії книг «Реабілітовані історією» видала монографію «Історична пам'ять Дніпропетровщини»³¹. У книзі історія регіону переплітається з історичною пам'яттю, і часто останнє підміняє перше. Більша частина роботи присвячена радянському періоду й діяльності радянської влади у сфері пам'яті, але також є два розділи, які зосереджуються на періоді незалежності: перший розглядає відзначення різноманітних річниць³², зокрема річниць створення області, та діяльність інституцій гуманітарного профілю, другий — історико-краєзнавчі дослідження, починаючи від 1991 р. Текст монографії доволі компліментарний, автори в описовій формі подають діяльність місцевої (переважно обласної) влади. Унаслідок цього складається враження успішності та безконфліктності того, що дослідники визначають як «історичну пам'ять».

У дослідженнях Запоріжжя автори передусім звертають увагу на козацький міф, а також спроби героїзувати історію міста часів Другої

²⁹ Portnov A., Portnova T. “The Imperial” and “the Cossack” in the Semiotics of Ekaterinoslav-Dnipropetrovsk. The Controversies of the Foundation Myth // *Urban Semiotics. City as a Cultural-Historical Phenomenon* / Ed. by I. Pilshchikov. Tallin, 2015. Pp. 223–250.

³⁰ Портнов А., Портнова Т. Столиця застою? Брежневський міф Дніпропетровська // *Неприкосновенный запас*. 2014. № 5. С. 71–87.

³¹ *Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія*. Дніпропетровськ, 2012. 476 с.

³² До річниць від створення області за підтримки влади було видано праці з історії регіону, а також методичні й бібліографічні видання: *Дніпропетровська область: історія та сучасність: до 75-річчя створення* / Редкол.: Н. М. Дєєва та ін. Дніпропетровськ, 2007; *Дніпропетровщина на рубежі століть: 70 років Дніпропетров. обл.* / Редкол.: Г. Куликов, Н. Каламбет, Г. Коваль та ін. Дніпропетровськ, 2002.

світової війни³³. Нещодавня соціологічна розвідка зауважує велику значущість острова Хортиця — як у функційному, так і в символічному значенні³⁴. Кристіан Ганцер³⁵ показує на прикладі Музею запорозького козацтва на Хортиці, у який спосіб ще з 1960-х рр. частина партійного істеблшменту та культурні діячі використовували історію козацтва для побудови «українського радянського патріотизму». А також те, що 2004 р. музей став місцем оповіді телеологічного наративу держави-нації, що підпорядковує собі неоднозначні фрагменти козацької історії; однак радянська спадщина зберігається в експозиції — як у вигляді артефактів, так і мисленневих кліше.

Новий виклик для досліджень східних і південних регіонів України виник 2014 р., коли історики відчували нагальний суспільний запит на пояснення трагічних подій російсько-української війни на Донбасі. Історики опинилися буквально на лінії фронту, коли різні суспільно-політичні дискурси намагалися визначити культурну й політичну належність цих регіонів у історії, аби обґрунтувати відповідну візію їхнього майбутнього. Пропагандистські версії історичної легітимності нової «Новоросії» чи «незалежних республік» на Донбасі³⁶ спонукали українських істориків «завдати удару у відповідь». Такою відповіддю стала національна україноцентрична версія історії Сходу й Півдня України: Донбас, міста Сходу й Півдня, — це одвічна українська земля, яка, однак, була піддана ворожій русифікації та колонізації, внаслідок якої дещо відхилилася від магістрального шляху розвитку — до монолітної нації-держави. Історики

³³ Турченко Ф. Г. Історична пам'ять і політика пам'яті на Запоріжжі (1991–2015 рр.). Ч. 1 // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 196–208.

³⁴ Катаев С. Самоідентифікація горожан и образ города (кейс — г. Запорожье) // *Соціологічні дослідження*. 2016. №1(8). С. 64–68.

³⁵ Ganzer Ch. *Sowjetisches Erbe und ukrainische Nation. Das Museum der Geschichte des Zaporoger Kosakentums auf der Insel Chortycja* / Mit einem Vorwort von F. Golczewski. Stuttgart, 2005.

³⁶ Чуйков А. Ю., Максимус А. Д. *История Новороссии*. Пантикапей Боспорский, 2014; Шубин А. В. *История Новороссии*. М., 2014. Слід зауважити, що праця Олександра Шубіна, хоча і позиціонується як академічне дослідження, проте сам час і контекст її написання і видання свідчать про її спрямованість на легітимізацію сьогоденної політики РФ.

вдалися до ретроспективного пояснення війни на Донбасі, відшукуючи у минулому тенденції, які «закономірно» привели до неї. Такий підхід, безумовно, дещо зменшує відповідальність за конкретні політичні рішення та висловлювання як місцевих, так і центральних еліт, а конфлікт переважно відчитується через призму «ідентичностей».

Наприклад, у синтезі Станіслава Кульчицького та Лариси Якубової «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини»³⁷ історія, видається, неухильно прямує до однієї мети, — сучасної війни з сепаратистськими республіками, а отже, історія Донбасу постає як певна девіація, яку слід повернути на правильний шлях розвитку. Відповідно такі міста, як Одеса, Запоріжжя, Дніпро й Харків стали розглядати як такі, що «встояли», попри російський вплив, і підтвердили свою українськість. Дещо есенціалістськи розглядається поняття «ідентичностей» у статті Володимира Головка «Український розлом “русского мира”: донецька та дніпропетровська ідентичність»³⁸. Автор виокремлює донецьку і дніпропетровську ідентичності, де остання постає як більш успішна (знову ж унаслідок того, що не піддалася сепаратизму). Однак, окрім історичних пояснень, автор звертає увагу також на аналіз еліт. Вчений вказує на диверсифікованість промисловості Дніпропетровщини як важливий чинник формування політичних орієнтацій на протигагу до Донецька, у якому домінувала вугільна галузь. Конкуренція і протистояння кількох фінансово-промислових груп («Інтерпайп», «Приват» і бізнес-структури Ю. Тимошенко та П. Лазаренка) не дозволили утвердитися лише одній³⁹, що сприяло підтриманню політичного плюралізму.

На хвилі інтересу до регіону, породженого подіями війни, Інститут історії України підготував двотомне видання «Схід і Південь України: час, простір, соціум»⁴⁰, перший — збірка матеріалів Всеукраїнської

³⁷ Кульчицький С., Якубова Л. *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. К., 2016.

³⁸ Головка В. Український розлом «русского мира»: донецька та дніпропетровська ідентичність // *Схід і Південь України: час, простір, соціум. Колективна монографія в 2 тт.* Т. 1 / Я. В. Верменич та ін. К., 2014. С. 100–122.

³⁹ Головка В. Український розлом «русского мира»... С. 114–115.

⁴⁰ *Схід і Південь України: час, простір, соціум. Колективна монографія в 2 тт.* / Я. В. Верменич та ін. Т. 1. К., 2014.

наукової конференції «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми» (червень 2014 р.), де ретроспективне бачення винесено уже в назву, другий — детальний бібліографічний список усіх видань, присвячених цим регіонам⁴¹. У вступному слові редактори збірника зазначають: «У полі зору авторів — історичні витоки диспропорцій і асиметрії у регіональному розвитку регіонів, глибинні причини незбігу політичних орієнтацій, ментальності та історичної пам'яті населення», а метою видання є «прояснити витоки схильності населення Сходу і Півдня України до зміни політичних орієнтацій та ідентифікаційних критеріїв»⁴², словом, знайти відповіді на важливі для держави й суспільства питання, з-поміж яких і пошук шляхів подолання регіональної розрізненості — «вироблення культурних кодів для всього українського суспільства на противагу до етносимволізму»⁴³.

На тлі такого ретроспективного історіописання дисонансом виглядають історики, що працюють у більш критичній парадигмі та не підтримують таке «іншування» Донбасу як «недоукраїнізованого» регіону. Зокрема, А. Портнов у низці текстів зауважує, що пояснення війни лише через чинники «ідентичності» і «пам'яті» відвертають увагу від значно істотніших чинників війни, таких як економічна криза і деіндустріалізація Донбасу,

⁴¹ *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 2: Матеріали до бібліографії* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України; уклад.: Т. В. Добко та ін. К., 2016.

⁴² *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 1. С. 10.*

⁴³ Серед статей збірника особливу увагу привертає стаття Олександра Галенка із промовистою назвою «Південь нагадує, що історію України варто переписати». Галенко аналізує місце південних і східних регіонів у наявній концепції історії України, вказуючи, як слабо включена їхня історія до загальної схеми. На думку вченого, цей розрив не можна подолати лише включенням окремих сюжетів з регіональної історії до загальної чи пошуком «українськості» у цих регіонах, необхідна зміна самого підходу до минулого України, що, зокрема, буде містити тему української колонізації півдня України до приходу російської влади й колоністів, переоцінку відносин із турками і татарами (що теж, вочевидь, відображає прагнення демонструвати приязнь до кримських татар після анексії Криму Росією), словом, поглибити вивчення історії всього регіону до XVIII ст. і далі. Галенко О. Південь нагадує, що історію України варто переписати // *Схід і Південь України: час, простір, соціум. Т. 1. С. 54–76.*

а також безпосередня збройна агресія Росії⁴⁴. Слушно видається також категорія «прикордоння», яку застосовує, зокрема, Гіроакі Куромія⁴⁵, наголошуючи принципову відкритість історії для різних сценаріїв розвитку, поза «закономірностями» нації-держави.

Після «ленінопаду» і особливо після прийняття у травні 2015 р. законів про «декомунізацію» тема позбавлення радянського спадку спричинила жваві дискусії в науковому й публічному середовищі. Декомунізація дала поштовх дослідженням і водночас визначила їхній предмет, у просторі міст Сходу й Півдня почали вишукувати «радянське», щоб потім його побороти і знищити. Частина гуманітарного цеху, зокрема дослідники й практики зі сфери мистецтвознавства та охорони спадщини, також стали на критичну позицію щодо тотального знищення всього «радянського», зауважуючи його невід'ємну переплетеність із «національним», а також слушно наголошуючи на ефекті перенесення відповідальності за всі негаразди на «комунізм» та плекання образу невинної української нації-жертви, що не несе відповідальності за злочини, скоєні в її історії.

* * *

Цією працею ми хотіли би в критичний спосіб долучитися до дискусії про роль регіоналізму в українській історії після 1991 р. поза стратегіями засудження «іншості» сходу й півдня, а радше через увагу до поведіння із минулим і спадщиною, яке практикують самі мешканці чотирьох важливих міст.

Передусім нас цікавлять такі питання:

- хто діє у сфері політики пам'яті,
- чим визначена діяльність цих акторів,

⁴⁴ Портнов А. Донбасс как *Другой*. Украинские интеллектуальные дискурсы во время войны // *Неприкосновенный запас*. 2016. № 6(110). С. 103–118. Зауважимо тут також, що Марта Студенна-Скруква, чия праця вийшла ще 2010 р., зауважувала, що сепаратизм у виконанні донбаських еліт був радше стратегією шантажу щодо Києва для отримання сировинних преференцій та гарантій монополії на регіональне панування, та ніколи не був реальним планом дій для хоч скільки значної частини людей. Натомість дослідниця зауважувала проблемність вписування індустріальної ідентичності Донбасу у вузькоетнічну й селянську концепцію української нації, що, однак, зовсім не означає напередвизначеності війни. Студенна-Скруква М. *Український Донбас: обличчя регіональної ідентичності*. К., 2014

⁴⁵ Куромія Г. *Зрозуміти Донбас*. К., 2015.

- які теми міської історії і як саме артикулюються,
- які специфічні локальні міфи, пов'язані з міською історією і культурою, успадковані здавна чи народжені після 1991 р., творять смисли тожсамості для мешканців сьогодні,
- у який спосіб співвідносяться наративи історії міст із більшими наративами — національними, імперськими, глобальними.

Цей підхід передусім передбачає розуміння «політики» як повсюдної присутності влади, зокрема на повсякденному рівні взаємодії, а не лише на рівні державного управління й контролю. Безумовно, діяльність мерів і голів обласних адміністрацій, як і ініціативи у формальній освіті, перебувають у фокусі нашої уваги. Однак такі актори, як бізнес і сфера розваг, неформальні освітні й культурні ініціативи, громадські організації відіграють важливі ролі.

Окрім тих ініціатив, що зародилися після 1991 р., нас цікавить також давніша спадщина — матеріальна й нематеріальна — що визначала обличчя і тожсамість чотирьох міст і становить ресурс і підставу для (пере)творення їхніх образів сьогодні. Обсяг цієї роботи не дозволяє зануритися в багатоманіття образів міст у художній літературі або ж практик збереження архітектурної спадщини, що належать до окремих ділянок знання. Проте найбільш помітні ініціативи стосовно збереження спадщини, а також її сприйняття та використання самими мешканцями міст теж наявні в цій книзі. Вплив академічної історіографії на історичні уявлення на популярному рівні розглянутий тут побіжно. Передусім ми звернули увагу на ті події академічного життя, що мали за мету вихід до ширшої аудиторії нефахівців.

Для зручності викладу ми спробували виокремити кілька хронологічних шарів, до яких звертаються ті чи ті актори у творенні конкурентних образів минулого. Перший важливий шар — це міфи про заснування (*foundation myths*), які часто пов'язані із напівфольклорними легендами й персонажами, та використовуються для обґрунтування не тільки давнього і славетного характеру міст, але й легітимності їхньої належності до певних держав чи культурних ареалів.

Другий шар теж є спільним для всіх чотирьох міст — це період розвитку у складі Російської імперії протягом «довгого» XIX ст., коли всі ці населені пункти стали важливими центрами колонізації й «цивілізації» Півдня імперії, а з другого боку — центрами творення різноманітних національних проектів і культурних ініціатив. Суперечності сьогоденського погляду на цей період часто коливаються між визнанням цінності

модернізації (зокрема й урбанізації, промислової революції) та багатоманіття (етнічного й релігійного) і викриттям імперії як «тюрми народів».

Дуже часто саме XIX ст. у свідомості мешканців міст постає як уявний «золотий вік», опоетизована доба шляхетності, високої класики й навіть належності до «Європи». «Коротке» XX століття, до якого не менш часто звертаються на популярному рівні, лише поступово стає «завершеним минулим», епохою, до якої почувають все більшу дистанцію — марковану чи то засудженням, чи ностальгією, чи нерозумінням. Пам'ять про отримання незалежності 1991 р., Помаранчеву революцію, Євромайдан і війну на Донбасі та деякі інші події та постаті пострадянської доби лише формується зараз; ми подаємо тільки найбільш загальні роздуми про специфіку пам'ятання цього зовсім нещодавнього минулого.

Книга складається з двох частин. У першій частині буде коротко представлено характеристики основних гравців на полі політики пам'яті та проаналізовано особливості представлення різних хронологічних епох розвитку міст у сьогоденському публічному просторі, зокрема в медіях, шкільній освіті, бізнес-стратегіях комерції та туризму, в ініціативах стосовно матеріальної спадщини міст, у святкуваннях та комемораціях. У другій частині представлено матеріали аналізу глибинних інтерв'ю, присвячених історичним уявленням мешканців означених міст і їхнім практикам зустрічей/поводження з історією в міському просторі. Отже, ми прагнемо збалансувати увагу як до процесу ухвалення рішень з промови тих чи тих аспектів минулого, так і до процесів рецепції, використання чи опозиції з боку пересічних мешканців.

Одним із важливих аргументів цієї книги є те, що політика пам'яті та історична політика дуже часто слугує радше як інструмент і «прикриття» насущних сьогоденських інтересів, владних стосунків та матеріальних чинників — що так чудово передає метафорична фотографія на обкладинці, за яку ми щиро вдячні харківському фотографу Дмитру Бухановському. Проте, парадоксальним чином, зворотне твердження також слушне: саме історична спадщина (як у значенні *heritage*, так і *legacy*) і закорінені в минулому структури можуть виступати як «тверда» реальність, із якою неможливо не рахуватися і яку неможливо приховати за риторикою про реформи, «прогрес» і модерність.

ЧАСТИНА 1

Образ минулого, образ спільноти: регіональні політики пам'яті

*Олександра Гайдай, Максим Кавун, Едуард Петровський,
Сергій Посохов, Олег Репан, Ірина Склокіна, Сергій Терно,
Федір Турченко, Вадим Хмарський*

Один із пікових моментів зацікавлення історією припадає на кінець 1980-х початок 1990-х рр. Саме тоді всюди на пост/радянському просторі спостерігалася посилена увага до минулого, «заповнення білих плям» — висвітлення тем, які раніше не обговорювали, що мало потужний світоглядний вплив на широку читацьку та глядацьку аудиторію. Ще один спалах інтересу до минулого припав на 2000-ні рр. — період більшої економічної стабільності, коли з'явилися фінансові ресурси для діяльності в сфері вшанування минулого. Місцеві еліти стали уважніше ставитися до історії, розгледівши в ній ідеологічний ресурс, особливо після Помаранчевої революції 2004 р., коли інтерпретація минулого стала вагомою складовою політичної боротьби. На початку цієї частини ми хотіли б коротко окреслити ті інститути, організації та окремих осіб, що їх можна вважати найголовнішими акторами (агентами) політики пам'яті у містах сходу та півдня України.

Місцева влада. Провідне місце серед агентів пам'яті посідає міська влада на чолі з міським головою (а також обласна на чолі з головою облдержадміністрації) з огляду на її фінансові й адміністративні ресурси. Вона виступала координатором офіційних комеморацийних заходів у місті, ухвалювала рішення про встановлення пам'ятників чи видання підручників з міської та регіональної історії. З одного боку, очільники міста впроваджували державну політику в сфері пам'яті (у спосіб, що відповідав їхньому розумінню цієї політики і регіональним потребам), а з другого, проводили власну політику пам'яті, спрямовану на творення власного позитивного іміджу. Ця політика часто мала епізодичний, ситуативний і поверхневий характер, що було наслідком як відсутності інтелектуальних та культурних ресурсів для такої діяльності, так і мінливості політичних

поглядів місцевого (і центрального) керівництва, орієнтації на досягнення короткострокових цілей («до виборів»). Зміни в ешелонах влади зумовлювали не лише зміни щодо «гуманітарних» інтересів, але й повне ігнорування ініціатив попередників. Це особливо помітно на прикладі пам'ятників, які були найбільш поширеним способом відзначення певної річниці чи вшанування історичної особи. Загалом влада вдавалася до технічного поєднання різних за стилем та ідейним значенням монументів за збереження встановлених у радянський час пам'ятників.

У гуманітарній сфері діяльність місцевих еліт проявилася у впровадженні курсу з краєзнавства, що, як і написання й видання підручника за кошти міської влади, інколи ставало частиною політичної боротьби. Першим містом, яке запровадило такий курс, стала Одеса, де ще 1996 р. за редакцією Сергія Козицького видано експериментальний краєзнавчий посібник «Ми — одесити», промоутером якого був міський голова Едуард Гурвіц. Курс спрямований на вивчення саме міської історії (в інших містах це радше історія регіону, куди вписується історія міста) та призначений для факультативного вивчення у 8 класі. Майже одночасно, на початку 2000-х рр., у Дніпрі й Запоріжжі впроваджено дисципліну «Історія рідного краю» та створено систему підручників з 5 до 11 класу (див. додаток 2). Ініціатором створення посібників для шкіл Запорізької області був заступник голови облдержадміністрації, канд. іст. наук Микола Фролов, у Харкові — голова обласної адміністрації Євген Кушнар'юв, завдяки якому 2001 р. був запроваджений навчальний курс «Харківщинознавство» у 8 та 9 класах.

Нерідко політична боротьба, обрання нового міського голови (призначення нового голови облдержадміністрації) спричинювали перегляд курсу з історії рідного краю, адже керівники області та міста використовували цей курс для репрезентації своєї влади. Візуально це могло втілюватися в розміщенні на першій сторінці підручника привітального слова та фотографії очільника міста чи області. Після оголошення 1998 р. Кіровоградським обласним судом Романа Боделана переможцем на виборах мера Одеси — курс з краєзнавства був заборонений лише тому, що на першій сторінці підручника «Ми — одесити» до дітей звертався Едуард Гурвіц. З поверненням у крісло міського голови у 2005 р. Е. Гурвіц відновив навчальний курс, а посібник був перевиданий 2008 р. У 2012 р. розробку курсу «Одеса — моє місто рідне» презентували як особистий проект міського голови Олексія Костусева, навіть більше, один із розділів електронного підручника був присвячений міському голові. У 2014 р. підручник знову перевидали, і до школярів з першої сторінки звертався

уже мер міста Геннадій Труханов⁴⁶. Така увага до шкільного курсу пояснюється тим важливим значенням, яке міські голови надають локальній історії та ідентичності у своїй політиці.

Прикладом політичної боротьби навколо контенту підручників є Запоріжжя, де дискусії спалахнули щодо висвітлення в посібниках історії регіону в радянську епоху і в період незалежності. Секретар Запорізького обкому СДПУ(о) навіть погрожував подати до суду на проф. Федора Турченка, який був редактором посібника для 11 класу, за «фальсифікацію історії» (у написанні посібника взяли участь вчені Запорізького національного університету), але обмежився «викривальними» статтями в газетах і виступами перед однодумцями⁴⁷. Суперечки щодо інтерпретації радянського періоду закінчилися тим, що керівництво Департаменту освіти і науки Запорізької облдержадміністрації на початку 2010-х рр. вилучило предмет «Історія рідного краю» з навчального плану. Також скасована була й обласна Олімпіада з історії рідного краю, яку до того проводили в області протягом 10 років.

Ініціатором впровадження курсу «Харківщинознавство» в 8 та 9 класі в 2001 р. стала Харківська обласна державна адміністрація, а саме її очільник Євген Кушнар'єв⁴⁸. За підтримки обласної влади були розроблені не лише

⁴⁶ 2016 р., в умовах російсько-української війни, цей підручник опинився в центрі уваги: громадські активісти й батьки вказували на те, що в посібнику представлена російська пропаганда, та вимагали його вилучити. Одним з основних аргументів була згадка в тексті підручника про те, що «Одеса — столиця Новоросії». У новинах на каналі 1+1 вийшло аж два репортажі з цієї теми (в квітні й листопаді 2016 р.), після останнього МОН відкликло гриф схвалення підручника. В Одесі стався скандал через підручник історії (19.04.2016) // *TCH*, https://www.youtube.com/watch?v=dxJE71i_H8Y; <https://www.youtube.com/watch?v=zglyos6Y0Ys>

⁴⁷ Див.: Світлицький А. Про підручник «Історія рідного краю», або Як професор Ф. Г. Турченко готує учнів 11 класів та їх батьків до виборів // *Запорізька Січ*. 2001. 13 жовтня.

⁴⁸ Програма спецкурсу «Харківщинознавство» розроблена на виконання розпорядження Харківської обласної державної адміністрації № 476 від 20.07.2001 р. «Про впровадження у навчально-виховний процес факультативного курсу «Харківщинознавство»» та наказу Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації № 289 від 26.07.2001 р. «Про запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області факультативного

підручники, а й хрестоматії та робочі зошити. Цю діяльність повністю взяв на себе Інститут підвищення кваліфікації вчителів (тепер Комунальний вищий навчальний заклад «Харківська академія неперервної освіти»), співробітники якого підготували 2013 р. вже четверте видання навчального посібника «Харківщинознавство», який фактично став обов'язковим для шкіл регіону. Ба більше, читання «харківщинознавства» в школі стало неможливим без отримання відповідного сертифікату в цій інституції.

Крім видання посібників з історії краю та запровадження відповідних курсів у школах, активна діяльність міської та обласної ради у сфері пам'яті стосується й організації різних святкувань. Традиційна хода 1 травня, яку й надалі організовують профспілки та ліві політичні сили, втрачає з 2000-х рр. характер помітного дійства, поступово перетворюючись на акцію обмеженої кількості людей, не кажучи вже про Жовтневу революцію, відзначення якої офіційно скасували 2000 р.

Надзвичайно важливим у всіх містах є День Перемоги, також набуває все більшої популярності День міста. В організації святкування останнього, менш обтяженого традиціями, без установлені інтерпретаційної рамки, міська влада відчуває більшу свободу, тому святкування набуває все більш розважального й еkleктичного характеру. До цього дня часто відкривають нові пам'ятники, які увічнюють героїв міської історії або ж видатних осіб, які відвідували місто в минулому. Останнє є типовим способом провінційного міста «увійти в історію» через визначних осіб, які лише ненадовго приїжджали до населеного пункту. Міська та обласна влада часто використовує святкування Дня міста для актуалізації та репрезентації своєї влади. До цього дня готують відкриття важливих для міста об'єктів, які мають створювати привабливий образ міста (та/або свідчити про його європейськість). У Дніпрі значущим стало відкриття фонтанів, що подавали як ознаки «європейськості» міста, причому «європейськість» тлумачилась надзвичайно широко⁴⁹. В Одесі

курсу «Харківщинознавство»». Головними завданнями програми спецкурсу, як вказується в документах, є формування в учнів системи знань про рідний край з оперттям на наукові дослідження різних галузей розвитку Харківщини, уміння проводити краєзнавчі дослідження, виховання любові до рідного краю.

⁴⁹ Зокрема, у вересні 2005 р. головним заходом під час Дня міста було відкриття Європейської площі (реконструйована частина колишньої вулиці Миронова, перетворена на пішохідний бульвар в самому центрі міста, виходить на головну площу — Леніна, з 2014 р. — Героїв Майдану).

популярнішим за День міста є традиційний День сміху, 1 квітня, який репрезентовано як уособлення особливого «характеру» міста. У 1998 р. в цей день, наприклад, з'явився пам'ятник письменнику Михайлу Жванецькому під назвою «Ты одессит, Миша».

Нааявність на місцях подвійної влади в особі міського й обласного очільника з огляду на те, що міста претендували на регіональне лідерство, могло вести до конфліктів, особливо якщо міський і обласний очільники належали до конкурентних політичних сил. У разі політичного протистояння, як наприклад у Харкові, коли обласну владу очолював Арсен Аваков (представник президентської сили «Наша Україна»), а міську — Михайло Добкін (опозиційної Партії регіонів), боротьба з політичної сфери перейшла і в сферу пам'яті. Загалом президентство В. Ющенка відзначалося напруженими відносинами очільників ОДА і мерів міст, які переважно під час президентських виборів 2004 р. підтримали кандидата від Партії регіонів В. Януковича⁵⁰. Відповідно, в муніципалітетах переважали представники цієї політичної сили, і голів обласних державних адміністрацій, які були «ставлениками Києва», сприймали досить негативно. Протистоянням міських голів та очільників облдержадміністрацій позначилися також 2014–2015 рр. з огляду на стихійні спроби демонтажу радянських пам'ятників, а згодом впровадження декомунізаційних законів. У цьому контексті можна згадати конфлікти довкола пам'ятника Леніну в Запоріжжі й Харкові, пам'ятника Катерині II в Одесі та назви міста Дніпропетровськ (див с. 51–52, 100–102 цього видання).

Важливо зауважити, що часто очільники облдержадміністрацій досить ситуативно наслідували історичні захоплення «з центру». Так, зацікавленість Віктора Ющенка археологічними пам'ятками привела до того, що й Арсен Аваков почав цікавитися місцевою старовиною. Відповідно, наприклад, почав приділяти увагу Верхньосалтівському історико-археологічному музею-заповіднику. Так само увага до програми увічнення жертв Голодомору 1932–1933 рр. президента Віктора Ющенка формувала спрямованість дій на обласному рівні. Зміни у верхніх ешелонах влади зумовлювали не лише зміни в напрямках «гуманітарних» інтересів, але й повне ігнорування програм попередників. Саме через це стало неможливим довготермінове планування, а деякі важливі проекти, які

⁵⁰ Під час повторного голосування 21.11.2004 р. В. Януковича підтримали в Дніпропетровській області — 63 %, Одеській — 67 %, Харківській — 70 %, Запорізькій — 70 %, <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>

вже почали реалізовуватися, через певний час опинилися в занепаді (на Харківщині це маєток в Шарівці, музейний комплекс в Чугуєві, деякі фестивалі тощо).

Зовсім новою для обговорюваних тут міст є спроба створення муніципальних інститутів, які б провадили політику міського розвитку в ширшому діалозі із фахівцями і громадськістю, без монополії особистих чи партійних преференцій очільників міст⁵¹. Наприклад, комунальне підприємство «Агентство розвитку Дніпра» (почало роботу в листопаді 2016 р.), окрім сприяння інвестиціям і творення міського бренду, також ставить за мету туристичну промоцію міста, його «відкриття на світ» та має підрозділ «Інститут історії Дніпра»⁵².

Музеї, архіви, бібліотеки. Тематика наукових, науково-популярних і пошукових досліджень співробітників таких офіційних установ, як музеї, архіви, бібліотеки визначається в межах планів та програм, які ці установи отримували від своїх керівних органів та місцевої влади⁵³. Вочевидь, такі плани протягом усього періоду незалежності були спрямовані на утверджен-

⁵¹ Напевно, однією з перших інституцій такого плану в Україні став Інститут міста (2009) — аналітичний центр виконкому Львівської міської ради, див. <http://city-institute.org/>

⁵² Агентство розвитку Дніпра, <http://dda.dp.ua/pro-agenstvo/>

⁵³ Ілюстрацією до цього може служити вибраний перелік виставок Харківського історичного музею за 2003–2010 рр.: «До 350-річчя заснування м. Харкова», «Епізоди життя і діяльності першого губернатора Харківщини О. С. Масельського: до 70-річчя з дня народження», «До 75-річчя утворення Харківської області», «Вулицями героїв», «Герої України на Харківщині», «Шлях до зірок: До 50-річчя першого польоту людини у космос», «Дні, що змінили світ: До 50-річчя першого польоту людини у космос», «У вирі подій: Переяславська рада 1654 року». У 2014 р.: «Скарби Великого Кобзаря: до 200-річчя з Дня народження Т. Г. Шевченка»; «Обереги Слобожанського краю»; «Харків'яни на фронтах I Світової війни: До 100-річчя з початку I Світової війни». Традиційними стали виставки до державних свят, але вони спрямовані лише на відтворення стандартного національного наративу: «З вірою у серці...» до 15-річчя незалежності України, «Україна. Час змін: до 20-ї річниці Незалежності України», «Україна: шлях до незалежності», «До Дня Конституції України», «Конституція України — оберіг державності і демократії, гарант незалежності і соборності України» (2011), «Соборність: віків і волі вічні дзвони: до 80-річчя з Дня Соборності України» (2014).

ня у свідомості громадян легітимності української державності. Інша річ, що розуміння вектора розвитку держави в урядовців, які змінювали один одного коло керма влади, також змінювалися. Також інколи місцева влада в особі підпорядкованих їй культурних установ підтримує і формально бере до виконання теми, розроблені центральною владою, при цьому основні зусилля спрямовує на щось більш релевантне для місцевого середовища.

Надзвичайно важливу роль у змінах історичної свідомості відіграють обласні архіви, які з 1991 р. розсекретили величезну кількість матеріалів, які згідно законодавства тепер доступні усім охочим. Крім того, обласні архіви прийняли від СБУ документи на громадян, що були примусово відправлені до Німеччини у 1942–1943 рр. (так звані «фільтраційні справи»), а також позасудові справи репресованих громадян у 1920-ті — 1940-ві рр. Певний час видавання довідок саме щодо цих категорій осіб становило величезну складову діяльності архівів. З середини 1990-х рр. тут почали освоювати нові інформаційні технології, з'явилися пошукові комп'ютерні бази даних. І все ж взаємодія архівів із індивідуальними замовниками далека від досконалості. Особливо це стосується тих громадян, які просто цікавляться історією своєї родини, здійснюють аматорські історичні пошуки. Здебільшого керівництво та співробітники архівів звертають увагу на офіційні запити.

Однією з проблем музейної роботи є переважання кількісної звітності над якісним оцінюванням у діяльності цих закладів. «Гонитва» за числом проведених заходів, виставок, відвідувачів, як і виконанням спущених «згори» планів щодо відзначення численних ювілейних дат та річниць, унеможлиблює довготривале планування.

Директивне планування діяльності музеїв шкодить їхньому розвитку, як наслідок, відбувається зниження привабливості музеїв для відвідувачів. Як показують результати опитування, проведеного 21–23 травня 2010 р. Київським інститутом проблем управління ім. Горшеніна, відвідування музеїв в Україні є нерегулярним та низьким⁵⁴, виняток становить

⁵⁴ Зокрема, лише 4,5 % опитаних відвідували музеї впродовж останніх місяців і 11,2 % — за півроку до цього. Більшу ж частину опитаних відділяє від часу відвідин музею значний проміжок часу: 28,1 % — 1–2 роки, 26,4 % — 3–5 років, 21,5 % — понад 5 років. 8,3 % опитаних ніколи в житті не відвідували музеїв. Опитування, яке провів 15–17 травня 2010 р. Харківський філіал інституту, дало такі результати для міста Харкова: 6,8 %, 13,4 %, 26,5 %, 20,3 %, 22,9 %, 10,1 % відповідно. Див.: Проблеми та здобутки музейної справи в Україні на сучасному

лише учнівська молодь, яка відвідує музеї в рамках запланованих шкільних екскурсій. Одночасно з'являються приватні ініціативи, що кидають виклик консервативнішим інституціям. Наприклад, Харківський приватний музей міської садиби (з 2002 р.) веде велику видавничу діяльність (репринти історичних і етнографічних праць ключових для Слобожанщини постатей XIX ст., сучасні праці істориків), організує експедиції та розшукує і видає джерела особового походження.

На цьому тлі вирізняються окремі інституції та ініціативи, що сповідують партисипативний підхід до творення знання про минуле та працюють із сучасними форматами. До таких належить Літературний музей у Харкові (з 1988)⁵⁵, який практикує інтерактивні програми, розважально-освітні заходи, особливо із фокусом на спадщині 1920-х рр., яка не належить до історичного канону, що його просуває харківська міська влада. Музей сучасного мистецтва в Одесі, що постав 2008 р. за підтримки банку «Південний», має на меті подолання авторитарно-просвітянських методів музейної роботи та актуалізує спадщину андеграундного та неофіційного мистецтва пізнорадянського часу. Запорізька галерея «Баранник», серед іншого, містить музей старого Запоріжжя, а також організує архітектурні екскурсії та фестиваль, присвячений спадщині конструктивізму. У всіх згаданих випадках, як бачимо, ці сучасні культурні інституції актуалізують передусім ті аспекти минулого, що не вписуються як у вузько-етнографічну національну парадигму, так і в (пост)радянський канон минулого, та намагаються оприятити відповідні міста на мапі світової історії (модернізму, авангарду, соціально-критичного мистецтва тощо). Неважко також зауважити, що найпомітнішими серед цих інституцій не є власне історичні — для них історія скоріше виступає як інструмент осмислення актуального стану культури.

Вищі навчальні заклади. Вищі через освітню та наукову діяльність також впливають на політику пам'яті в містах, водночас вони формують власну корпоративну культуру, яка передбачає увічнення ювілейних дат і встановлення пам'ятників/пам'ятних дошок визначним людям, пов'язаним з історією навчального закладу, або особам, які презентують професійну належність закладу. Наприклад, зусиллями випускників Харківського льотного училища (тепер інженерно-технічний факультет

етапі (оглядова довідка за матеріалами преси) / Підготував І. Ю. Бурнашов // *Волинський музейний вісник. Наук. зб. Вип. 5: Музейна педагогіка. Теорія і практика.* 2013. С. 210–220.

⁵⁵ <http://litme.com.ua/>

Університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба) 2011 р. був зведений пам'ятник авіатехніку (у якому вгадуються риси «Макарича» (актора Олексія Смирнова) з фільму «У бій ідуть лише “старі”»). Також варто загадати такі пам'ятники, що вшановують професійні ідентичності, як: «Вогонь знань» на території Народної української академії (2001), «Першій вчительці» біля педагогічного університету (2002), астрономам, загиблим у роки війни (2011), композиція «Панацея» на території фармацевтичного університету (2004), студенту/програмісту біля входу до університету радіоелектроніки (2010). Отже, Харків, виправдовуючи своє звання «університетського міста», наповнений найбільшою кількістю як вищих навчальних закладів, так і пам'ятників, які репрезентують їхню професійну спільність.

Доволі часто виш обирає собі т. зв. «покровителя», на честь якого називають заклад та на честь якого встановлюють пам'ятник, наприклад: Харківський національний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди (пам'ятник встановлено 1992 р.), Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого (пам'ятник з'явився 1999 р.), Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (бюст О. Гончару встановлений 2003 р.), Харківський національний університет ім. Василя Каразіна (2004 р. пам'ятник Василю Каразину було перенесено до головного входу університету з саду Шевченка)⁵⁶.

Вищі навчальні заклади також організують краєзнавчі дослідження, видають літературу, проводять краєзнавчі конференції до ювілеїв та річниць, що часто збігаються з календарем заходів, які проводить міська й обласна адміністрації. Хоча тематика досліджень університетів доволі різнопланова, але саме міська історія (“urban studies”) досить рідко була об'єктом зацікавлення науковців, дослідження радше мали краєзнавчий характер. Лише нещодавно міські дослідження почали інституціоналізацію. Так, 2017 р. було офіційно зареєстровано Харківську школу архітектури, що серед іншого ставить за мету підготовку урбаністів, а 2018 р. кафедра українознавства Харківського університету оголосила про створення освітньої про-

⁵⁶ Пам'ятники архітектору Олексію Бекетову (2007 р.) — за ініціативи університету будівництва та архітектури, Іллі Мечникову (2005 р.) — навпроти Інституту мікробіології та імунології. Пам'ятники історика Дмитру Багалію та математику Олександрю Ляпунову 2010 р. встановили члени наглядової ради Харківського національного університету та його колишні випускники Олександр Ярославський і Юрій Сапронов.

грами «Урбаністичні студії», де міська історія буде посідати важливе місце⁵⁷.

Наукові товариства, що існують при університетах та/або мають у своєму складі передусім університетських науковців, значною мірою фокусуються на регіональній історії. Запорізьке наукове товариство імені Якова Новицького було створене 1997 р. при Запорізькому університеті та провадить солідну археографічну, дослідницьку та видавничу роботу. Тематичні орієнтири товариства — це передусім відродження козацької та сільської історії регіону Південної України⁵⁸. Численні експедиції та архівні пошуки втілюються у серіях «Запорозька спадщина», «Старожитності Південної України», «Усна історія степової України», «Забуті щоденники». Харківське історико-філологічне товариство з 1991 р. позиціонує себе як продовжувача традиції ще з 1876 р. і зберігає міждисциплінарний профіль, проте після активного періоду діяльності у 1990-х рр. переживає зменшення кількості членів та симпатиків. Східний інститут українознавства імені Ковальських (програма Канадського інституту українських студій), Центр болгаристики ім. Марина Дринова, Історико-археологічне товариство (Харків) мають передусім академічний профіль та меншою мірою впливають на політику пам'яті. Одеський дім вчених натомість об'єднує велику кількість товариств, причому деякі суто наукового профілю, а інші більш орієнтовані на популяризацію. Серед них найпомітніша «Одесика» — товариство, очолюване істориком та письменником Віктором Савченком, який разом з тим є очільником Асоціації європейської культури та редагує двомовний (російсько-український) часопис «Південний Захід — Одесика». Часопис виходить за підтримки політика та мецената Сергія Гриневецького⁵⁹ та пропагує «любов до Одеси».

⁵⁷ На довершення цього сюжету про моду на урбаністику варто також згадати заснування школи гендерної урбаністики при Харківському національному університеті міського господарства ім. О. Бекетова (вересень 2017 р.).

⁵⁸ Зауважимо тут послідовне вживання у виданнях товариства саме такого окреслення регіону.

⁵⁹ Сергій Гриневецький належить до «комсомольського» покоління, зоряним часом для його кар'єри стала перебудова та КВН, потім бізнес, очолював облдержадміністрацію. В ідеологічному плані цей період був позначений цікавою гібридністю пострадянської та «європейської» риторики. Зокрема, просував створення єврорегіону «Нижній Дунай», який був не тільки економічно вигідною для місцевих еліт ініціативою, але й охоплював низку культурних ініціатив, як-от фестивалів тощо.

Тематика часопису — це передусім історія XIX — поч. XX ст., є також розділ про XX ст. Періоду громадянської війни 1917–1921 рр. присвячена також низка популярних книг самого В. Савченка, які показують неоднозначність та потенційну поліваріантність історичних подій.

Кількість історичних видань в університетських містах доволі значна. Частина цих видань орієнтована передусім на формальне виконання вимог ДАКу, друкує статті для захисту дисертацій і не має орієнтації на ширшу, неакадемічну аудиторію. Обмеженість їхніх бюджетів змушує залучати кошти меценатів та самих авторів статей. Починаючи від 1991 р. кількість історико-наукових видань в Одесі активно збільшувалась, досягнувши найбільшої цифри 2012 р. — 25 найменувань, а 2014 р. ця кількість становила 20. Завдяки зусиллям співробітників історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна щорічно виходить 4–6 випусків періодичних видань, з'являються монографії та проводиться 10–20 наукових конференцій та семінарів, кількість друкованої продукції університету вражає⁶⁰. Водночас залишається питання про те, якою мірою поширені й відомі результати роботи науковців, і тут є дві проблеми, з одного боку, готовність науковців до публічної презентації своїх досліджень, що відрізняється від презентації у колі спеціалістів, а також наявність публічної платформи (не університетської), де такі обговорення могли б відбутися (про громадські організації, що серед іншого популяризують історію, див. нижче). Також проблемою залишається те, що видавнича діяльність фінансується за інституційним принципом, а не на конкурсній основі, звідси фінансова й інституційна залежність від керівництва вишу чи місцевої влади. Це також може втілитися і в залученні науковців до просування окремих політичних проєктів. Наприклад, студентські обміни і дослідницькі ініціативи в рамках проєкту «Євро регіон Слобожанщина» між Харковом і Белгородом

⁶⁰ Праці українознавчої тематики виходять у наукових збірниках: «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», «Дриновський збірник», «Методичний вісник історичного факультету», «Старожитності», «Харківський історіографічний збірник», «Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна», «Universitates = Університети», а також у матеріалах наукових конференцій, які регулярно організовують в університеті, сьогодні вже відбулося 67 «Каразінських читань (історичні науки)», 32 краєзнавчі конференції молодих учених, 14 «Кирило-Мефодіївських читань», 9 конференцій «Проблеми історії та археології України», 7 «Дриновських читань» та інші.

виразно слугували як альтернатива історичній політиці центральної київської влади⁶¹. Так само, до святкування 350-річчя Переяславської угоди в Харківському національному університеті відбулася конференція за участі не тільки фахівців-істориків, але й політичних активістів, на якій відверто пропагували ідеї «возз'єднання братніх народів» (і в тому ж університеті з тої ж нагоди пройшла і конференція цілком академічного формату)⁶².

Громадські організації. Серед громадських організацій найбільш помітною є діяльність тих, які представляють інтереси окремої групи населення, об'єднаної походженням чи діяльністю. Відповідно, вони спрямовані на збереження пам'яті своєї спільноти, увічнення її в міському просторі встановленням пам'ятників та пам'ятних знаків та проведенням комеморативних заходів. Серед них особливо помітними є ветеранські, козацькі, об'єднання етнічних меншин, а також організації, які здійснюють дослідницьку та пам'яткоохоронну діяльність.

У Дніпрі, Запоріжжі, Одесі й Харкові були створені козацькі організації, метою яких було збереження козацьких (українських) традицій та пам'яті про «козацьку добу» української історії. Своєю чергою, ветеранські організації⁶³ мають вплив на інтерпретацію та організацію відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із Другою світовою війною, війною в Афганістані 1979–1989 рр., а також на те, як описують події війни в підручниках. Протягом другої половини 1980-х — 1990-х рр. в областях та містах України утворилася величезна кількість диференційованих ветеранських організацій зі своїм окремим керівництвом, зокрема міські,

⁶¹ Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна перемога»? Націоналізація пам'яті про другу світову війну на україно-російському прикордонні // *Україна модерна*. Ч. 18: *Пограниччя. Окраїни. Периферії*. К., 2011. С. 100–126.

⁶² Див. матеріали конференції: *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 9–10: *Patria / За ред. В. Кравченка*. Х., 2008. С. 6–74.

⁶³ Для прикладу можна назвати кілька організацій: Організація ветеранів України (має філії у всіх досліджуваних містах, об'єднує ветеранів Другої світової, локальних війн та збройних конфліктів, ветеранів праці, дітей війни, ветеранів військової служби та навіть людей похилого віку без воєнного досвіду), Рада ветеранів Афганістану, Всеукраїнське товариство політичних в'язнів-жертв нацизму, Міжнародна українська спілка учасників війни (Другої світової), Українська асоціація «Відлуння війни», Асоціація євреїв — колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів та багато інших.

районні й обласні організації ветеранів України, спілка в'язнів-жертв нацизму, інвалідів війни та Збройних сил, в'язнів гетто і нацистських концтаборів, мешканців блокадного Ленінграда, ветеранів Афганістану, Союз радянських офіцерів, ветеранів-підводників, ветеранів-прикордонників та ін. Деякі з цих організацій мали своїх радянських попередників, а їхні керівники були активістами ветеранського руху часто ще до його повної інституціоналізації. Як правило, лідери ветеранського руху тісно інтегровані до місцевих і центральних органів влади, а ветеранські організації учасників Другої світової війни фінансують із міського та центрального бюджетів. З початком війни на сході України з'являються ветеранські організації воїнів АТО, які опікуються й увічненням пам'яті полеглих на сході українських бійців. Зокрема, лише на Харківщині є 8 нових ветеранських організацій, що об'єднують учасників війни на сході України та волонтерів⁶⁴.

Помітну діяльність провадять також організації етнічних меншин та пов'язані з ними представництва іноземних держав. Вони встановлюють пам'ятники та пам'ятні знаки, проводять фестивалі народних культур, інколи фінансують дослідження, пов'язані з окремими національними спільнотами в Україні. Також можна говорити про утворення своєї корпоративної культури силових відомств, що відобразилося в серії пам'ятників⁶⁵.

Ще з радянського часу існують спеціалізовані товариства із інтересом в галузі історії та спадщини, але не всі вони пройшли випробування часом суспільних трансформацій. Товариство охорони пам'яток історії та культури має свої філії у всіх досліджуваних містах, однак активність їхня стала значно менш помітна, вони не мають ефективних інструментів та ресурсів для змагання з комерційними інтересами, які призводять до

⁶⁴ Див. Перші загальні збори громадських організацій ветеранів АТО на Харківщині (21.03.2016) // *Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції*, <http://dsvv.gov.ua/zvyazky-z-hromadskisty/spryannya-rozvytku-hromadskoho-suspilstva/persh-zahalni-zbory-hromadskiyh-orhanizatsiy-veteraniv-ato-na-harkivschyni.html>

⁶⁵ Пам'ятник міліціонерам, які загинули в мирний час при виконанні службового обов'язку (відкрито у 1995 р., Харків), пам'ятник співробітникам кримінального розшуку післявоєнних років (2008, Одеса), меморіальний комплекс загиблим солдатам правопорядку (1995, Дніпро), пам'ятник співробітникам МВС (Запоріжжя).

руйнування історичних пам'яток. Краєзнавчі організації мають більш жвавий дослідницький профіль. Наприклад, харківське відділення Національної спілки краєзнавців (керівник — проф. Сергій Куделко), засноване ще 1978 р., має міцні позиції і є одним з найбільш дієвих в Україні. Відділення спирається на активні центри краєзнавства в бібліотеці імені В. Г. Короленка (де за роки незалежності відбулося більше 300 засідань клубу «Краєзнавець»), Національному університеті імені В. Н. Каразіна (традиційна краєзнавча конференція молодих вчених, Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька), Медичному університеті, Будинку вчених, Музично-театральній бібліотеці ім. К. С. Станіславського та ін. Краєзнавці Харківщини щорічно (з 1999 р.) проводять «Слобожанські читання», які збирають до 300 учасників. Клуб «Краєзнавець» у Харкові був заснований ще у 1978 р. (більшість таких клубів в інших містах виникла у добу перебудови). Засідання клубу відбуваються раз на місяць, кількість учасників коливається від 40 до 80. Аудиторія здебільшого складається із людей середнього та похилого віку. Загалом за весь час його існування відбулося більше 400 засідань. До того ж, під час засідань ведуться протоколи, які зберігаються в відділі «Україніка»⁶⁶.

Важливим новим явищем стали громадські ініціативи «знизу», що не мають радянських попередників і серед іншого мають на меті дослідження і популяризацію історії, зокрема міської. Багато з них виникли під час Майдану 2013–2014 рр. або в наступні кілька років після нього, як-от «Вільний університет Майдан моніторинг» у Харкові, що організує наукові лекції, включно з історичними, для нефархових аудиторій (а також викладає аудіозаписи лекцій в Інтернет). Urban Institute (заснований 2014 р. в Одесі) веде дослідження актуального міського простору, але також привертає увагу до проблем історії та збереження спадщини. Ініціатива неформальної освіти Hubs of History постала в Одесі 2016 р. (спочатку у співпраці із німецькими партнерами, тепер як незалежна ініціатива «знизу») та має на меті роботу над примиренням різних конфліктних історичних пам'яток в Україні та творення демократичної та партисипативної історичної культури. Що важливо, ця ініціатива розуміє публічну історію як передусім шанс для критичного погляду на власну спільноту (у тому числі через конфронтацію із «темними» сторінками минулого, як-от історією Голокосту). Громадська організація «Мой дом Одесса»

⁶⁶ Дмитрієва О. М. Об'єднані любов'ю до Харківщини // *Сто краєзнавчих читань (хроніка та зміст)*. Х., 2011. Вип. 4. С. 4–5.

спрямована на охорону історичного середовища (як архітектури, так і парків тощо) та має свою власну передачу на місцевому телеканалі⁶⁷. Ініціативи «Генеральний протест» і «Защитим Одессу вместе» спрямовані на ширшу участь мешканців у вирішенні питань міського розвитку, у тому числі громадський контроль за збереженням історичної спадщини. Харківська ГО «Urban Forms Center» ставить за мету сталий розвиток міського середовища та займається дослідницькими проектами та популяризацією, зокрема і архітектурної спадщини модернізму та конструктивізму⁶⁸. Ці організації взирають на сучасні підходи в публічній історії, що передбачають роботу із актуалізації історичної спадщини не заради неї самої, а передусім для розвитку самокритичного громадянського суспільства, ширшої участі громади у містоплануванні, розвитку відповідального ставлення до міського середовища. Безумовно, ці організації є досить молодими, а їхня діяльність має серйозні виклики, передусім слабка готовність до взаємодії, чи тим більше ділення відповідальністю, з боку місцевої влади (якщо не відверта ворожість чи ігнорування). Переважно ці організації шукають міжнародне фінансування, а також залучають волонтерів або існують за рахунок своїх членів і симпатиків.

Поруч із інституціоналізованими громадськими об'єднаннями все більше з'являється неформальних груп, які цікавляться історією. Серед таких група міських прогулянок «Моя Одеса» — активні освоювачі міста. Це теж практика передання знання про минуле, людей, а також практичного знання про навігацію в місті⁶⁹. Міські прогулянки із Максом Розенфельдом у Харкові — це популярна серед містян комерційна ініціатива, важлива для трансляції міських міфів, часом дещо популістично орієнтована (промовисте одне із оголошень про прогулянку: «Хотите ли Вы странного? Городские сумасшедшие, привидения женской гимназии, забытые кладбища, проклятые здания, каратели ЧК, фашисты и сожженное искусство...»⁷⁰).

⁶⁷ Первый Городской канал: www.1tv.od.ua

⁶⁸ <https://www.urbanforms.org.ua>

⁶⁹ Цій групі присвятила один із підрозділів своєї книги Таня Ричардсон: Richardson T. *Kaleidoscopic Odessa. History and Place in Contemporary Ukraine*. Toronto, Buffalo, London, 2008. Pp. 139–170.

⁷⁰ Допис на Фейсбук від 15.05.2018 «Хотите ли вы странного?», <https://www.facebook.com/events/341469926277044/>

Мас-медіа. Досліджувані міста мають доволі поважну кількість газет⁷¹ і телепередач⁷², які висвітлюють місцеву історію. Частині видань і передач властива «сенсаційність» викладу, категоричність в оцінках, осучаснення минулого, «строкатість» змісту та зосередження сюжету на конкретному факті, події чи історичному діячі. Авторами часто є не професійні історики, а журналісти. В усіх містах набувають поширення краєзнавчі сайти, їх відрізняє інтерактивність, візуальна насиченість, інформативність викладу, яка часто має неструктурований та уривчастий характер⁷³. Після Євромайдану з'явилися нові актори у медіа-сфері: наприклад, медіа-проект громадянської журналістики «Накипело» в Харкові, що має критичну позицію щодо міської

⁷¹ Щотижневик Одеської міської ради «Одесский вестник» з україномовним додатком «Думська площа», обласна газета «Чорноморські новини», газети «Днепр вечерний», «Зоря», газета «Експедиція-XXI» (історико-культурологічна, видається в Дніпропетровську), газета Харківської обласної ради «Слобідський край» та «Панорама», газета Харківської міської ради «Слобода», «Вечерний Харьков», «Время», а також газета «Событие», ілюстрований щотижневик-журнал «Харьков. Что, где, когда?», газета «Запорозька Січ», газета Запорізької обласної ради «Запорізька рада».

⁷² В Одесі телепрограми «Мій дім Одеса» — ведучий Яків Гопп, «Де йдемо?» — автор Євген Гринкевич («Перший міський телеканал»), у Дніпрі — «Краєзнавча подорож» (державний обласний 51 канал); «В дорозі. Щоденник» (міський 34 канал), «История одной улицы» (міський 27 канал), «Таємниці Дніпропетровська» (ТРК «Регион») тощо, програми з історії Харкова журналіста Костянтина Кеворкяна (телеканал «Перша столиця»), у Запоріжжі «Цей день в історії» на обласній ТРК.

⁷³ Найбільш відомі сайти в Одесі <http://www.odessit.ua/>, <http://kraevedodessa.blogspot.com/> та <http://kraeved.od.ua/>, історичний розділ сайту «Одесская жизнь» <http://odessa-life.od.ua/articlelist/9>, вужче орієнтований сайт філокартистів «Одесика» <http://odessica.net/page/show/1>, у Дніпрі www.gorod.dp.ua, www.reálnest.com.ua та краєзнавчий сайт Максима Кавуна www.mkavun.narod.ru, в Харкові: «Харьков» <http://www.kharkov.ua/>, «Краєзнавство» — проект Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка <http://kraev.korolenko.kharkov.com>, проект «Улицы и площади Харькова: историко-информационный справочник» (<http://streets-kharkiv.info/>, 2009), рубрика «История Харькова» на міському порталі <https://kh.vgorode.ua/>, рубрика «Истфакт» на новинному порталі «Накипело» <https://nakipelo.ua/>, у Запоріжжі «Ретро Запорожье» <http://retro.zp.ua/>, Забор. Городской портал Запорожья (розділ «История Запорожья»), http://zabor.zp.ua/zaporozhye/istoria/istoria_alexandrovsk.htm

влади й позиціонує себе як соціально спрямований проект, що принципово не робить політичного лобіювання, і просуває західно орієнтовані цінності прав людини, інклюзивності, боротьби з корупцією тощо. Історична рубрика цього ресурсу «Истфакт» (як іще одна незалежна низова ініціатива — «Харьков манящий»⁷⁴) робить акцент на збереженні та актуалізації історичної спадщини, зокрема архітектури й місцевих архівних фондів. Однак, такі ініціативи порівняно рідкісні на фоні панування великих медіаконцернів та пов'язаних із бізнесом медій.

Політичні партії. Серед політичних партій у згаданих містах з другої половини 2000-х рр. панувала Партія регіонів (зокрема, відповідно до результатів місцевих виборів 2010 р. ця політична сила отримала в міській раді Дніпропетровська — 65 % місць, Харкова — 69 %, Одеси — 58 % і Запоріжжя — 68 %) ⁷⁵. Промоція певних аспектів минулого відбувалася не тільки в рамках реалізації посадових повноважень мерів та депутатів місцевих рад, але й безпосередньо партійними структурами. Наприклад, припартійна організація «Молоді регіони» вирізнялася активністю в нагадуванні про події «Великої Вітчизняної війни» проведенням «просвітницьких акцій», виставок, почесної варти біля могил, спортивних змагань і навіть акції «Тимурівці» тощо ⁷⁶. Інші політичні партії, опозиційні щодо ПР, також використовували історичні теми в політичній боротьбі. Найпоказовішим прикладом тут можна вважати діяльність у Харкові Арсена Авакова, чий благодійний фонд «Ренесанс», зокрема, підтримував українські етнофестивалі, будівництво меморіалу жертв Голодомору 1932–1933 рр. та ініціював і фінансував наукові читання та видання збірки статей про Юрія Шевельова саме в той момент, коли міська влада Харкова та мер Геннадій Кернес 2013 р. вели боротьбу проти вшанування мовознавця, використовуючи гасла «антифашизму».

⁷⁴ «Накипело» <https://nakipelo.ua/>, «Харьков манящий» <https://moniacs.kh.ua>

⁷⁵ Місцеві вибори 2010 // *Центральна виборча комісія*, <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001?pt001f01=800>

⁷⁶ Днепропетровские тимуровцы помогают старым и одиноким (21.11.2013) // *34 канал*, <http://34.ua/news/view/26672--abbasova-timurovcy/> На Днепропетровщине Партией регионов в честь Великой Победы проводится 10 масштабных проектов (6.05.2014) // *Олександр Вілкул. Персональний сайт*, <http://www.vilkul.ua/news/na-dnepropetrovshchine-partiey-regionov-v-chest-velikoy-pobedy>

З другої половини 2000-х рр. активізувалися утворення проросійської орієнтації, які використовували тему «захисту православ'я», єдності слов'ян у російському слов'янофільському варіанті. До них зокрема належали: Всеукраїнська партія «Союз», Політична партія «Родина», Прогресивна соціалістична партія України, Слов'янська партія, Слов'янський народно-патріотичний союз, «Русский блок» («За Русь единую!», «Русско-украинский союз», «Русское движение Украины»), громадська організація «Сруб» («Союз России, Украины, Беларуси») у Дніпропетровську. У Запоріжжі також функціонували регіональна організація «Собора народов Белоруссии, России и Украины», Центр «Соотечественник» (філія «Совета российских соотечественников» з центром у Москві), відділення Всеукраїнської організації «Русское содружество» (центр у Сімферополі).

Слід зауважити, що більшість згаданих партій була свого роду віртуальними (і вкрай маргінальними) політичними проектами, які активізувалися або напередодні та під час виборів, або в моменти мобілізації для інших резонансних акцій, зокрема церковного характеру. Хоча вони не були чисельні, але їхні провокативні дії спричинили значний резонанс у місцевих і центральних мас-медіа.

До цих політичних ініціатив примикали також організації, що декларували суто культурні цілі. «Русское национально-культурное общество Харьковской области» існувало у 1995–2018 рр. як організація росіян-співвітчизників за кордоном, з особливим акцентом на плеканні російськомовної культури та православ'я. У 2009 р. у Харкові при Народній українській академії був створений «Центр русской культуры» як міжнародний проект фонду «Русский мир». Цікаво, що в цьому випадку за формою ця інституція була модельована за взірцем інших національних культурних інститутів, як-от польського, чеського тощо, а фонд «Русский мир» відомий також своїми грантовими конкурсами. Отже, були використані цілком «західні» культурні форми, як-от інститути популяризації культури за кордоном та грантова (змагальна) система фінансування науки та громадських ініціатив, однак, зміст діяльності цього товариства був дещо своєрідним — наприклад, координація акції «Георгіївська стрічка» та проведення екскурсій до місць радянської бойової слави ⁷⁷ (поруч із відкриттям бібліотеки російської класики та доступу до наукових

⁷⁷ Директор Русского центра в Харькове: это только начало // *Русские на Украине*. 2009. 19 июня, http://nua.kharkov.ua/eng/index.php?option=com_content&view=article&id=414%3A2011-06-14-16-53-30&Itemid=525

баз даних). Фонд «Русский мир» підтримував також запорізький «Русский культурный центр», відділення товариства російської культури «Русь» у низці міст, молодіжний історико-спортивний клуб в Одесі, Одеський дім-музей ім. Миколи Реріха, «Русский центр» при Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова, «Русский центр» у обласних бібліотеках Дніпропетровська та Запоріжжя⁷⁸.

Церковні організації. З 1990-х рр. помітне зростання релігійного чинника в містах та пишне відзначення релігійних свят за участі представників міської та обласної влади. При цьому в релігійному полі означених міст виразно домінувала Українська православна церква Московського патріархату. В Одесі 2006 р. виборчий список Партії регіонів до Одеської обласної ради народних депутатів навіть очолив Олексій Саввін, більш відомий як митрополит Одеський та Ізмаїльський Агатангел. Міська влада різних міст досить активно підтримувала присутність УПЦ у публічному просторі, також із апеляцією до історичного минулого. Наприклад, у Харкові проект «7 чудес Харкова» (зменшені копії визначних пам'яток, зібрані на одній площі) містив два православні храми, але жодних сакральних будівель інших віровизнань чи конфесій. У 2010 р. було відкрито пам'ятник архієпископу Харківському Олександрю біля присвяченого йому храму, а у 2013 р. — пам'ятник Андрію Первозванному, за участі митрополита Онуфрія і міського очільника Г. Кернеса. У 2015 р. в самісінькому центрі Харкова було «відновлено» (за іншим проектом та на іншому місці) церкву Святих Жон-Мироносиць (при цьому було демонтовано Алею героїв-комсомольців).

У Запоріжжі 2003 р. біля однойменного собору було відкрито й освячено митрополитом УПЦ МП Володимиром масштабний (понад 5 м висотою) пам'ятник Андрію Первозванному. Як вказували церковні ієрархи, апостол Андрій нібито подорожував Дніпром і проповідував у запорізьких землях і навіть був на острові Хортиця⁷⁹.

Цікаво, що під час декомунізації, яку вимагала центральна влада протягом 2015–2016 рр., багато назв вулиць на місцях були замінені на релігійні, часто історичні з до-радянських часів (наприклад у Харкові: вулиці Енгельса — Різдяна, Маркса — Благовіщенська, провулок

⁷⁸ Див. детальний перелік: Каталог. Україна // *Информационный портал фонда «Русский мир»*, <https://russkiymir.ru/catalogue/catalog.php?country=72>

⁷⁹ Пам'ятник Андрію Первозванному, Запоріжжя, http://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67740_pamyatnik-andreyu-pervozvannomu.htm

Дубового — Троїцький тощо). У Дніпрі постаті святих апостолів Андрія та Петра спробували використати для протистояння декомунізації: аби зберегти назву міста, Олександр Вілкул, впливовий бізнесмен та колишній голова облдержадміністрації (на той момент депутат ВР), запропонував наповнити його новим змістом — з покликанням на Св. Петра, а також встановити фігури цих двох апостолів на реконструйованій у майбутньому привокзальній площі. Типова риторика, вживана при цьому, — це апеляція до «європейських цінностей», коли замість насильницьких і руйнівних дій (натяк на знесення пам'ятників Леніну) твориться новий громадський простір, участь у створенні й житті якого можуть узяти всі громадяни⁸⁰.

Підприємства, установи і професійні об'єднання. Плюралізація меморіального простору виявилася у все більшій активності різних інституцій і груп, які не пов'язані прямо з міською владою та часто за свої кошти втілюють власні ініціативи у сфері пам'яті. Як тенденції зростання ідеології професіоналізму протягом 1960–1980-х рр. породили численні вшанування різних професійних груп і їхнього внеску в Революцію та Перемогу, так і сьогодні професіоналізм лишається альтернативною основою для ідентичностей мешканців обговорюваних тут міст.

Найпростішим та найдешевшим способом представлення власної пам'яті стало встановлення меморіальних дощок. Зокрема, у Харкові доступна база даних меморіальних дощок, яка містить інформацію про 122 дошки⁸¹, і це дає підстави стверджувати, що їхня переважна більшість (70 %) була встановлена після 1991 р. Загалом ініціатива встановлення цих дощок належала колективам підприємств, місцевим керівникам та родичам померлих, які і надають фінансові ресурси для їхнього встановлення.

Ще від 1960-х рр. набув значного розвитку жанр корпоративної історії: профспілкові комітети підприємств та організацій пишуть історії підприємств та увічнюють своїх директорів. Але від 1990-х рр. поступово

⁸⁰ Обновленная Привокзальная площадь с памятником Св. Петру и Андрею станет символом обновления и развития Днепропетровска (20.08.2015) // *Канал 34*, <http://34.ua/news/view/63265--obnovlennaja-privokzalynaja-ploshhady-s-pamyatnikom-sv-petru-i-andreyu-stanet-simvolom-obnovlenija-i-razvitija-dnepropetrovska/>

⁸¹ Комплект фотографій меморіальних дощок надало керівництво Харківського товариства охорони пам'яток історії та культури.

в процесі деіндустріалізації роль цих організацій зменшується, також зникають і численні музеї та газети цих підприємств.

Найбільш потужні підприємства, які вижили, в особі своїх очільників/власників виступали активними промоутерами локальної пам'яті. Це особливо помітно у Дніпрі й Запоріжжі, де сконцентровано великі підприємства: у Дніпрі — ІНТЕРПАЙП НТЗ (Нижньодніпровський трубопрокатний завод), Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського (сьогодні Дніпровський металургійний завод) та «Південмаш», а в Запоріжжі — ВАТ «Мотор Січ». Відповідно за їхньої підтримки зводили пам'ятники, відзначали ювілейні дати, підтримували видання краєзнавчої літератури, створювали для здійснення своїх проектів громадські й інші організації. Зокрема, ВАТ «Мотор Січ» у Запоріжжі — машинобудівельне підприємство, до недавнього часу зорієнтоване на російський військово-промисловий комплекс, — має свій телеканал, газету, впливає на редакційну політику інших ЗМІ міста та навіть на призначення в органах державної влади і комунальних закладах. Окрім плекання індустріальної спадщини та корпоративної історії, «Мотор Січ» традиційно ще з радянських часів підтримує локальну самодіяльність (на підприємстві є духовий оркестр і хор ветеранів), у тому числі й українсько-етнографічного характеру: це, зокрема, ансамбль танцю «Козачата», народний вокальний ансамбль «Козаки-запорожці»⁸². Іншим важливим аспектом минулого, що його популяризацію підтримує підприємство, є Друга світова (це і святкування 9 травня, і організація зустрічей із ветеранами у заводських дитячих таборах⁸³, і подарунки ветеранам війни до свят тощо). Мотор Січ, крім того, підтримувала також діяльність козацьких організацій, зокрема і тих, що проголошували єдність трьох східнослов'янських народів⁸⁴. Збереження принаймні частини соціальної інфраструктури заводів-гігантів з радянського часу уможливило застосування економічних ресурсів, а також адмінресурсу для проведення свят і вшанування певних аспектів мину-

⁸² Культура і духовність // Вячеслав Богуслаев [особистий веб-сайт], http://boguslayev.com.ua/5-Kultura_i_duhovnost.html

⁸³ Ветеран Мотор Сич — о Второй мировой войне // Алекс ТВ, <http://alextv.zp.ua/news/zaporozhe/29935-veteran-motor-sich-o-vtoroj-mirovoj-vojne.html>

⁸⁴ В Запорожье состоялась рада атаманов Союза казаков Украины «Войско Запорожское» (26.01.2014) // Спілка козаків України — «Військо Запорозьке», <http://kvzn.zp.ua/print.php?newsid=2596>

лого. Деякі підприємства проектували власну корпоративну пам'ять на місто в цілому: у Дніпрі гучно відзначали 60-річчя КБ «Південне» та «Південмашу» 2014 р.

Історичну або близьку до неї тематику використовують власники й дизайнери тематичних ресторанів та кафе. Тематичні інтер'єри, однак, обмежені простором ресторану, тому не є повністю відкритими для громадськості та створюють особливий сегмент публічного простору, орієнтований на певну групу. Наприклад, харківське кафе «Ріо», апелюючи до смаків споживачів поп-культури, представляє своїм гостям пам'ятники Кісі Вороб'янінову, Остапу Бендеру, та Еллочці-людодіці — героям твору «12 стільців», дія якого розгортається на тлі періоду непу. Інший приклад — у закритому дворі ресторану «Ермітаж» у Харкові, який доступний для відвідин лише «елітним» гостям, встановлено пам'ятники Федору Достоєвському, Льву Толстому, Ганні Ахматовій, Миколі Гумільову, Борису Пастернаку, Михайлу Булгакову, а також напівдисидентському Володимиру Висоцькому. Цей фактично канон рафінованої великої російської літератури створює особливу аудиторію — із претензією на подолання штампу провінційності й «совковості» Харкова. Безумовно, розташування такого скульптурного канону в закритому дворі ресторану слугує не «просвіті», а зростанню відчуття вищості та ексклюзивності відвідувачів. У такий несподіваний спосіб комерціалізація переозначає Харків як «культурне читаюче місто».

У полі пам'яті діє величезна кількість акторів, які сприяють плюралізації цього простору: бізнес, громадські ініціативи, церква, підприємства й установи, можливості яких визначаються відповідно до їхніх фінансових ресурсів. Також відрізняються цілі їхньої діяльності: одні використовують історичну тематику з комерційною метою, інші — для представлення своєї професійної ідентифікації/спільності. Плюралізм пам'яттєвого простору є однією з характеристик демократичних суспільств, водночас в Україні за умови збереження плюралізму проблемою залишається закритість процесу прийняття рішень, непрозорість для громадськості та залежність органів влади від бізнесових структур. Крім того, лише в окремих випадках можна говорити про наявність певної професійної, інтелектуальної, громадської спільноти, яка б могла критично оцінити меморіальні ініціативи, що їх пропонують агенти пам'яті. Йдеться про створення простору пам'яті як простору діалогу, а не як місця втілення владних чи бізнес-проектів, де спільнота є лише об'єктом впливу, а не учасником процесу.

1.1. Історичні міфи заснування: козацька стихія чи пожалувана милість?

Конструювання оповіді про початок історії міст-регіональних столиць неодноразово ставало предметом суперечок в Одесі, Дніпрі, Запоріжжі й Харкові. На прикладі дискусії про заснування міста можна простежити «протиборство» двох наративів пам'яті: національного й імперського. Помітно, що для агентів пам'яті міф про початок має важливе значення, і саме від того, коли виникло місто і кому тоді належала влада, вибудовуються обґрунтування теперішніх політичних орієнтацій.

Закріплення певної дати заснування міста відбувається завдяки святкуванню Дня міста, ювілеїв закладення міста, на підставі рішень міської ради. Звичайно, дискусії про заснування міст відбувалися у дещо нерівних умовах: з панівних позицій виступали прихильники тих версій, що були офіційно встановлені та підтверджені традиціями святкувань і нагород у радянський час, тоді як всі інші версії сприймали як «ревізійонізм», а часом як надмірну локальну гордість та прагнення до підкреслення власної величч через невинувдане «задавнення» свого міста.

В Одесі прихильники традиційної версії впевнені, що місто було збудовано 1794 р., після російсько-турецької війни (1787–1792 рр.), а все, що було до цього моменту — незначні поселення, зв'язок історії яких із сучасною Одесою є незначущим. Міська влада на чолі з Едуардом Гурвіцом підтримувала цю версію і пишно відзначила 200-річчя Одеси 1994 р., тоді ж біля морського вокзалу з'явилася композиція «Золоте дитя» Ернста Неизвестного як символ юного міста, яке бурхливо розвивається. Крім того, день міста святкують 2 вересня. Ця дата пов'язана саме з завоюванням міста Хаджибей російськими військами.

Представники «опозиційної» версії стверджують, що насправді до 1794 р. на місці Одеси існувало доволі значне поселення (козацьке), потенціал якого і дозволив потім побудувати місто там, де нібито будувати його було нелогічно. Цей проект пов'язується з обґрунтуванням української перспективи одеського минулого, а отже, і майбутнього. Відповідно, активність частини істориків щодо встановлення нової дати народження Одеси була спричинена бажанням вирвати місто з російсько-імперського наративу.

Водночас історія поселень часів Великого князівства литовського й Османської імперії на території Одеси залишається не представленою в міському ландшафті, чого не можна сказати про античне ми-

нуле. Ми бачимо і вкритий склом фрагмент грецького поселення на Приморському бульварі, і статую Лаокоона біля Археологічного музею, і багату археологічну експозицію, присвячену античним полісам. Мабуть, це пов'язано з міфологічними алюзіями Катерини II до шуканого поселення Одесос, на честь якого назвали місто. Адже античність — це «сертифікована» цивілізація, причетність до неї підвищує власну самооцінку.

Після Майдану дискусії щодо історичного минулого Одеси загострилися ще більше, адже ішлося вже не лише про культурну, але й геополітичну належність. У 2015 р. тодішній голова облдержадміністрації Михайл Саакашвілі підтримав ідею про святкування 600-річчя Одеси, яке мало «задавнити» історію цього міста та показати його козацькі витоки⁸⁵. Верховна Рада включила 600-річчя згадки про Хаджибей до переліку визначних ювілеїв, що відзначаються на загальнонаціональному рівні. Натомість мерія Одеси поставилася скептично до ідеї про 600-річчя, запропонувавши святкувати одночасно 600-річчя фортеці Хаджибей та 221-у річницю Одеси⁸⁶.

Найвідомішим з-поміж пам'ятників, які трансливали імперську версію походження Одеси, став пам'ятник Катерині II, який офіційно має назву «Засновникам Одеси»⁸⁷. Цей пам'ятник був споруджений ще 1900 р., але 1920 р. його демонтували. 2007 р. було вирішено відновити пам'ятник засновникам міста, адже оригінальні фрагменти пам'ятника збереглися. Різнопротиповідно такого рішення виступили «національно-патріотичні» сили міста, зокрема Асоціація козацьких товариств «Січ». Спонсором проекту став депутат міської ради Руслан Тарпан, за фінансової підтримки якого міська влада таки відновила пам'ятник. Безумовно, інтерпретації цього пам'ятника на низовому рівні можуть бути різноманітними — не лише як уславлення імперії, але і як прояв місцевого патріотизму.

⁸⁵ Скандал вокруг 600-летия Одессы (25.07.2015) // *Сегодня*, <https://www.segodnya.ua/regions/odessa/skandal-vokrug-600-letiya-odessy-saakashvili-hochet-razmaha-a-meriya-sobraet-predlozheniya-634422.html>

⁸⁶ Див. Горицвіт С. Одеська мерія знехотя визнала 600-річчя Хаджибея, але не Одеси (5.11.2015) // *Український погляд*, <http://ukrpohliad.org/news/odeska-meriya-znehotya-vyznala-600-richchya-hadzhbeyu-ale-ne-odesy.html>

⁸⁷ Крім Катерини II, пам'ятник увічнює її сподвижників — Йосифа де Рібаса, Франца де Воллана, Григорія Потьомкіна та Платона Зубова.

До того ж засновницького міфу апелює скульптура «Одесса-мама», яка була відкрита у дворіку літературного музею 2000 р.⁸⁸ (це увічнення де Рібаса, де Воллана, Ланжерона та Дюка де Рішельє), а також т. зв. «пам'ятник апельсину», відкритий 2 вересня 2004 р. на День міста⁸⁹ за підтримки Одеської митниці. Біля пам'ятника табличка детально розповідає напів-легендарну історію про те, як члени магістрату після призупинення Павлом I проекту розбудови Одеси й порту відрядили до столиці імперії дипломатичну місію з подарунком — апельсинами. Унаслідок успішної місії імператор надав магістрату кредит і права на розбудову порту й міста на майбутні 14 років. Безумовно, важливою перевагою цих пам'ятників є їхній гумористичний та туристичний настрій, що робить їх присутніми у соцмережах на численних селфі тощо. Цивілізаторський вплив імперії, а також її мультикультурну сутність втілює також і найстарший пам'ятник Одеси — пам'ятник Дюку де Рішельє, який сприймається як «батько-засновник» та є дійсно одним із найулюбленіших одеських персонажів.

Виникнення Запоріжжя традиційно пов'язують із закладенням Олександрівської фортеці 1770 р., яка була частиною системи прикордонних укріплень, зведених для оборони південних кордонів Російської імперії від нападів турків і татар. У 1785 р. Олександрівський форштат став садом, тобто поселенням міського типу, отримавши право на відкриття міських установ. Після остаточного захоплення Криму оборонна лінія від татар втратила воєнне значення. Імператорським указом 1806 р. Олександрівськ отримав статус повітового міста Катеринославської губернії. Натомість, противники цієї версії вказують на те, що 1552 р. Дмитро Байда-Вишневецький спорудив на острові Мала Хортиця фортецю і після того острів заселявся козаками, а тому і ця дата може бути використана як дата заснування міста.

Однак, у запорізькій дискусії окрім козацького та імперського періодів присутній також і давніший пласт минулого — часів Київської Русі. Причому цей пласт досить творчо використовується представниками дуже різних

⁸⁸ Скульптура також містить зображення трьох китів. Михайло Жванецький зауважив якось, що Одеса стоїть на трьох китах — торгівлі, медицині й культурі.

⁸⁹ Автор скульптури — Олександр Токарев. Пам'ятник — це встановлений на постаменті апельсин з виїнятим шматочком. На його місці — фігура російського імператора Павла I. У скульптурній композиції — трійка коней і колесо воза, що символізують доставку дару до Петербурга. Зверху розташовані найвідоміші будівлі Одеси — Оперний театр і Спасо-Преображенський собор.

політичних сил. Так, 2005 р. за ініціативи Міжнародного фонду слов'янської писемності і культури та В'ячеслава Богуслаєва було відкрито одразу два пам'ятника князю Святославу — одночасно у Запоріжжі (напроти Хортиці, де, як вважається, загинув князь) та у с. Холки на Белгородчині, як символ слов'янської єдності та на честь 1040-річчя перемоги над Хозарським каганатом. Те, що від початку виглядало як пропаганда «руського мира» із антисемітським присмаком⁹⁰, згодом було перепривласнено правими українськими силами: так, 2017 р. саме місце біля пам'ятника Святославу було обрано Національним корпусом та активістами «Азова» для проведення вшанування загиблих в АТО. Прихильність правих активістів до цієї постаті вилилася у ще один пам'ятник князю, у Маріуполі (на місці поваленого Леніна): він був виготовлений і встановлений 2015 р. Цивільним корпусом «Азов», без громадських слухань та інших процедур, як «подарунок місту» та як ушлявлення українських військових і державницьких звитяг⁹¹.

На тлі актуалізації дискусій про киево-руські складники історії Запоріжжя 2012 р. міська рада Запоріжжя оголосила про намір переглянути дату заснування міста: робоча група депутатів дійшла висновку, що такою датою можна вважати 952 р., під яким уперше згадується існування городища на острові Хортиця (зауважимо зручність моменту: за умови визнання цієї версії у 2012 р. можна було би святкувати одразу 1060-річчя міста)⁹². З огляду на суперечки міський голова Юрій Каптюх

⁹⁰ Пам'ятник на Белгородчині зображав князя разом із знищеним ворогом-хозарином, щит якого від початку був позначений зіркою Давида (яку через суспільний резонанс довелося прикрити). Московський скульптор В'ячеслав Кликов був також головою «відродженого» «Союзу русского народа». Про антисемітські нотки у сучасних інтерпретаціях князя Святослава свідчить те, що ще один пам'ятник йому був зведений 2003 р. на території Міжрегіональної академії управління персоналом у Києві. Детальніше про використання постаті князя прихильниками антисемітських теорій «Нео-Хазарії», а також правими радикалами та неоязичниками див.: Шнирельман В. Князь Святослав и политика памяти // *Неприкосновенный запас*. 2017. № 2. С. 35–50.

⁹¹ «Памятник Святославу — наш искренний подарок городу» (18.12.2015) // *Сайт города Мариуполя*, <https://www.0629.com.ua/news/1066477>

⁹² Міськрада Запоріжжя змінить дату заснування міста, щоб відзначити 1060-річчя в 2012 році (28.06.2012) // *Искра News*, http://iskra-news.info/news/miskrada_zaporizhzhja_zminit_datu_zasnuvannja_mista_shhob_vidznachiti_1060_richchja_v_2012_roci/2012-06-28-2897

зауважив, що загалом ідея зміни дати слухна, але треба провести попередню підготовку: «Щоб відзначати День міста по-новому, спочатку треба написати повну історію міста Запоріжжя <...> треба написати книгу, щоб ні в кого не було сумнівів, коли було засноване наше місто»⁹³, що відображає впевненість у можливості та необхідності написання «єдино правильної» історії, яка б зупинила дискусії та привела до одностайності.

Після подій Євромайдану запорізька влада повернулася до ідеї передавання часу заснування міста з 1770 р. на 952 р., — тобто до часів літописної княгині Ольги. Це було зазначено в проекті рішення міськради «Про уточнення дати заснування Запоріжжя» у 2014 р. Скликана робоча група підтвердила дату 952 р. на підставі трактату візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» (складений упродовж 943–953 рр.). На це джерело покликалися як на першу письмову згадку про існування городища на обох берегах Дніпра й острові Хортиця⁹⁴.

Отже, у суперечках у Запоріжжі бачимо не лише змагання між прихильниками козацького та імперського складника колонізації, але також і виразне бажання піднести значущість міста через радикальне задоволення його історії аж до часів Русі.

Дискусії про заснування міста мали місце й у Дніпрі. Дійсна наразі дата заснування Дніпра (1776 р.) стала актуальною з 1970-х рр. і була приурочена до 70-річчя Л. Брежнєва. Вона замінила панівну в імперський час дату візиту імператриці Катерини II (1787 р.), від якого тодішня історіографія виводила початок міста. З початку 1990-х рр. в Дніпрі розпочалися спроби ревізії офіційного погляду і, що більш важливо у контексті нашої теми, виведення дискусії на рівень мас-медіа. Зокрема до цієї теми регулярно звертався відомий історик козацтва проф. Юрій Мицик, який обстоював необхідність відліку історії міста від побудови козацької фортеці Кодак у 1635 р.⁹⁵

⁹³ День города — сюрпризы для горожан и экзамен для власти (2.10.2012) // *Запорозька Січ. Видання Запорізької міської ради*, <http://sich.zp.ua/den-goroda-syurprizy-dlya-gorozhan-i-ekzamen-dlya-vlasti/>

⁹⁴ В Запоріжжі хочуть перенести дату заснування міста на 800 років (24.06.2014) // *Історична правда*, <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/06/24/143422/>

⁹⁵ Кочергін І. Погляд на деякі аспекти ранньої історії міста (6.12.2005) // *Інститут суспільних досліджень*, http://www.uaterra.com.ua/history/date/Kochergin_misto.htm

Після Помаранчевої революції Інститут україніки⁹⁶ (громадська організація, створена у Дніпрі 2008 р. за підтримки благодійного фонду бізнесмена Олексія Лазька) та Інститут суспільних досліджень (науково-дослідницька неурядова організація, що виникла 2003 р. у Дніпропетровську для пропаганди козацької спадщини, історії визвольних змагань 1917–1921 рр. та національно-патріотичного виховання, фундатор — підприємець О. Панченко), апелюючи до напрацювань науковців та краєзнавців, почали актуалізувати козацький етап в історії Дніпра.

Спираючись на монографію «Палімпсест: поселення 16–18 ст. в історії Дніпропетровська» вони розпочали громадську кампанію з передатування часу заснування міста, пропонуючи 1645 р., — рік заснування Нового Кодака, як початок відліку. Для популяризації ідеї були використані прес-конференції в Дніпрі й Києві, круглі столи, підписання листів-звернень до міського голови, реклама на вулицях, відкриття пам'ятного знака на території Нового Кодака. З боку міської влади певним символічним визнанням наявності козацької складової в історії міста стало присвоєння одній із невеликих вулиць у центрі імені «Половицька» — на честь слободи Половиця, відомої з 1743 р.⁹⁷

Водночас серед політичного істеблішменту міста найбільш прийнятною залишається 1776 р. як дата заснування міста. З наукової позиції обґрунтування цієї дати і критика спроб передатування міститься у книзі «Історія міста Дніпропетровська», видання якої 2006 р. профінансувала

⁹⁶ Здобутком організації також є перша і єдина програма в Дніпрі зі встановлення пам'ятних дощок на честь видатних діячів історії міста (2008–2011 рр., разом встановлено 8 дощок; серед осіб, яким було встановлено дошки, — діячі освіти Олександра Риндовська та Андрій Понятовський, біолог Іван Акінфієв, письменники Андріан Кашченко та Валер'ян Підмогильний, архітектор Дмитро Скоробогатов, кінооператор Данило Сахненко).

⁹⁷ Відкритий лист щодо заснування м. Дніпропетровська (4.02.2008) // *Майдан*, <http://maidan.org.ua/arch/petit/1207140563.html>; Історики намагаються уточнити дати заснування українських міст (15.12.2008) // *Українформ*, <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=243472>; Рацибарська Ю. Катеринослав? — Ні! Новий Кодак! (5.03.2008) // *Радіо Свобода*, <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1112256.html> Польша І. Города корневище // *Днепр вечерний*. 17.08.2003. С. 3; Репан О., Старостін В., Харлан О. *Палімпсест поселення XVI — XVIII ст. в історії Дніпропетровська*. К., 2007.

міськрада⁹⁸. Базовою ідеологемою в ній виступає теза про цивілізаторський вплив Російської імперії на розвиток краю. Символом приходу цивілізації виступають плани Катерини II та Потьомкіна зробити з Катеринослава третю столицю імперії. Варто зауважити, що костюмовані персонажі імператриці та її фаворита регулярно присутні на святкуваннях дня міста й у рекламі.

До речі, у Дніпропетровську з ініціативою встановити на будівлі Єпархіального центру УПЦ МП статую святої Катерини виступив призначений В. Ющенком голова облдержадміністрації Юрій Єхануров. Прихильники україноцентричного погляду на історію стверджували, що це замасковане вшанування імператриці, і вимагали припинення робіт. Натомість прихильники імперської версії активно пропагували святу Катерину, намагаючись подати назву Катеринослав саме в релігійному контексті⁹⁹.

Що стосується Харкова, то тут заснування міста козацькими переселенцями з Правобережжя 1654 р. було офіційно підтверджено і в імперський, і в радянський час. Однак ще віддавна точаться суперечки про ступінь впливовості двох складників: «народної» української колонізації та російської військово-служилої, організованої з імперського центру.

До 350-річчя заснування Харкова (2004 р.) керівництво міста на чолі з міським головою Володимиром Шумілкіним встановило пам'ятник «Засновникам міста», а саме міфічній постаті — козаку Харку. Пам'ятник виготовив за кошти бюджету міста Москви скульптор Зураб Церетелі, а Юрій Лужков виступив як дарувальник. Ця скульптура, хоча і скопійована з гравюри із книги харківського історика Дмитра Багалія, зазнала нищівної критики з боку харківської інтелігенції, адже костюм героя неможливо ідентифікувати як належний до якоїсь із історичних національних традицій (не будемо тут детальніше коментувати численні жарти та критику з боку харків'ян щодо композиції, пропорцій монумента тощо). Однак, цей приклад показує не лише політичну і культурну експансію Росії: очевидні тут також економічні нерівності між країнами та містами

⁹⁸ *Історія міста Дніпропетровська* / За наук. ред. А. Болебруха. Дніпропетровськ, 2006.

⁹⁹ В Дніпропетровське продовжуються спори по поводу пам'ятника святої Катерині (21.02.2006) // *Православие.ru*, <http://www.pravoslavie.ru/news/16368.htm>; Звернення громадськості м. Дніпропетровська [з приводу встановлення пам'ятника Катерині II] // *Січеслав. Літературно-мистецький та публіцистичний часопис письменників Січеславії*. 2008. № 2(8). С. 8–9.

(Лужков і до того нерідко робив подібні «подарунки» від міста Москви) та старі інфраструктурні зв'язки (ще з радянського часу найбільші за розміром скульптури виготовлялися у Москві; зокрема, саме через це у Церетелі робили скульптуру для Меморіалу жертв Голодомору під Харковом¹⁰⁰). Пам'ятник Харку сфокусував на собі тему заснування міста, що символічно було підкреслено тим, що п'ять колишніх мерів замурували біля підніжжя скульптури послання нащадкам до 500-річчя Харкова.

Історик Володимир Маслійчук слушно зауважує, що постать Харка є вигаданою, а тому може наповнюватися будь-якими смислами, що зручно для амбівалентної та змінної політики пам'яті. Водночас у публічному просторі цілком забутою є постать достовірно відомого отамана Івана Кривошлика XVII ст., який керував забудовою харківської фортеці та очолював громаду — що спричинено, можливо, його участю в повстанні проти промосковського полковника Ріпки¹⁰¹, а отже, зробило цю постать незручною ще з імперських часів, коли починалися наукові дослідження Харкова.

Як бачимо, у всіх чотирьох містах питання про їхнє походження і заснування було пов'язане із пошуком можливостей вписування у новий національний український наратив, причому найчастіше пошук символічного ресурсу для цього відбувався саме у козацькій добі — яка ще з радянського часу була широко пропагована як найбільш героїчна доба саме української історії. Саме з радянського часу походять і широко впізнавані образи і символи козацтва: етнографічно-шароварні атрибути, міф про «демократичну козацьку республіку», військова вправність, культ Богдана Хмельницького як призвідця «возз'єднання» із Росією тощо. Однак, після 1991 р. надзвичайно багата та міфологізована історія козацтва стала використовуватися в найрізноманітніших контекстах: як в українсько-патріотичному, так і проросійському дискурсах, а так само в комерційних та розважальних цілях. На закінчення цього підрозділу погляньмо детальніше на ці різні способи використання козацької спадщини.

¹⁰⁰ Харків замовив пам'ятник жертвам Голодомору Зурабу Церетелі (11.04.2008) // *УНІАН*, <https://www.unian.ua/society/109241-harkiv-zamoviv-pamyatnik-jertvam-golodomoru-zurabu-tsereteli.html>

¹⁰¹ Маслійчук В. Чи треба в Харкові поставити пам'ятник Іванові Сірку (лірично-публіцистичне закінчення) // Маслійчук В. *Altera patria. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні*. Х., 2004.

Актуалізація історичного спадку козацтва припадає на кінець 1980-х — поч. 1990-х рр. З нагоди святкування 500-річчя козацтва 1990 р. були організовані масові заходи в Дніпрі й Запоріжжі. У них взяли участь від 10 до 20 тис. осіб: як місцеві, так і гості з Києва й Західної України¹⁰². Почали виникати й козацькі організації: лише у Дніпропетровській області на 2015 р. їх було зареєстровано 49. У переважній більшості це клуби за інтересами, які час від часу збирають невелику кількість своїх членів. У багатьох випадках це також організації, що створені для уславлення певного лідера, взаємного надання звань та нагород або проведення дозвілля для пенсіонерів силових служб, додатковий пропагандистський ресурс у час виборів тощо¹⁰³. Лише частина цих організацій ставить за мету передусім «допризовну підготовку молоді» та спортивно-патріотичне виховання. Залежно від конфесійної належності представники різних козацьких організацій могли промувати зовсім різні фрагменти минулого: «слов'янську єдність», єдність козаків в Україні і Росії, радянські звитяги у Другій світовій та локальних конфліктах — або ж, навпаки, патріотичні українські версії історії козацтва.

Запоріжжя з очевидних причин можна вважати центром козацького культу, що в обмеженій та шароварній версії практикувався ще з радянського часу. Хоча до перебудови і незалежності, безумовно, козацький пласт історії був значно менше актуалізований, аніж культ трудових звитяг індустріалізації чи подвиги часів війни, все ж таки кілька дуже важливих проектів були розроблені та/або реалізовані ще в радянську добу.

Ідеться передусім про славетний проект скансену на о. Хортиця, що його просувала у 1960-х рр. помірно національно орієнтована радянська інтелігенція та окремі посадовці як Запоріжжя, так і Києва¹⁰⁴. Хоча з початком репресій 1970-х рр. будівництво музею було призупинено (зре-

¹⁰² Твердохліб М. Україна відзначає 500-річчя українського козацтва (20.11.2012) // Товариство учасників бойових дій «Спас-Україна», <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755>

¹⁰³ Редько Д. Козацтво в сучасній Україні // *Львівська газета*. 2006. 11 травня.

¹⁰⁴ Детальніше про цей радянський український проект, а також аналіз розвитку музею і змістових змін експозицій у ньому аж до 2000-х рр. див. у: Ganzer Ch. *Sowjetisches Erbe und Ukrainische Nation. Das Museum der Geschichte des Zaporoger Kosakentums auf der Insel Chortycja*. Mit einem Vorwort von Frank Golczewski. Stuttgart, 2005.

штою музей було відкрито 1983 р.), а сам заклад перепрофільовано з музею козацтва на музей історії м. Запоріжжя, тим не менше ця ініціатива спричинилася до поживлення пам'яті про козацький характер регіону та відповідного тематичного туризму. Саме в радянський час Хортицю було визнано історико-культурним заповідником, проведено перший конкурс проектів, і сама ідея поєднання музею і тематичного парку із численними скульптурами та пам'ятками фактично визначає це місце і досі (тепер це Музей запорозького козацтва та історико-культурний комплекс «Запорозька Січ»). Ще для першого варіанту експозиції було створено масштабні діорами (модний та новітній на той час медіум) «Битва Святослава», «Військова рада на Січі» та «Нічний штурм Запоріжжя в 1943 р.», які є частиною експозиції і сьогодні.

Козацтво в радянському історичному каноні було представлено передусім через теми соціальних протестів, «дружби» російських і українських козаків і «возз'єднання» України з Росією. Звідси у Запоріжжі ще з радянського часу вулиця Богдана Хмельницького (з 1950-х рр.), Івана Богуна, Кондратія Булавина, Омеляна Пугачова, Степана Разіна, Червонокозака. Своєрідним феноменом присутності козацтва в актуальній історичній пам'яті Запоріжжя в радянський час стала також топоніміка району Верхньої Хортиці. Коли в 1969 р. селище Верхня Хортиця увійшло до меж Запоріжжя, виявилось, що більшість вулиць селища має своїх «тезок» у місті. Із 130 вулиць довелося тоді перейменувати 101. Місцеві патріоти скористалися залишками хрущовської «відлиги», щоб хоч частина перейменованих вулиць цього селища набула національно-українського забарвлення. Тоді виникли вулиці Дмитра Байди, Семена Палія, Тараса Трясила, Северина Наливайка, Івана Іскри, Василя Кочубея, Тараса Бульби, Григорія Сковороди. Упродовж наступних десятиліть нові вулиці міста одержували назви, що підкреслювали їх суто радянський характер. Лише наприкінці 80-х рр. у Запоріжжі з'явилися вулиці Петра Дорошенка і Петра Калнишевського¹⁰⁵, а у 1990-х рр. Івана Сулими та Якова Новицького. Нова хвиля козацьких найменувань з'явилася в результаті декомунізації «згори» 2016 р.: це парк ім. Петра Сагайдачного, вулиці Івана Сірка, Вільного козацтва, Кошова, Гетьманська, Козака Бабури, Гетьмана Івана Самойловича, Максима Кривоноса, Козацьких Гетьманів.

Після 1988 р. експозиція музею на Хортиці була перебудована з фокусом на козацтві, в рамках українського національного нарративу. Сам

¹⁰⁵ Вілінов Ю. *На шляхах від порогів до синіх морів*. Запоріжжя, 2005. С. 95.

острів позбувся частини інфраструктури, зведеної в радянський час, та перетворився на тематичний козацький парк. Це відбулося значною мірою за ініціативи центральної української влади, яка розглядала Хортицю як одну із основ загальнонаціонального історичного канону. Зокрема, ідеться про укази президента Кучми (надання заповіднику «Хортиця» статусу національного 1994 р. та його ж «Національна програма відродження та розвитку українського козацтва на 2002–2005 рр.») та Ющенка (указ 2005 р. про розвиток заповідника) та відповідні постанови Кабміну та інших державних органів¹⁰⁶. Як зазначає дослідник Олександр Гриценко, державне фінансування будівництва комплексу «Запорізька Січ» за президентства Ющенка було доволі значним, хоча є також відомості про те, що лівову частку фінансування на себе взяв металургійний комбінат «Запоріжсталь», а пізніше до відродження Хортиці приєднався ще й Євген Черняк, запорізький бізнесмен і власник бренду «Хортиця»¹⁰⁷. На заповідному острові з'явилася низка нових пам'ятників та нововідкритих пам'яток. 1999 р. був встановлений пам'ятник Дмитру Вишневецькому, у 2009 р. козаку Мамаю, 2010 р. — Тарасу Бульбі (при в'їзді в історико-культурний комплекс «Запорізька Січ» до 175-ї річниці відомого твору Миколи Гоголя). Як зазначено у прес-релізі Запорізької ОДА: «Цей герой [Тарас Бульба] є уособленням запорізького козацтва — козацької мужності, твердості духу й любові до свободи». Ініціатором встановлення цього пам'ятника стала саме обласна влада, очільник ОДА Борис Петров заявив: «Цей пам'ятник буде свідчити, що саме на цьому місці з'явилася колись козацька держава. Ця пам'ять об'єднує народ, змушує згадати спільні героїчні сторінки історії»¹⁰⁸.

Водночас, далеко не завжди інтерпретації історії козацтва вкладаються в національну українську рамку. Того ж 2010 р. був встановлений і бюст авторові «Тараса Бульби» — Миколі Гоголю. Цей пам'ятник з'явився на шкільному подвір'ї, навпроти прохідної заводу ВАТ «Мотор Січ», який став спонсором проекту (про що і свідчить гравірування на одній зі сторін

¹⁰⁶ Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К., 2017. С. 530–543.

¹⁰⁷ Гриценко О. *Президенти і пам'ять...* С. 540–541.

¹⁰⁸ В Запорожжя появился памятник Тарасу Бульбе (17.05.2010) // Фокус, <https://focus.ua/society/118889/?p=1&s=rating>

п'єдесталу «Мотор Січ — потомкам!»). За словами мера міста Євгена Карташова, пам'ятник Миколі Гоголю став символом дружби українсько-го й російського народів¹⁰⁹. Примітно, що урочисто відкрив цей пам'ятник тодішній Президент України Віктор Янукович, лідер Партії регіонів, до якої належав і керівник ВАТ «Мотор Січ» В. Богуслаєв¹¹⁰.

ВАТ «Мотор Січ» було головним спонсором заходу під амбітною назвою «Собор народів Білорусії, Росії та України», що відбувся 17–19 травня 2004 р. в Запоріжжі і був присвячений 350-річчю Переяславської Ради¹¹¹. Учасники цього заходу пропагували ідеї «руського мира» та «славянського братства», не обійшлося і без викриття «жидо-масонської змови» тощо. Серед доповідачів був і уродженець Запоріжжя, депутат Держдуми Російської Федерації Сергій Глазьев, який говорив про об'єднання східнослов'янських народів як про «природний шлях їх розвитку», надійну альтернативу «згубного» для України європейського вибору. Російські делегати з'їзду привезли з собою меморіальний хрест на честь собору, який планували встановити на Хортиці.

Свою чергою, міський голова Запоріжжя Євген Карташов повторив промову, яку він виголосив у розпал Помаранчевої революції на так званому «Першому Всеукраїнському з'їзді народних депутатів та депутатів місцевих рад» у Севе́родонецьку в листопаді 2004 р., метою якого було виокремлення Південно-Східної Української автономної республіки. Виступ, який починався словами: «Мы, потомки славных запорожцев, никому никогда не подчинялись...», курс на відокремлення від Києва

¹⁰⁹ В Запорожье открыли памятник Гоголю (29.01.2010) // *Репортер.ua. Информационный партнер области*, <http://reporter-ua.com/2010/01/29/fotofakt-v-zaporozhe-otkryli-pamyatnik-gogolyu>

¹¹⁰ В'ячеслав Богуслаєв належить до покоління «червоних директорів». З 1973 р. — директор Волочиського машинобудівного заводу (нині входить до структури «Мотор Січ»), 1991–2013 р. генеральний директор ВАТ «Мотор Січ», власник 14,99 % акцій компанії. Також депутат 5-го, 6-го, 7-го та 8-го скликань Верховної Ради, доктор технічних наук, член Політради Партії регіонів, Герой України.

¹¹¹ Див. детальні нотатки, критику та один із документів із Собору: Турченко Ф. Собор ілюзій // *Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник*. 2010. Вип. 9–10: Patria. С. 295–301. Канадський україніст Стефен Величенко назвав Собор слов'янських народів «конгресом російських неофашистів»: Величенко С. Україна між двох світів // *Критика*. 2008. № 3. С. 3.

і зближення з Росією обґрунтовувався споконвічним прагненням козацтва до свободи. Так несподівано було використано козацький наратив, активно присвоюваний національно-патріотичними елітами.

Безумовно, цей захід навряд чи варто вважати мейнстримом історичної політики у Запоріжжі чи тим більше у всьому регіоні. Проте він висвітлює потенційну неоднозначність минулого і можливості його множинного (пере)привласнення. Потужні гравці, як-от православна церква, успадковані від СРСР індустріальні підприємства, що здатні мобілізувати значний адмінресурс, та місцеві еліти з їхнім прагненням до монополії на владу в цьому випадку мали спільні інтереси.

Така ж неоднозначність характеризує постать Богдана Хмельницького, який є одним із найпопулярніших історичних героїв, проте водночас може трактуватися і як борець за національне визволення, і як оборонець соціально скривджених, і як «возз'єднувач» України із Росією. Ще в радянський час у всіх містах його іменем були названі вулиці та проспекти. На Хортиці 1965 р. був встановлений пам'ятник гетьману, який у реставрованому вигляді переїхав у більш центральне місце Запоріжжя — до парку Металургів 1995 р. У Дніпрі пам'ятник Хмельницькому з'явився 1954 р., на честь 300-річчя «возз'єднання», а в Одесі та Харкові уже в пострадянський час, 2002 і 2001 р. відповідно.

У Харкові популяризації козацтва посприяло перевидання «Історії Слобідської України» Д. Багалія у 1990 р. і 1993 р., в якій помітна виразна народницька позиція автора з наголосом на українському (козацькому) складнику колонізації Слобожанщини¹¹². Однак, амбівалентність теми козацтва помітна і в цьому місті. Зокрема, у згаданій вище статуї козака Харка мало що покликалося саме на український стереотип козака: це більше умовний «мешканець прикордоння», можливо, агент колонізації імперської окраїни. Козацтво стало своєрідним компромісом, і його образ кожен може наповнити своїм значенням: як альянсу на колонізацію цих теренів українцями з Правобережжя, так і альянсу на умовних «русских казаков». Ця ж неоднозначність спостерігалася в козацьких організаціях, частина з яких мала проукраїнську орієнтацію, частина — проросійську.

Своєрідним прикладом використання теми козацтва «знизу» є діяльність двох вишів — Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди та Народної української академії.

¹¹² Кравченко В. *Харьков/Харків. Столица Пограничья*. Вильнюс, 2010. С. 282, 293.

Народна українська академія в Харкові — новий приватний виш, що виник у 1991–1992 рр., звернувся до козацької тематики не як до втілення української ідентичності, а як до виразно регіональної. Упродовж 2000-х рр. в НУА відбулися кілька масових турнірів для школярів, присвячених Слобідським полкам та різним аспектам історії Харкова XVII–XVIII ст., було також реалізовано важливу ініціативу з видання повного зібрання творів Д. Багалія — головного регіонального історика. Але ці ініціативи були своєрідною спробою пошуку нового ідеологічного опертя в умовах несприйняття центральної державної політики пам'яті. Натомість з другої половини 2000-х рр. у діяльності Народної української академії все більшого значення у «вихованні» студентів набула тема Великої Вітчизняної війни¹¹³.

Натомість у ХНПУ ім. Г. С. Сковороди тема козацтва використовується для патріотично-антикварного українського виховання, козацька термінологія була впроваджена у студентському самоуправлінні, розвивається «козацька педагогіка», навіть більше, проводиться символічна посьвята в козаки усіх почесних гостей, а часто й учасників конференцій (особливо своєрідних акцентів це набуває у випадку з приїжджими поляками, зокрема із Вроцлава, із якими вуз співпрацює). Звернення до постаті Сковороди та його «корпоративне» використання цим вишем¹¹⁴ також не випадкове, адже для Харківщини це одна із найзначущіших постатей козацької доби.

Вшанування Сковороди було досить помітним ще у радянський час, коли він проголошувався вільнодумцем і видатним російським вченим. Тривалий час обговорювалися можливості надання його імені історичному

¹¹³ Див. зокрема видання НУА: *Великая Отечественная война на стендах вузовских музеев Харьковщины : 60-летию Великой Победы посвящ.* / Н. С. Тимченко; под общ. ред. В. И. Астаховой. Х., 2005; *Музейная педагогика в действии. (Из опыта работы вузовских и школьных музеев Харьковщины по подготовке к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне)* / Рук. авт. коллектива В. И. Астахова. Х., 2009; *Слышим эхо минувшей войны* / Общ. ред. В. И. Астахова, Е. В. Астахова. Х., 2015; *Первый день без войны. Дети войны о войне и Победе* / Под общ. ред. В. И. Астахова. Х., 2014; *Я помню, я горжусь...: 65-летию Победы в Великой Отечественной войне посвящается* / Отв. ред., вступ. ст. В. И. Астахова, редкол. Е. В. Астахова, И. И. Астахов. Х., 2010.

¹¹⁴ Зокрема, 1992 р. біля вишу на добровільній пожертви був зведений пам'ятник філософу — таким чином, відтоді у Харкові цілих два пам'ятника Сковороді.

музею та встановлення пам'ятника, проте лише у 1988 р. цей проект почав реалізовуватися¹¹⁵. Гроші на виготовлення монумента були зібрані місцевим осередком Товариства української мови Т. Шевченка та товариством «Спадщина», а коли їхніх коштів забракло — додали Євген Кушнар'єв та архієпископ Харківський і Богодучівський. Щойно організований Харківський літературний музей зберігав скульптуру на своєму подвір'ї, поки тривала тяганина із бюрократичними дозволами та відведенням місця¹¹⁶. Зрештою, пам'ятник став на схилі біля Покровського собору, поруч із яким розміщувалася будівля колегіуму, де викладав Сковорода. Пам'ятник майже в людський зріст і на невисокому постаменті, в куточку тихого скверу, напевно, найкраще передає безпретензійність Сковороди і його свідому відмову від слави та показної пиhi. Однак, місцева інтелігенція з українських національних організацій (як-от з «Просвіти») схильна вважати це радше проявом «незручності» Сковороди для місцевої влади і її недостатнього пошанування українських національних діячів¹¹⁷. На відкритті пам'ятника був присутній Кушнар'єв, але надалі пам'ятник не став місцем якихось масових зборів. Натомість, він виконує значущу роль передусім для інтелігенції, для тих, хто «знає» про пам'ятник і його історію.

Харківський літературний музей є ще однією інституцією, яка активно сприяє популяризації постаті Г. Сковороди. Вже кілька років діє постійна експозиція «Григорій Сковорода: мандрівка за щастям». Співробітники музею проводять інтерактивні заняття для дітей, ігри, дискусії. Літмузей свідомо концентрується саме на постатях з національного українського канону, як-от Г. Сковорода, Іван Котляревський, Микола Хвильовий, та прагне представити їх у розважальному та актуальному для сучасності ключі¹¹⁸.

¹¹⁵ Нові пам'ятники історії та культури Харківської області [оглядова довідка 1997] // *Веб-проект Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки*, http://region.library.kharkov.ua/lib_druk.php?id=123

¹¹⁶ Проненко В. Іван Кавалерідзе: «Я ліпив Біблію...» // *Український простір*. 2012. № 7–8 (вересень). Доступно онлайн: *СНІП*, <http://snip.net.ua/20150220/ivan-kavaleridze-ya-lipyv-bibliyu/>

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Ще одна важлива інституція промоції Сковороди — Літературно-меморіальний музей у с. Сковородинівка Золочівського району на Харківщині, відкритий ще 1972 р. у садибі Ковалівських XVIII ст. Сучасна експозиція пропонує метафоричне представлення філософських ідей Сковороди, інтелектуальну історію

Ще одна надзвичайно вагома для Харківщини постать козацької доби — Іван Сірко. Це популярний герой, що імponує харків'янам своєю антисистемністю і схильністю до незалежної від «центру» політики; не останню роль грає і вкорінене переконання у тому, що Сірко народився у с. Мерефа під Харковом (що не підтверджують джерела)¹¹⁹. Ще з 1978 р. мешканці с. Мерефа, об'єднані навколо місцевого краєзнавчого музею, почали збирати матеріали про Сірка та вперше висловили ідею про пам'ятник. 1980 р. місцева рада ухвалила рішення про встановлення пам'ятника, але чи то через брак коштів та бюрократичні зволікання, чи то через занадто вагоме значення козацьчини у «націоналістичній» міфології пам'ятник за радянських часів не з'явився, було лише перейменовано вулицю на честь Сірка. Виготовлений самостійно на кошти мерей'ян і харків'ян пам'ятник стояв на подвір'ї у місцевого активіста Костя Романова протягом 11 років, і лише у травні 1993 р. пам'ятник встановили на помітному місці — на пагорбі обіч автостради, що веде на Запоріжжя¹²⁰.

Його ідей (через книжки), наголошується на світовому контексті філософування Сковороди, його пізнішої рецепції, з відтворенням побуту та атмосфери садиби та парку XVIII ст. Особливий наголос робиться на «автентичності», можливості наблизитися до історії через пережиття емоцій та відчуттів, з нагодою для особистої філософської медитації. Музей також є досить динамічною інституцією, організовує фестивалі, світа як етнографічного характеру, так і, наприклад, присвячені добі українського бароко, більш розважальні та інтерактивні заходи. Прикладом може стати фестиваль “De libertate” 2013 р., де було поєднано виступи шкіл історичної реконструкції, школи бойового гопака із школою бальних танців, показом моди, інтерактивним проектом для дітей. Загалом, це приклад модернізованої актуалізації «козацького» минулого Слобожанщини, поєданого із відпочинком та мистецтвом.

¹¹⁹ Детально про пам'ять про Сірка написав Володимир Маслійчук: Чи треба в Харкові поставити пам'ятник Іванові Сірку (лірично-публіцистичне закінчення) // Його ж. *Altera patria. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні*. Х., 2004. Згадаємо також ще одну публікацію, що присвячена вшануванню на Харківщині ще однієї з найславніших постатей козацької доби — Івана Мазепи: Маслійчук В. Незабутній Мазепа: як суспільства пригадують і вигадують // Його ж. *Іван Мазепа і Слобідська Україна*. Х., 2014.

¹²⁰ Чистилін В. Війна пам'ятників. Тепер воюють із Сірком, <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/04/8/119979/>; Пам'ятник Івану Сірку — символ козацького роду // *Українське реєстрове козацтво*, http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=1743

Коли навесні 2013 р. мереф'янська влада вирішила перенести пам'ятник (можливо, через ідеологічну атмосферу, а можливо, через суто бізнесовий інтерес до ділянки землі), місцеві мешканці проводили масові протести.

Пропозиції поставити пам'ятник Іванові Сіркові у обласному центрі лунали протягом усього періоду від 1991 р. Зрештою, 2011 р. міська влада запланувала встановлення такого пам'ятника у старому центрі міста, в рамках реконструкції площі Конституції. Але серед мешканців, а особливо патріотичної інтелігенції, була присутня недовіра до цієї обіцянки, і відсутність пам'ятника Сіркові критикували як симптом «анти-українськості» міської влади.

Події Майдану та війни на сході України активізували громадянське суспільство, яке стало грати на випередження та заявило власне право на постать козацького отамана. У Харкові на початку 2014 р. утворилася громадська організація «Східний корпус»¹²¹, який, як зазначається на сторінці організації, є «формуванням на кшталт Запорізької Січі». Герб цієї організації — зображення козака, який стискає кулак біля серця. Козак схожий на традиційне зображення Сірка, і Сірком же зветься Олег Ширяєв, командир цього підрозділу, який у своїй особистій історії покликається на запорожців і Слобідські полки¹²². Зображення герба організації, а також графіті із зображенням озброєних козаків з'явилися на будинках міста й області. На сьогодні із членів цієї організації створено Роту спецпризначення МВС «Східний корпус». На зібрані громадськими організаціями кошти до Дня незалежності 24 серпня 2014 р. «Східний корпус» відкрив невеличкий пам'ятний знак Сірку в сквері за «Дзеркальним струменем»¹²³ — явно випереджаючи дії міської адміністрації зі встановлення пам'ятника та претендуючи на монопольне використання символічного ресурсу, пов'язаного із цією відомою фігурою. Встановлення

¹²¹ На сторінці організації зазначено: «...За основу беремо традиції Українського Козацтва. Ми боремось проти того, хто вбиває нас та Україну. Наш ворог той, хто є ворогом України. В цілому ми за релігію, традиції, лад, екологію та суцільний розвиток нашої нації і держави. Ми віримо в силу предків та світле майбутнє». http://vk.com/vpo_shidniy_korpus

¹²² Олег Ширяєв, позивний «Сірко» — командир підрозділу «Східний корпус», https://vk.com/wall-75089580_1106

¹²³ Пам'ятник отаману Івану Сірку з'явився в Харкові (24.08.2014) // *Новини Харкова*, <http://uanews.kharkiv.ua/culture/2014/08/24/54690.html>

відбулося без звернення по дозвіл до офіційних місцевих органів, що підкреслило зневагу членів корпусу до цих органів і впевненість у браку патріотизму, а то й у проросійських настроях місцевої влади. Пам'ятний знак уже кілька разів ставав об'єктом вандалізму з боку невідомих осіб. Зрештою, уже 2017 р. в Харкові відкрили також і «офіціозний» семиметровий пам'ятник Сіркові, причому на церемонії промовляли не тільки мер Геннадій Кернес, але й О. Ширяєв, демонструючи зміни у своєму ставленні до міської влади¹²⁴. Відкриття цього пам'ятника саме у пост-майданний момент було як ніколи доречним для Кернеса, який отримав додаткову нагоду виявити свою лояльність до центральної влади, яка, незважаючи на революційні вимоги Майдану, пішла шляхом компромісу зі старими місцевими елітами на сході та півдні України.

Іван Сірко є культовим героєм також і для Дніпра. Вшанування пам'яті І. Сірка відбувається біля с. Капулівка, біля могили кошового отамана щорічно 1–2 серпня. Під час відзначення не раз траплялися конфлікти між українськими і проросійськими козацькими організаціями, до святкування під час правління В. Януковича активно включалася місцева влада, в т. ч. голова облради Євген Удод.

Стартом в актуалізації козацького міфу в Дніпропетровську стали масові заходи з відзначення 500-річчя українського козацтва, які відбувалися у 1990 р. Основні події відбувалися на Нікопольщині та у Запоріжжі, проте і в Дніпропетровську відбулися заходи, які зібрали від 10 до 20 тис. осіб — як мешканців міста, так і гостей (переважно з Західної України та Києва). Алгоритм дій виглядав так: приїзд гостей автобусами — мітинг та закладання каменю для пам'ятника молодому Шевченку — хода центральним проспектом до музею ім. Д. Яворницького — мітинг біля музею та завершення свята у парку ім. Т. Шевченка. У місті відбулися незначні сутички з ветеранами-афіганцями. Під час святкування актуалізувалася не тільки козацька минувшина, а і події 1917–1921 рр., боротьба УПА тощо.

З 1990-х рр. і до сьогодні на Дніпропетровщині зареєстровано 49 т. зв. «козацьких» організацій, як українського, так і імперського (проросійського) спрямування. З-поміж них далеко не всі є активними чи впливовими, але саме до таких варто зарахувати Кодацьку паланку Війська

¹²⁴ У Харкові з'явився монумент кошовому отаману Івану Сірку (24.08.2017) // *Прес-служба корпусу «Азов»*, <http://azov.press/ukr/u-harkovi-z-yavivsyamonument-koshovomu-otamanu-ivanu-sirku>

Запорозького низового. Це організація регулярно бере участь у проведенні обласних змагань «Сокіл-джура». Громадянський активізм її членів виявився також в участі в силовому захисті дитячого майданчику від незаконної забудови, а в 2013–2014 рр. її члени вступили до 4 сотні самооборони Майдану, захищали будівлі державної влади у Дніпропетровську навесні 2014 р. від захоплення «тітушками», а сьогодні воюють на фронті.

Найбільш яскравою з-поміж організацій імперського спрямування є «Катеринославський козацький округ». В ідеології вони апелювали до історії доволі маргінальної структури (Катеринославського козацького війська), проте воно давало історичну легітимність поєднанню козацької романтики і відданості імперії. Чітко сповідували відданість «руському міру» і російському православ'ю, влаштовували разом із УПЦ МП хресні ходи на вшанування перемог російської зброї тощо. Катеринославський козацький округ проводив активну роботу з молоддю, намагалися створити кадетський корпус в Дніпропетровську, організовував візити до Дніпропетровська козаків з Росії тощо. Після Майдану і початку АТО, однак, уже не веде активної діяльності.

В Одесі, натомість, козацька спадщина перебуває виразно в затінку інших складових міського міфу. Серед найважливіших акцій слід згадати встановлення пам'ятників отаману Антону Головатому 1999 р. та гетьману Богдану Хмельницькому 2006 р. За висловом одного місцевого журналіста, «Головатий крайне неудобен для однозначної класифікації. С одной стороны, он один из выдающихся полководцев и политических лидеров украинского казачества, с другой — по нынешним представлениям он явный коллаборант, верой и правдой служивший Российской Империи»¹²⁵. Отаман Головатий як командир Чорноморського козацького війська надзвичайно прислужився Російській імперії у війні проти османів, та серед іншого брав участь у захопленні фортеці Хаджибей (1789) — майбутньої Одеси. З дозволу імператриці він також очолив переселення козаків на Кубань, заклавши Кубанське козацьке військо, що дає підставу сьогодні для російських козачих організацій вшановувати його як «свого» історичного героя¹²⁶. Якщо згадати ще і схильність до

¹²⁵ Как атаман Головатый начал историю Одессы и завершил историю запорожского казачества (30.05.2016) // *Одесская правда*, <https://prawwwda.com/obschestvo/kak-ataman-golovatii-nachal-istoriyu-odessi-i-zavershil-istoriyu-zaporojskogo-kazachestva/>

¹²⁶ Зокрема, вулиця Отамана Головатого є у Краснодарі.

господарських занять (Головатий отримував великі земельні володіння за свою службу) — отримуємо образ, що чудово вписувався у політику пам'яті 1990-х рр. із питомою «багатовекторністю» та культом «міцних господарників» як найкращих політичних лідерів. Примітно, що конкурс на цей пам'ятник був загальноукраїнським, а на його відкритті був присутній президент Леонід Кучма. Перемогу здобув проект одесита Олександра Токарева, автора численних пам'ятників у місті, причому характерно, що початковий проект скульптора передбачав основу пам'ятника у вигляді степового горба із сходинами, що мали символізувати шлях України до Визволення. Однак, співавтор-архітектор змінив цей задум у бік більшого буквалізму, запропонувавши основу пам'ятника у вигляді карти України¹²⁷. Всупереч стандартному патетично-тріумфальному жанру «полководець на коні», Головатий показаний у задумливій позі (згідно деяких інтерпретацій, це тяжкі роздуми після зруйнування Січі Катериною II¹²⁸), кінь стоїть поруч — це і відсилка до картин із козаком Мамаєм, і свого роду деконструкція усталеного культу національних лідерів. Поєднання алюзій саме до України як держави та неоднозначної постаті отамана-імперського лояліста в результаті створює цікавий регіональний варіант бачення лідерства та політики.

Насамкінець згадаємо тут одну з найбільш сучасних тенденцій — а саме комодифікацію козацької спадщини, її використання у сфері розваг та відпочинку. Саме такому використанню сприяє, безумовно, пообраз козака, що закорінений у народницькому міфі та плекався і в радянські часи. Цей образ поєднує козацькі та селянські риси, підкреслюючи демократизм, та акцентує передусім зовнішні маркери (одяг) та їжу, що особливо зручно для індустрії споживання. Використання алюзій на «козацьке», наприклад, у численних ресторанах чудово підкріплюється уявленням про козаків як розгульних пияків, хвацьких забіяк та «справжніх чоловіків» — і саме ці образи чудово стимулюють демонстративне та надмірне споживання, що їх має на меті по суті кожна рекламна стратегія. Як правило, такі ресторани позиціонуються як заклади з питомо українською національною кухнею та алкогольним меню. Це, наприклад, у Запоріжжі «Козацьке подвір'я», «Запорізька січ» та «Козачий стан» (на Хортиці), у Харкові «Козаки» (із шашликами

¹²⁷ Савченко В. Пам'ятник казацкому отаману Головатому // *Александр Токарев* [особистий сайт], <http://www.alexandertokarev.od.ua/monument>

¹²⁸ Це думка мистецтвознавиці Віри Савченко, див. там само.

і чебуреками), зали «Козацький кіш» та «Гетьманський» у ресторані «Столиця» (і на лого закладу — козак із рушницею та списом), у Дніпрі — «Козацька фортеця» (веб-сайт повідомляє, що два його зали оформлені у стилях «Східної України» та «Західної України»¹²⁹) та «Кодацький кош», в Одесі «Садиба “Козацька родина”» тощо.

Кінний театр «Запорізькі козаки», що виник на Хортиці у 1990-х рр., являє собою один із якісних прикладів ревіталізації та комодифікації спадщини: цей етнографічний колектив не тільки демонструє гімнастичні та акробатичні трюки, робить вистави, ігри та змагання, але також пропонує відвідувачам включитися у дійство — поїздити верхи, досвідчити перебування у «справжньому» козацькому курені, куштувати відповідні страви та приміряти одяг тощо. Козацька тризна, фестивалі бойових мистецтв, святкування Покрови та інші заходи вже стали для Хортиці традиційними. Беручи до уваги, що тут же на острові сусідують величезний монумент великодньої писанки, язичницькі капища, буддистська ступа, різноманітні опоетизовані міфами місця і пам'ятки, це місце, напевно, найкраще демонструє роль історії на ринку туризму та дозвілля в душі нью-ейдж.

У Запоріжжі з 1995 р. проводиться фестиваль «Весела Січ», який представляє об'єднання українських гумористів і сатириків. Міська рада на чолі з Олександром Головком навіть заснувала літературну премію ім. Петра Сагайдачного. Як і інші фестивалі, «Весела Січ» використовує етнічні мотиви, які зводяться до впізнаваних символів й виконання фольклорних пісень. В подібному ключі проходить в останні роки фестиваль «Самарська Покрова» (14 жовтня) на території колишньої Старосамарської фортеці (сучасне селище Шевченка у складі Дніпропетровська).

Цікавий парадокс демонструє харківський фестиваль «Олексіївська фортеця» (Первомайський район, 2011, 2012, 2013 рр.), присвячений 280-річчю Української укріпленої лінії (зведеної 1731–1764). Під час фестивалю імпровізовані «козаки» билися з «татарами», стріляли з гармат, працювали у Місті майстрів, виготовляли сувеніри, їли куліші, вареники, картоплю зі шкварками і шашлики. Участь у відкритті фестивалю взяли нардеп ВРУ Дмитро Добкін, заступниця мера Світлана Горбунова-Рубан, заступник голови облдержадміністрації Євген Савін, голова

¹²⁹ *Козацька фортеця*, <https://dp.vgorode.ua/reference/restorany/25894-kozatska-fortetsia>

Первомайського району Віктор Намчук¹³⁰. Кожна із сільрад підготувала свою концертну програму, причому були обіграні не лише козацька тема, але й «теми бандитського Чикаго, грецького Олімпу і царського палацу», а також ромського табору¹³¹. Клуби історичної реконструкції з різних міст України представили бої на шаблях. Кульмінацією події став штурм фортеці, коли підступні татари несподівано напали і взяли багатьох українок в полон. Їх врятували доблесні козаки. Так стереотипні образи історичного минулого були поєднані з грою та імпровізацією, а наукова історична реконструкція в цьому випадку була би занадто зайвою. Професійний історик міг би зауважити, що насправді Олексіївська фортеця почасти будувалася проти запорожців, яких імперський уряд сприймав як занадто ненадійних та бунтівних. Сама Українська лінія за одну з цілей мала відділити запорожських козаків від Гетьманщини, перешкоджати втечам на Січ, а тому цю ідею довго намагалися саботувати. Тяжка праця з будівництва та утримання лінії була тягарем для місцевих селян та козаків¹³².

Козацький наратив став зручним комерційним ресурсом, історичною «обгорткою» для нових споживацьких ініціатив та бізнес-проектів. Варто згадати Великий слобожанський ярмарок, відновлений тодішнім головою Харківської облдержадміністрації Євгеном Кушнарєвим 2000 р. Сьогодні це дійство поєднує бізнес-зустрічі виробників промислової продукції із продажем продуктів і товарів, що їх привозять представники всіх районів Харківщини. Розважальний елемент додають виступи художньої самодіяльності та більш професійних виконавців етнографічного стилю. Ярмарок стимулює творчу самопрезентацію «селян»-торговців для мешканців великого міста, приваблюваних низькими цінами та етнічною «екзотикою», та символізує єднання традицій і модерності — передусім української культури — як її уявляють учасники. Тут можна провести паралелі із великим виставковим центром «Козак-Палац» у Запоріжжі, який теж поєднує козацький міф із блиском сучасного капіталізму і споживання. Зокрема, щорічний Покровський ярмарок покликаний бути «продовженням традицій і звичаїв козацького роду

¹³⁰ На Алексеевской крепости казаки палили из пушек и сражались с татарами (10.06.2013) // *Городской дозор*, <http://dozor.kharkov.ua/events/kultura/1140381.html>

¹³¹ Там само.

¹³² Дякуємо Володимирі Маслійчуку за цей коментар.

у новій сучасній презентаційній формі»¹³³. В Одесі діє велика кількість ярмарків — від постійного на Дерибасівській до сезонних чи тематичних. Історичні сюжети, зокрема козацький, у них представлені, як правило, лише побіжно, задля загального антуражу.

Міф про походження/заснування є важливим ресурсом у формуванні регіональної ідентичності та пов'язаних із нею способів і форм політичної мобілізації. Він взагалі є стандартною складовою біографії будь-якої спільноти: на рівні країни йдеться про націю і державу, а в цьому разі йдеться про специфічний різновид регіональної спільноти. Намагання задавнити час заснування — також доволі стандартна операція, яка відбиває загальнонаціональну тенденцію: давність забезпечує статус, престиж, «місце в історії». З огляду на віддаленість у часі, колоритність, впізнаваність і поверхневість в інтерпретації козацького минулого зробили його зручним у використанні як національно-патріотичними, так і проросійськими силами.

1.2. Парадокси пам'ятання імперії «довгого» XIX ст.: між «гнітом» і «модернізацією»

Імперський період в історичній свідомості мешканців південної та східної України викликає низку неоднозначних емоцій. Хоча сучасний підручковий канон історії України подає цей період переважно як перебування під владою імперій та боротьбу проти гніту, для локальної пам'яті Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова цей період — це передусім урбанізація, розбудова інфраструктури (залізниця — ключова її складова), модернізація міського простору, освіта (заснування університетів у Харкові й Одесі), розвиток торгівлі й капіталістичних відносин. Саме тому для цих міст, які стали важливими центрами саме у XIX ст., а сьогодні прагнуть посісти вагоме місце в українському контексті, цей період неминуче амбівалентний. Модернізаційні риси XIX ст. мало вписані в сучасний підручковий канон, який робить акцент передусім на «селянській» нації. Відповідно, протягом усього періоду незалежності

¹³³ «Покровський ярмарок-2016». Багатогалузева виставка у ВЦ «Козак-палац» // *Козак-палац*, http://www.expo.zp.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=817&Itemid=700

України на локальному рівні відбувалося опрацювання спадщини цього періоду, що містила як привласнення окремих елементів (передусім діяльність «місцевих видатних людей, патріотів свого краю», які в радянський час трактувалися як «російські вчені», а після 1991 р. були вписані в національний український канон), так і відкидання незручних чи неоднозначних моментів (як-от множинні та імперські ідентичності).

Також період кінця XVIII — початку XX ст. — це час відносної відкритості до міжнародних впливів (і передусім Заходу), час переселень та колонізації сучасної Східної та Південної України представниками різних національностей та релігійних груп, коли вихідці із Західної Європи відігравали велику роль в індустріалізації та творенні культури. Наявність численних етнічних меншин творила цікаву мозаїку життя краю, що актуалізується сьогодні у зв'язку з дискурсами полікультурності й толерантності, «європейських цінностей». Тут передусім слід згадати велику популярність досліджень та популяризації історії менонітів у Запоріжжі (підтримувані в тому числі міжнародними партнерами) та єврейської історії у Одесі¹³⁴.

Також «буржуазний блиск», що асоціюється з ідеалізованим періодом XIX ст. і різко контрастує із пам'яттю про радянський дефіцит, використовується в комерційних стратегіях і споживачькій уяві (магазин «Імперія хутра», ресторани «Губернія» і «Чехов», готель «Чичиков» у Харкові, готель «Де Рішельє», «Одесській дворик», «Пасаж», «Моцарт», «Duke», «Фредерик Коклен», «Лондонская» та багато інших, ресторани «Версаль» та «Бульвар» в Одесі апелюють до спадщини XIX ст., а подекуди претендують на відновлення інтер'єрів і будівель того часу).

Найактивніше звернення до спадщини XIX ст. притаманне Одесі. У середині 1990-х рр. за мерства Едуарда Гурвіца (1994–1998) вулицям були повернені старі назви (Велика й Мала Арнаутські, Рішельєвська, Катерининська й Коблевська, Розумовська і Ланжеронівська), що сприяло витісненню радянської символіки й назв з міської топоніміки.

¹³⁴ Крім численних публікацій, про менонітів нагадує виставка у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї та меморіал менонітам-жертвам сталінського терору й релігійних утисків, встановлений 2009 р. за дизайном Пауля Еппа, професора Університету мистецтва і дизайну Онтаріо. На трьох гранітних плитах пам'ятника зображено силуети чоловіка, жінки і двох дітей, він ніби є світлинами, з яких вирвали їхніх героїв. В Запоріжжя відкрився пам'ятник менонітам (29.10.2009) // *Сайт города Запоріжжя*, <http://www.061.ua/article/8357>

Апеляції до спадщини XIX — початку XX ст. в місті тривали і за мера Одеси Олексія Костусєва (2010–2013), набувши вже дещо антиукраїнської спрямованості. Депутати міськради 2012 р. перейменували вулицю, названу в середині 1990-х рр. іменами діячів українського визвольного руху Івана та Юрія Липи, на вулицю Пішеніна, одеського міщанина, власника трьох млинів, що колись були на цій вулиці¹³⁵. Згодом це рішення оскаржили в суді представники обласної організації партії УДАР. Постановою від 10 червня 2014 р. Одеський апеляційний адміністративний суд визнав перейменування протиправним. Загалом, змагання за простір з використанням локальної історії та апеляції до «автентичних», «першопочаткових» назв характерне для всіх досліджуваних міст, і за таким змаганням часто приховується не тільки конкуренція національного та імперського нарративів, але й загальне відчуття браку участі місцевих мешканців в ухваленні рішень щодо меморіального простору міст.

Того самого 2012 р. у парку Шевченка була відновлена Олександрівська колона часів імперії, яку було пошкоджено після революції 1917 р. До скульптурного зображення шапки Мономаха, що лежить на подушці з китицями по кутах, додали бронзові корону, скіпетр, меч і жезл. На обеліску з'явилися барельєфи з портретом імператора Олександра II, гербом Одеси, пам'ятні дошки з написами: «Александрю II благодарная Одесса» і «На этом месте Царь-Освободитель 7 сентября 1875 года повелел быть парку Имени Его и посадил первое дерево». Примітно, що колону мер міста відкривав разом із послом Російської Федерації в Україні Михайлом Зурабовим. Встановлення візуальних символів імперського періоду було використано для зміцнення статусу одеських політичних еліт через відображення «величності» минулого міста та його зв'язку з Росією, що підсилювалося присутністю російського посла на відкритті.

У посібниках до курсу «Одесознавство»¹³⁶ найкраще представлений період XIX ст. Посібник створює привабливий образ міста, акцентуючи увагу лише на великих проектах, здобутках, досягненнях, перемогах та

¹³⁵ Ковальов П. Вигнання українства... Одеса остаточно перетворюється на «російський культурний центр» (10.01.2013) // *День*, <http://www.day.kiev.ua/uk/article/politika/vignannya-ukrayinstva>

¹³⁶ В 2010 р. за підтримки фонду В'ячеслава Крюка «Південна столиця» був виданий посібник «Одесознавство», 2006 р. з'явився посібник Федора Самойлова «Історія Одеси й Одещини (др. пол. XIX ст. — 1914 р.)», який був рекомендований МОН України для студентів ВНЗ, переважно істориків і журналістів.

забуваючи про поразки, маргіналізовані групи, соціальні проблеми. Наслідком такого селективного представлення минулого є замилювання Одесою в цей період. Схожий підхід демонструє і Олег Губар у своїх численних працях¹³⁷.

Такі ж підходи, але в меншому масштабі властиві і посібникам у Харкові. Зокрема, автори деяких видань з історії Харківського регіону¹³⁸ вважають за корисне уникати гострих питань політичної історії, приділяючи велику увагу періоду XIX ст. з його культурною спадщиною. У посібнику «Історія рідного краю (Харківщинознавство)» XX ст. присвячено аж (!) 13 сторінок, тоді як другій половині XVII ст. — 29, XVIII ст. — 35, а XIX ст. — 88. Якщо ж спробувати відповісти на питання, якою мірою комфортним було проживання в місті різних груп населення, яким був їхній повсякденний досвід, то минуле постане більш неоднозначним та складним.

Спадщина XIX ст. переважає і в туристичній галузі в Одесі¹³⁹. При окремих згадках давніх церков XII—XIV ст., загалом у місті спостерігаємо акцент на XIX — поч. XX ст. (втіленням чого стала концепція та програма розвитку туризму на 2013–2015 рр.). Безумовно, такий підхід цілком слушний з огляду на те, що саме до цього періоду належить більшість офіційно визнаних пам'яток. Проте, він має і дещо популістичний відтінок, адже цінність декорованої архітектури та відповідної елітарної спадщини і «високої культури» (навіть якщо і невідреставрованої та загроженої) інтуїтивно найбільш зрозуміла широкому колу споживачів туристичних послуг, на відміну від модерністичної архітектури XX ст.

¹³⁷ «101 вопрос об Одессе: очерки» (2006), «Старая Одесса в курьезах и анекдотах» (2009), «Энциклопедия забытых одесситов» (2011), «Первые кладбища Одессы: Одесские некрополи» (2012) та ін.

¹³⁸ Див.: *Рідний край: навч. посібник з народознавства* / За ред. І. Ф. Прокопенка. 2-ге вид. Х., 1999; *Історія рідного краю (Харківщинознавство): В 2 ч.: Навч. посібник* / Зайцев Б.П. та ін. Х., 2001–2002.

¹³⁹ Про це свідчать списки найцікавіших об'єктів у туристичних буклетах та Інтернет-ресурсах: Троїцька церква 1808 р.; пам'ятник Рішельє 1828 р.; Стара біржа 1828–1834 рр.; будинок Морського музею 1842 р.; Одеський театр опери та балету 1884–1887 рр.; пам'ятник О. Пушкіну 1888 р.; Мавзолей Інзова 1825 р.; Вірменська і Грецька церкви XIII—XIV ст.; Підземна церква Св. Іоанна Сучанівського XIV—XVII ст.; Хрестовоздвиженська церква XIV—XVI ст.; Діорама «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами в 1790 р.»; Миколаївська церква і дзвіниця XIII—XVIII ст.; церква Різдва 1822 р. та багато інших.

Акцент на архітектурній спадщині XIX — поч. XX ст. простежується і в путівниках Харковом¹⁴⁰, де імперська спадщина також представляється як найбільш приваблива (заможна, яскрава та європейська), а радянська архітектура є майже повністю змаргіналізована, за винятком найславніших зразків конструктивізму 1920-х рр., як-от Держпром і Головошта. Нерідко до уславлення і промоції спадщини XIX ст. долучалися політики та/чи бізнесмени. Голова однієї з райадміністрацій Харкова і колекціонер, любитель старовини і член Партії регіонів Габріел Михайлов профінансував та брав участь у підготовці низки книг і альбомів, що вшановує передусім дорадянську спадщину Харкова, а також період Другої світової війни¹⁴¹. Своєю чергою відомий бізнесмен, тодішній власник ринку «Барабашово» Олександр Фельдман описував Харків передусім як «купецьке місто», підкреслюючи, що старий (радянський) «промисловий» образ більше не актуальний¹⁴².

Вочевидь, спадщина аристократичної та купецької еліти XIX ст. найбільш імponує естетичним смакам сьогоденних бізнесових та управлінських еліт, передусім як атрибут *conspicuous consumption*. Напевно, саме

¹⁴⁰ Див., напр.: Бысов В. Л. *Харьков: город и окрестности. Фотоальбом*. Х., 2004; Алексеев А. *Сто взглядов на Харьков: фотоальбом*. Х., 2013; *Харків. Фотоальбом* / Авт. проекту В. Бисов та ін., автор тексту С. Посохов. Х., 2006, 2013 та ін.

¹⁴¹ *Харьковъ в открытках* / Авт. идеи и сост. Г. Михайлов и др. Х., 2015; *Харьков вчера и сегодня: история города в фотографиях и открытках*. Х., 2011; *Харьков. Прошлое и настоящее* / Сост. Г. Михайлов, В. Бысов и др. Х., 2014; *Харьков сегодня* / Сост. Г. Михайлов, В. Бысов, М. Рябчинская. Х., 2015; Михайлов Г., Зильберберг В. *Харьков: город, переживший войну: фотоальбом*. Х., 2010.

¹⁴² З інтерв'ю 1997 р.: В центре рыночного притяжения (10.10.1997) // *Заркало недели*, http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/v_tsentre_rynochного_prityazheniya.html Див. також дослідження Олексія Мусієздова про співвідношення різних образів минулого міста у свідомості харків'ян: Мусієздов А. А. Ідентичність города: образ Харькова в представлениях харьковчан (по материалам интервью) // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 881; Мусієздов О. Феномен міської ідентичності в контексті соціологічного аналізу // *Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 9–10: *Patria* / За ред. В. Кравченка. Х., 2008. С. 115–126.

тому низка нових будівель, зведених після 1991 р., взорується передусім на зразки із давнини («олігархічна архітектура» з масивним декором, імітацією бароко, класицизму та модерну¹⁴³). Досить часто зведення таких будинків ведеться на місці знесеної автентичної забудови, що подається як «відтворення», але є передусім виразом більшої зацікавленості у прибутку, аніж у збереженні спадщини.

До образу імперського розквіту Харкова апелює книга очільника міста, а згодом і області Євгена Кушнар'ова¹⁴⁴ «Сто кроків харківською землею» (2004 р.). Книга є своєрідним зразком дискурсу епохи кучмівської «багатовекторності». Національні сюжети, зокрема і про гноблення української мови, розміщені по сусідству з імперськими. Важливою відмінністю від стандартного набору подій і постатей Харкова, що зазвичай представляються в альбомах і оглядових нарисах, стала наявність нарисів про Харківську синагогу та про загиблих у Дробицькому Яру євреїв, інші меморіальні місця, пов'язані з Голокостом.

Однак найвиразніший символічний капітал належить імперському періоду, із діячами якого виразно ідентифікував себе Є. Кушнар'ов. Оцінюючи діяльність очільників губернії загалом, автор пропонує поглянути на них «без зайвого ідеологічного забарвлення» і підсумовує: це «галерея особистостей, які, будуючи школи й лікарні, театри і аптеки, прокладаючи шляхи, насаджуючи дерева, тобто виконуючи повсякденну

¹⁴³ Современная архитектура Одессы: новые формы приходят снизу (25.07.2014) // *Happy Misto*, <http://www.happymisto.od.ua/architects/sovremennaya-arxitektura-odessy-novie-formy-prixodyat-snizu>

¹⁴⁴ Після його трагічної загибелі в січні 2007 р. з'явилося багато пропозицій щодо увічнення його пам'яті. У січні 2008 р. на будівлі міськради було відкрито меморіальну дошку на честь Кушнар'ова за участі В. Януковича, голови облради Васілія Салигіна, міського голови Михайла Добкіна та інших відомих осіб із Партії Регіонів. Фактично, позитивний образ Кушнар'ова використовували як для пропаганди Партії регіонів, так і для символічної легітимації правління місцевих регіоналів, хоча помітне і послаблення уваги до цієї особи серед місцевих еліт. Див.: Руденко В., Пирович В. Евгений Кушнар'ев: О чем молчат регионалы (17.01.2012) // *Харьков. Комментарии*, <http://kharkov.comments.ua/article/2012/01/17/001525.html> Події Євромайдану 2013–2014 рр. уже змінили сприйняття Кушнар'ова, зокрема його прагнення до сильного регіоналізму. У січні 2015 р. на круглий стіл пам'яті Кушнар'ова уже не прийшов ніхто із офіційних очільників міста й області.

роботу, й заклали основи величі Харківщини»¹⁴⁵. Ці образи «міцних господарників», далеких від ідеологічних владних проєктів, є ніби прототипами самого автора. Зокрема, цілком позитивного образу в книзі набуває і перший очільник Слобідсько-Української губернії (1965–1775) та Харківського намісництва (1780–1783) Євдоким Щербінін — неоднозначна постать, реформатор, що приклався до ліквідації автономії Слобідських полків і їхньої інтеграції до правового та соціального поля Російської імперії. Пам'ятник Щербініну був встановлений біля будівлі облради 2004 р. і спричинив бурхливі обговорення. (Зауважимо тут, що одночасно, в тому ж 2004 р., до ювілею заснування міста, були відкриті пам'ятник засновникам Харкова та пам'ятник Олексію Алчевському — підприємцю і меценату української культури).

Історія Харкова XIX ст. набула значної актуалізації на телеканалі «Перша столиця». Журналіст каналу Костянтин Кеворкян з 1992 р. зняв низку популярних фільмів та окремих репортажів про історію міста¹⁴⁶. Тексти найголовніших з-поміж них увійшли до книги Костянтина Кеворкяна «Первая столица», яка стала досить популярною у викладі минулого міста з огляду на доступність, атмосферу ностальгії та романтизації «старовини»¹⁴⁷. Примітно, що у книзі всі позитивні зміни пов'язуються із проявами лояльності до російських царів і імператорів і з відповідними «милостями», наданими згори. Для К. Кеворкяна Харків XIX ст. — це передусім діячі культури загальноімперського масштабу та діячі, пов'язані з Харківським університетом, також це перебування в місті світил російської літератури; це діяльність місцевих губернаторів і генерал-губернаторів, розбудова та модернізація міського господарства.

У Дніпрі спадщина XIX ст. активно актуалізується через двох видатних історичних осіб: дослідника й популяризатора козацтва, археолога, активіста «Просвіти» Дмитра Яворницького та шляхтича, підприємця і громадського діяча Олександра Поля. До пам'ятника останньому (встановлений у 2002 р.) міська влада щорічно організовує покладання квітів

¹⁴⁵ Кушнар'єв Є. П. *Сто кроків харківською землею*. Х., 2004. С. 257.

¹⁴⁶ За підрахунками самих співробітників каналу за 22 роки кількість сюжетного часу становила понад 40 тис. хвилин. До того ж колектив програми видав 11 книг, присвячених історії та культурі України, але у переважній більшості автори фільмів та книг не є професійними істориками.

¹⁴⁷ Кеворкян К. *Первая столица. Очерки, проза*. Х., 1996 (загалом вийшло 5 видань).

під час святкування Дня міста. Своєю чергою пам'ять про Д. Яворницького посилює функціонування Історичного музею, який має його ім'я, та діяльність структурного підрозділу цього музею — «Будинку-музею Д. І. Яворницького», відкритого 1988 р.¹⁴⁸, а також пам'ятника йому, який було встановлено 1995 р.

Стосовно постаті Олександра Поля, то в 2000-х рр. у Дніпропетровську йшлося саме про відродження пам'яті про нього¹⁴⁹. О. Поль наприкінці XIX — початку XX ст. став особою, яка своєю діяльністю вивела місто з глухої сонливості. Прихильники імперського бачення історії цінують О. Поля як дворянина, який брав активну участь у земському русі та лобював побудову залізниці через Катеринослав, що дозволило місту зміцнити металургійну промисловість. Водночас його прихильно сприймає українсько-патріотична частина громади, адже він позиціонував себе «малоросом», мав серед предків козацьких старшин, цікавився українською етнографією тощо.

Бачення XIX ст. передусім як епохи «великих імен» у літературі й мистецтві відбилося у акціях, що реферують до славетних постатей світової слави (часом засвідчуючи цілком провінційне бачення свого власного міста як такого, що відзначилося лише тим, що в ньому «були проїздом»). Так, у Запоріжжі 1999 р. за кошти ПАТ «Мотор Січ» був споруджений пам'ятник російському поету Олександру Пушкіну. Пам'ятник було приурочено до 200-річчя з дня народження поета. Інформаційна табличка біля пам'ятника розповідає, як у травні 1820 р. Пушкін відвідував Запоріжжя. Цікаво, що того року і в Одесі відкрили пам'ятник поету перед фасадом колишнього готелю, в якому він квартирував.

Ще одна ініціатива за фінансової підтримки особисто В. Богуслаєва: 2010 р. на території Запорізького національного університету був споруджений помпезний монумент Йосипу Гладкому — останньому кошовому отаману Задунайської Січі, який 1828 р. під час російсько-турецької війни організував перехід частини задунайських козаків у російське

¹⁴⁸ *Історія міста Дніпропетровська* / За наук. ред. А. Болебруха. Дніпропетровськ, 2006.

¹⁴⁹ Слід згадати про низку газетних публікацій, вихід монографії та науково-популярної книги, відкриття пам'ятника, називання вулиці. *Історія міста Дніпропетровська* / За наук. ред. А. Болебруха. Дніпропетровськ, 2006; Кочергін І. *Олександр Поль: мрії, справи, спадщина*. Дніпропетровськ, 2002; Платонов В. *Олександр Поль — человек-легенда*. Дніпропетровськ, 2002.

підданство, а потім став наказним отаманом Азовського козачого війська. Отаман був нагороджений чотирма царськими орденами і став генералом. Золотом на постаменті вигравірувано: «Земле и преданиям верность». Як і пам'ятник Пушкіну, ця ініціатива стала відображенням прагнення представити єдність російської та української історії.

До спадщини вказаного періоду належить і постать Тараса Шевченка, яка має безумовне визнання у суспільстві та належить до тих фігур національного пантеону, які не викликають жодних конфліктів. Швидкість і легкість прийняття з 1990-х рр. національного нарративу пам'яті значною мірою були зумовлені наявністю народницького складника в радянському нарративі, для якого постать Шевченка була однією із ключових. Попри те, що поет доволі віддалено пов'язаний з історією розглянутих міст, його вшанування було повсюдним у радянський час: це пам'ятники в Харкові (1935), Дніпрі (1959)¹⁵⁰, Одесі (1966), Запоріжжі (1989) та численні топоніми. Напевно, в УРСР за кількістю об'єктів (театрів, парків, заповідників, товариств, вишів, вулиць, сіл...), названих його іменем, Шевченко поступався лише Леніну. У пострадянський час, здається, цей культ триває цілком некритично. Можна згадати хіба що публічні виступи театрального режисера Андрія Жолдака, який не лише шокував консервативну харківську публіку своїми сучасними виставами, але й закликав перейменувати драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка на ім. Леся Курбаса — слушно зазначаючи, що знищення назви «Березіль» та найменування театру іменем поета у 1935 р. було частиною сталінської політики репресій та витворення вузького канону офіційно санкціонованих «згорі» діячів національної культури, інтерпретованих у «марксистсько-ленінському» дусі¹⁵¹. Безумовно, такі заяви викликали хвилю обурення серед «патріотичної» громадськості та не були втілені в життя (а оскільки режисер надалі працює в Німеччині, здається, ніхто не порушує усталеного консенсусу).

¹⁵⁰ Націоналізація 1990-х рр. додала ще один пам'ятник Шевченку — він був відкритий 24 серпня 1992 р. у Дніпрі навпроти Українського музично-драматичного театру його імені.

¹⁵¹ Про цей приклад, а також ширшу дискусію про спроби цензурувати та охороняти «недоторканий» образ Шевченка див.: Коцарев О. Чи ворог народу Григорій Грабович? Навколо Шевченківської премії черговий скандал (06.01.2016) // *Тексту.org.ua*, http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/64372/Chy_vorog_narodu_Grygorij_Grabovych_Navkolo_Shevchenkivskoi

Говорячи про інтерпретацію XIX — поч. XX ст. в проєвропейському ключі, слід звернути увагу передусім на Одесу, що позиціонує себе як «найбільш європейське місто України» — причому не тільки за головування Гурвіца, але і інших мерів також. Події 2013–2014 рр. активізували також використання спадщини XIX ст. у про-європейському дискурсі. Однією з найбільш креативних стала акція «Марш западенцев» 9 лютого 2014 р., коли одеські прихильники Євромайдану пройшлися містом із портретами славетних одеситів європейського походження та поширили маніфест, де зокрема стверджувалося: «Одесса — всегда была, есть и будет городом западенцев. Построенный по указу немки Екатерины Второй по плану, составленному брабантским дворянином Францем де Волланом, наш город стал основным портом империи при градоначальнике-западенце, которого звали Арман-Эммануэль дю Плесси <...> список западенцев, сделавших из кусочка степи над морем процветающий, яркий, нарядный, богатый город, зашкаливает»¹⁵². У такий спосіб активісти боролися із проросійським дискурсом про «понаехавших», які загрожують місту та несуть чужинецьку «західну» ідеологію. Як бачимо, у цій інтерпретації Катерина II постала не як імперська загарбниця, а як європейська просвітницька монархиня, що цивілізувала край та заклала початок міста.

Однак, окрім політичних орієнтацій, «європейськість» в Одесі найчастіше обговорюють у контексті культури споживання. Туристична індустрія стандартно вихваляє роль європейців у розвитку міста, порівнює одеський оперний театр із віденським, закликає відчувати «дух Франції» на Рішельєвській та Ланжеронівській, згадує про перемогу коньяка Шустова на Всесвітній виставці у 1900 р. тощо¹⁵³. Прагнення до туристичної привабливості та відновлення метрополітального образу притягального для іноземних інвесторів та авантюристів міста змушує одеситів порівнювати себе із іншими містами — і часто не на власну користь. Відвідування закордонних курортів та історичних місць змушує роздумувати про те, що окрім архітектурних стилів «європейськість» має полягати у якості

¹⁵² Євромайдан-Одесса: манифест марша одесских западенцев (10.02.2014) // *Odessa Daily*, <http://odessa-daily.com.ua/news/evromajdan-odessa-manifest-marsha-odesskih-zapadencev-id61960.html>

¹⁵³ Европейские каникулы в Одессе: чем готов удивить город (11.08.2014) // *TCH*, <https://ru.tsn.ua/tourism/evropeyskie-kanikuly-v-odessa-chem-yuzhnaya-palmira-gotova-udivit-380578.html>

публічного транспорту, інфраструктурі та логістиці для туристів, добрих дорогах із збереженням старої бруківки, приязному сервісі та високому рівні доходів¹⁵⁴.

Період XIX ст. грає важливу роль у творенні сучасних образів зазначених міст. Часто саме там шукають джерело «європейськості» на проти-вагу до радянського. З другої половини 2000-х рр., з посиленням політичної поляризації, місцеві еліти почали використовувати спадщину часів Російської імперії на проти-вагу центральній владі, як обґрунтування місцевого патріотизму та особистого іміджу, а також як передумову зближення з Росією та її владними елітами. Водночас, матеріальна спадщина XIX — поч. XX ст. становить значний символічний ресурс, який може слугувати також зміцненню громадянського суспільства. Критичне розуміння та прийняття неоднозначності доби імперій залишається завданням на майбутнє.

1.3. Пам'ять про XX ст.: між травмою, уславленням і ностальгією

Радянський період 1917–1991: спадщина індустріалізації та урбанізації

Для Дніпра, Запоріжжя, Харкова й Одеси радянський період був надзвичайно важливий, адже в цей час вони розвивалися як потужні індустріальні (а також управлінські, освітні, наукові) центри, причому не лише регіональні, але і вагомі в рамках цілого СРСР. Саме на індустріальному, науковому потенціалі міста вибудовували локальні ідентичності, проєктуючи образ «працюючого» міста, щодо Харкова — ще й «першої столиці».

У 1990-х рр. на місцевому рівні відбулася перша хвиля усунення найбільш одіозних радянських і комуністичних символів. І хоча тоді спостерігалось розчарування населення в радянському минулому, вади якого багато хто пов'язував із усіма тогочасними негараздами, ліквідація пам'ятників видатним революціонерам та діячам комуністичного періоду

¹⁵⁴ Див. характерний приклад критичного дискурсу щодо «європейськості» Одеси: Долматова І. Одеса — європейський город? (22.02.2009) // *Думская*, http://dumskaya.net/article/Odessa__evropejskij_gorod/

була дуже помірна. Помітно, що упродовж 1990-х рр. риторика місцевої влади часто апелювала до позірно раціонального та позаідеологічного підходу до міського простору. Показовими в цьому плані є висловлювання Олександра Головка¹⁵⁵, міського очільника (1992–2000 рр.) Запоріжжя, який, визнаючи певні ідеологічні відмінності в поглядах з Києвом, іншими регіонами країни, вказував на важливість зосередження передусім на розв'язанні побутових, господарських проблем міста, а не на ідеологічних питаннях¹⁵⁶. Такий підхід цілком збігся з політикою президента Леоніда Кучми в цей період.

Напевно, саме така риторика допомагала легітимізувати підхід, що полягав у заміні, образно кажучи, *software* (наприклад, зміни в топоніміці) при збереженні *hardware* (тобто пам'ятників і будівель, а також і самих усталених функцій об'єктів). Заміна імен найбільш одіозних комуністичних діячів на нейтральні назви або на імена фігур з українського національного канону позначила помірну лояльність до центральної влади, а залишення на місці пам'ятників і будівель гарантувало збереження тяглості, у тому й тяглості еліт. У досліджуваних містах, на відміну від Центрально-Східної Європи та Західної України, не виникало дискусій, наприклад, про знесення архітектурних пам'яток доби сталінізму чи про музеєфікацію будівель НКВС-КДБ.

Зауважимо, що у багатьох ситуаціях збереження пам'ятників комуністичним лідерам обумовлювалося не особливою до них прихильністю, а скоріше втратою ними первісного ідеологічного значення і перетворенням їх на звичний елемент пейзажу¹⁵⁷. Наприклад, пам'ятник Орджонікідзе біля Харківського тракторного заводу позначав «батька-засновника» підприємства, як і пам'ятник Дзержинському біля заводу «ФЕД», який фактично вшановував колективну ідентичність трударів,

¹⁵⁵ З 1992 по 1997 рр. його посада офіційно називалася «голова Запорізької міської ради народних депутатів», а з 1997 по 2000 рр. — уже офіційно міський голова Запоріжжя.

¹⁵⁶ Щербина М. «Канализация партийности не имеет», — экс-мэр Запорожья Александр Головки (2.07.2013) // *Прав.Да. Новости Запорожья и Запорожской области*, <http://pravda.in.ua/interview/kanalizatsiya-partiynosti-ne-imeet-eks-mэр-zaporozhya-aleksandr-golovko/>

¹⁵⁷ Такий висновок, щодо регіону Центральної України, також робить на основі спостережень та соціологічних опитувань Олександра Гайдай: Гайдай О. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. К., 2018.

а не діяльність ЧК. Леніни на околицях міст, у промислових чи спальних районах часто були там єдиними пам'ятниками та позначали «окультурений» простір (наприклад, парк) посеред дуже функціонально обмежених територій.

Дещо більш послідовною в 1990-х була декомунізація в Одесі, чому сприяла політична стратегія мера міста Едуарда Гурвіца (1994–1998; 2006–2010), який обрав політику акцентування спадщини XIX ст. та сприяв дуже систематичній зміні міської топоніміки, переважно на до-радянські варіанти назв. Однак, тільки за його другого його мерства, відповідно до рішення Одеської міськради від 27 червня 2006 р., пам'ятник Леніну з центру міста перенесли до Парку ім. Ленінського комсомолу. Центральні пам'ятники Леніну в Запоріжжі, Одесі й Харкові залишалися, були знесені лише недовговічні та поруйновані часом скульптури.

Слід зауважити, що комунальні органи міст регулярно дбали про збереження цих пам'ятників, що перебували аж до 2015 р. у списку об'єктів спадщини. Однак, з часом радянські пам'ятники все більше ставали ніби невидимими в міському просторі — навколо них не відбувалося комеморацій, за винятком вузького кола прихильників лівих партій, вони рідко входили в плани екскурсій (хіба що найголовніші та найпоказніші з них, як-от пам'ятник Леніну в Запоріжжі). Часто самі нібито «радянські» назви вже не мали жодного семантичного навантаження: зокрема галерея сучасного мистецтва в Запоріжжі від 2006 р. взяла собі назву “Lenin” лише через той факт, що вона розташовується наприкінці проспекту ім. Леніна і навпроти однойменної площі, але у своїй роботі не має якогось особливого тематичного фокусу на радянському чи на фігурі вождя. Відповідно разом зі зміною назви проспекту галерея також змінила назву 2014 р.

У Дніпрі усунення пам'ятників відбувалося внаслідок спорадичних рішень місцевої влади чи внаслідок пошкоджень монументів¹⁵⁸. Загалом

¹⁵⁸ Був демонтований пам'ятник-бюст Фелікса Дзержинського біля фасаду хіміко-технологічного університету (у серпні 1991 р.); декілька невеликих пам'ятників Володимиру Леніну — бюст на проспекті Гагаріна, біля скверу Галі Андрусенко (зник в середині 1990-х рр.); скульптура маленького В. Леніна з книжкою в Севастопольському парку (розбита 1995 р.); пам'ятник-бюст Івана Бабушкіна (який вкрали невідомі в листопаді 2013 р.). Також були поступово прибрані декілька десятків невеликих пам'ятників (здебільшого бюстів) В. Леніну, переважно на території промислових підприємств та інших установ.

депутатський корпус ігнорував навіть обережні пропозиції щодо відновлення історичних назв кінця XVIII — початку XX ст. в центральній частині міста. Упродовж 1989–2015 рр. у Дніпропетровську було здійснено не більше 20 перейменувань¹⁵⁹.

У Запоріжжі також було збережено практично всі радянські пам'ятники та назви вулиць, у перші роки незалежності лише бульвар Жданова перейменували на бульвар Шевченка. До 2016 р. головний проспект обласного центру мав ім'я Леніна, він закінчується площею Леніна, на якій стояв пам'ятник Леніну. Пам'ятник вказував рукою на Дніпрогес, якому ще в 1930-х рр. присвоїли ім'я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім'я Леніна, як і розташованому там острову. Один з районів міста також мав ім'я Леніна. Отже, до 2015 р. у міській топоніміці Дніпра й Запоріжжя домінували вулиці, названі на честь діячів революційного й комуністичного руху (у тому й міжнародного), а також на честь загиблих героїв Другої світової війни.

У Харкові період 1990-х рр. у політичній сфері охарактеризувався протистоянням обласної та міської влади. Зокрема, на момент проголошення незалежності України осередком «демократичної влади» вважалася міська рада, на чолі якої перебував Євген Кушнар'єв. Натомість обласна влада на чолі із Олександром Масельським¹⁶⁰ вважалася осередком «старої номенклатури», щоправда, з часом О. Масельського стали сприймати як «державника», висококваліфікованого управлінця. На перших виборах міського голови 1994 р. Є. Кушнар'єв здобув переконливу перемогу (59 % голосів від тих, хто проголосував¹⁶¹). У боротьбі з прорадянськими «консерваторами» він та його прибічники

¹⁵⁹ Серед них парк Лазаря Глоби, на честь засновника — запорізького козака (серпень 1992 р., колишній ім. Чкалова); вул. Олеся Гончара (січень 2003 р., колишня Кірова), вул. Щербицького (січень 2003 р., колишня Нова); вул. Юліуша Словацького (1999 р., колишня Серова-Набережна); вул. Половицька (2004 р., колишня частина вул. Георгія Плеханова); Катеринославський бульвар (2004 р., колишня частина вул. Виконкомівської), Європейська площа (2005 р., колишня частина вул. Петра Миронова).

¹⁶⁰ Голова (січень 1991 — березень 1993; лютий 1994 — липень 1995) Харківської обласної Ради народних депутатів, представник Президента України в Харківській області (березень 1992 — лютий 1995), голова Харківської обласної державної адміністрації (липень 1995 — квітень 1996).

¹⁶¹ *Время*. 1994. 26 июня.

закликали до більш радикальних змін, зокрема посилаючись на «історичний досвід».

Діяльність Харківської топонімічної комісії зосередилася на найбільш помітних маркерах міської топоніміки¹⁶². Останнім акордом можна вважати перейменування площі Радянської України на майдан Конституції 1996 р. Загалом, як зазначає дослідниця харківської топоніміки Марія Тахтаулова, виразною тенденцією змін у назвах від 1990-х рр. стало вшанування саме місцевих діячів та реалій, а також надання новим вулицям «ідеологічно нейтральних» назв на кшталт Бузкової, Вербної, Тінистої тощо¹⁶³, що, по суті, продовжувало акцентування на комфорті та інших цінностях суспільства споживання, що виникли ще в пізньорадянський час.

Помаранчева революція і прихід до влади В. Ющенко спричинилися до активізації історичної політики в регіоні. У період загострення політичної боротьби позитивний образ радянського минулого почали використовувати регіональні еліти в їхньому протистоянні з центральною владою. В окремих ситуаціях ця діяльність набувала проросійського спрямування. У Російській Федерації в цей радянсько-ностальгійний наратив, зокрема про «Велику Вітчизняну війну», набув характеру головного легітимізаційного опертя. Зближення з російським політичним естемблшментом еліт великих міст сходу та півдня України призвело до наслідування російського прикладу і у сфері політики пам'яті.

Найбільш очевидним прикладом такого наслідування став пам'ятник Сталіну (саме як переможцю у «Великій Вітчизняній війні») в Запоріжжі (див. с. 123–124 цього видання). В Одесі неорадянські настрої були прямо пов'язані з приходом до влади 2010 р. Олексія Костусєва, члена Партії

¹⁶² Ще 1989 р. численні звернення до відділу культури міськвиконкому (23) привели до зникнення набережної та кінотеатру ім. Андрія Жданова — її перейменували на Харківську. У вересні 1991 р. міська рада перейменувала вулицю Дзержинського на Мироносицьку, а однойменну площу — на майдан Свободи. Дещо пізніше вул. Якова Свердлова повернули назву Полтавський шлях. У 1995 р. вулицю Восьмого з'їзду Рад та провулок Герцена перейменували на вул. Бориса Чичибабіна та провулок Валентина Бондаренка (льотчика-космонавта родом з Харкова) відповідно. Див. Тахтаулова М. Ю. *Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII — початок XXI ст.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2016.

¹⁶³ Тахтаулова М. Ю. *Історичний розвиток...* С. 131–137.

регіонів. За підтримки мера 2012 р. відновили стелу з іменами Героїв соціалістичної праці — від Сергія Корольова та Валентина Глушка до голів колгоспів-«мільйонерів»¹⁶⁴, — демонтовану в 1990-ті рр. О. Костусєв не тільки відновив стелу Героїв, але й додав 19 нових імен (Героїв Радянського Союзу).

У Дніпрі такою спробою повернення до радянської ідеології стала цілком низова ініціатива: пам'ятник комсомольцям Дніпропетровщини (2010 р.), що був відлитий на одному з приватних підприємств за добровільні пожертви. У Харкові були видані збірки комсомольських спогадів, які романтизовано описували молодечий запал та добрі, конструктивні справи комсомольців; причому одним із авторів виступив директор Харківського історичного музею¹⁶⁵. Очевидно, що комсомольський досвід належить до тих аспектів радянського минулого, що їх значно легше поетизувати та ностальгувати, адже він залишається в актуальній біографічній пам'яті старших поколінь сьогоднішніх мешканців, що були комсомольцями у 1950–80-х рр., — у час, коли радянський режим став набагато більш «вегетаріанським». За рішенням міської ради на початку 2010-х рр. у Харкові з'явилися вулиці за іменами Олександра Селіванова та Семена Скачкова, діячів місцевого походження, які посідали високі посади в управлінському (господарському) апараті за радянських часів¹⁶⁶. Коли у другій половині 2000-х рр. з ініціативи Ющенко поновилися дискусії про необхідність усунення з топоніміки особливо імен тих осіб, що були причетні до організації штучного голоду 1932–1933 рр., у Харкові міська влада ігнорувала такі вимоги.

Спроби декомунізації «знизу» у Харкові (особливо в центрі міста) стикалася з концентрацією владних та медійних ресурсів у руках вузького кола взаємопов'язаних осіб. Зокрема, багаторічні спроби активістів, об'єднаних навколо Харківського літературного музею, перейменувати вулицю Фрунзе на вулицю Багалія (саме на цій вулиці розташовуються і музей, і будинок родини Багаліїв) гальмувала міська влада та контрольована

¹⁶⁴ В Одесі відкрили меморіали Олександрю II і Героям Соцпраці (3.09.2012) // *Історична правда*, <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/09/3/93100/>

¹⁶⁵ *Наша молодість — комсомол: из истории Харьковской городской комсомольской организации (1969–1980 гг.): Сб. воспоминаний* / Под общ. ред. Н. И. Титова. Х., 2010; *Юность комсомольская моя. Воспоминания. Кн. 1* / Сост. С. Н. Касютин, И. С. Маслов, С. А. Мехович. Х., 2008.

¹⁶⁶ Тахтаулова М. *Історичний розвиток...* С. 143.

нею топонімічна комісія. Так само низові стратегії мистецької іронії (низка ініціатив з перейменування проспекту Леніна на проспект Леніна) не мали жодного впливу на формальний порядок речей, хоча і продовжували «десакралізацію» радянського. З другого боку, зберігаючи ностальгійне ставлення, міська влада непомітно позбавлялася найбільш одіозних символів ідеології попередньої доби, особливо якщо вони не вписувалися в сучасний «буржуазний» вигляд міста.

Часткова відмова від радянського спадку була пов'язана із популістичною стратегією показного прикрашання міського простору. Для харківського мера Геннадія Кернеса особливо актуальною є самопрезентація як «міцного господарника», який опікується модернізацією міста та турбується про комфорт і чистоту (а отже і «європейськість» життя) його мешканців. Низка проектів із реконструкції кількох центральних вулиць і площ, а також парку Горького, була пов'язана з несподіваним для громади (та не обговорюваним із нею) зникненням радянських пам'ятників. Натомість створювався ефект «буржуазного блиску», який витісняв «пролетарські» цінності попередньої епохи.

Ці зміни чудово передає вкрай характерний випадок реставрації у 2000-х рр. колишньої біржі (тепер один із корпусів Університету мистецтв ім. Івана Котляревського, у самісінькому старому центрі міста). На дах будівлі повернули скульптурні об'єкти, що зникли внаслідок хрущовської «борьби с архитектурными излишествами». Замість пролетаря, що стояв біля «штурвалу промисловості» від 1925 р., з'явилася постать Меркурія — покровитель торгівлі, звісно, значно більше пасував до нової ідентичності міста як центру комерції, де розташований другий (після одеського «7-го кілометра») найбільший у Східній Європі ринок («Барабашово») ¹⁶⁷.

Особливо актуальною «європейська» презентація міста стала в контексті підготовки до прийняття кількох ігор у рамках чемпіонату Євро-2012. У зв'язку з цим міська влада провела реконструкцію не лише спортивних об'єктів, але і найбільш показних частин центру міста. Зокрема, у ході реконструкції площі Конституції 2011 р. було демонтовано велетенський пам'ятник Борцям за радянську владу ¹⁶⁸, який обіцяли

¹⁶⁷ Дякуємо харківському історичу Михайлу Красикову за повідомлення про цей приклад.

¹⁶⁸ Скульптурна група складалася з п'яти стилізованих делегатів Першого Всеукраїнського з'їзду Рад 1917 р.: робітника, над яким вирізьблені серп і молот, жінки-трудівниці, матроса, солдата й молодого робітника.

перенести до скверу Радянської України, що його плановано створити в районі Харківського тракторного заводу ¹⁶⁹. Характерно, що ця акція була проведена без жодних громадських обговорень, а протести під час демонтажу проводили лише комуністи й соціалісти, і ці виступи не мали жодного успіху. Натомість на цьому місці 22 серпня 2012 р. за участі президента Ф. Януковича було відкрито новий пам'ятник Незалежності України — символічна фігура давньогрецької богині перемоги Ніки.

Серед курйозних випадків, пов'язаних із змінами міського простору до Євро-2012, слід згадати проморолик, знятий спеціально для презентації Харкова як міста, що приймає чемпіонат. Цей ролик містив краєвиди міського центру, зокрема майдану Свободи, однак за допомогою комп'ютерних програм звідти було «видалено» пам'ятник Леніну, який, очевидно, сприймався як дисонанс у загальній «європейській» картинці.

У продовження цих тенденцій у листопаді 2013 р. під час проведення реконструкції скверу Перемоги в самому центрі міста була без жодного розголосу знесена Алея героїв-комсомольців, зведена методом народної будови 1958 р. Вона складалася із 8 бюстів героїв-комсомольців громадянської та Другої світової воєн. Натомість у сквері виріс величезний православний храм із дев'ятьма золотими банями, у пишному бароковому стилі, який, вочевидь, набагато краще репрезентує актуальний самообраз міської влади, аніж демократичні та юні комсомольці, що їх у період хрущовської відлиги було вшановано зусиллями самих мешканців міста.

Ще один гучний проект мера міста Г. Кернеса, що мав свідчити про «європейську» орієнтацію — це реконструкція Парку культури і відпочинку ім. Горького (завершена 2012 р.). Цей проект мав величезний популістичний ефект та сприймався як досягнення й турбота про мешканців міста, а також увійшов до офіційних промо-роликів про Харків. Між тим з парку зникли пам'ятники самому Максиму Горькому та Антону Макаренку ¹⁷⁰, натомість парк став простором нової ціннісної

¹⁶⁹ На 2018 р. цей проект так і не реалізований, хоча і далі фігурує у планах розвитку міста.

¹⁷⁰ Ці два пам'ятники було переміщено до периферійних частин міста: Макаренко опинився біля заводу ФЕД (замість Дзержинського), а Горький переїхав до Курязької колонії (яку дійсно відвідував і зустрічався із вихованцями Макаренка 1928 р.).

системи — мас-культури та суспільства масового споживання. Місце Горького посеред клумби посіла... скульптура білочки, а простір парку наповнився «співочими грибами», танцмайданчиками тощо.

Тоді як найбільш пропагандистські та політизовані образи з радянського минулого відходили в тінь, на авансцені з'являлися ті радянські символи та постаті, що асоціювалися із економічним та культурним розвитком і могли бути ресурсом формування позитивних, упізнаваних (та інколи комерційно спрямованих) образів міста. Наприклад, в Одесі помітна особлива увага до періоду непу, який був увічнений в творах Ільфа й Петрова, а також Ісаака Бабеля. Зокрема, в Одесі були встановлені скульптури Кості-моряку та Соні-Рибачці («Шаланды полные кефали») (цілих дві, одна з'явилася 2002 р. у дворі Літмузею, друга на Новому Привозі 2007 р.), пам'ятник «12-й стілець» (1999 р.) твору Ільфа і Петрову на Дерибасівській вулиці, а також 2011 р. — письменнику Ісааку Бабелю. З 1995 р. у дворіку Одеського літературного музею почали створювати «Сад скульптур», що має нині понад десять гумористичних скульптурних композицій, присвячених літературним героям і знаковим персонажам міського фольклору¹⁷¹. Також 2003 р. був встановлений пам'ятник першій кінозірці Російської імперії — актрисі німого кіно Вірі Холодній.

Для Харкова 1920-ті рр. теж вельми актуальні, передусім через досвід «першої столиці». Одним із активних творців історичних образів Харкова на популярному, неакадемічному рівні став журналіст Костянтин Кеворкян, автор і ведучий передачі «Первая столица» (1991–1994), від 1994 — керівник каналу «Первая столица», автор багатьох статей, дописів, книжок на теми історії Харкова. Радянський молодий напівнонконформіст, тусовщик, що як журналіст знайомий із багатьма радянськими (офіційними та маргінальними) митцями, найактивнішу журналістську діяльність почав у період перебудови, викриваючи хиби радянського режиму. Саме це середовище — радянської інтелігенції з «прокурених кухонь», критичної до радянської системи (і водночас нездатної до пристосування до нового ладу дикого капіталізму), носіїв «універсальних цінностей» і російської культури, справжньої толерантності та байдужості до етнічного націоналізму — стало тим уявним

¹⁷¹ «Герой одеських анекдотів Рабинович», «Антилопа Гну», «Пам'ятник прийдешньому генію», «Сашко-музикант», «Джинсовий Дюк», «Зелений фургон», «Пам'ятник невідомому читачеві» тощо.

образом, із яким себе ідентифікував Кеворкян. Для нього міф «першої столиці» нероздільно поєднався із особистісним міфом¹⁷².

Регіональний міф «Першої столиці» чудово припадав як для критики радянської імперії, так і нової української держави, що націоналізувала-ся. Однойменна книга, вперше видана 1996 р. і багаторазово перевидана, фактично, посіла місце головного сучасного регіонального нарративу (у популярній, неакадемічній сфері)¹⁷³. У цій книзі та фільмі «Рождение столицы» (присвяченому подіям Громадянської війни 1917–1921 рр., вийшов 1993 р.) автор запропонував базові категорії та періодизацію для говоріння про Харків у ХХ ст.: революція і громадянська війна — це процес «народження столиці», столичний період — «злет», «розквіт»; 30-ті роки; нацистська окупація — катастрофа, повоєнний період названий «осколками» — у значенні «осколки колишньої слави».

У книзі та фільмі автор розвінчує радянські міфи про есенційну революційність та пролетарськість Харкова, натомість показує ситуативність протестних настроїв і їхню аполітичність. Харків періоду 1917–1921 рр. показаний як місто напівпозиційне, напівмаргінальне як для проукраїнських сил, так і більшовиків та добровольців. Автор постійно наголошує або ж пасивне сприйняття Харковом гри «великих сил», або навіть активне протистояння, передусім щодо київських більшовиків. Донецько-Криворізька республіка названа «легендарною», позитивно згадано її соціальні ініціативи. Червоний терор у фільмі описаний дуже жваво і корелює із живою народною пам'яттю про жахи, скоєні керівником харківської ЧК садистом Саенком у «концтаборі» та вул. Чайковській. УНР і Директорія піддані в фільмі нещадному висміюванню за їхню безпорадність та претензії на «європеїзацію» України — вкрай безпідставні та комічні. Зрештою, у фіналі автор робить моральний меседж-висновок, «урок» з цього фрагменту історії: «...страждають передусім рядові громадяни, обдурені і покинуті сильними цього світу. Я не хочу віддавати своє життя задля того, щоб хтось із них потрапив до підручника історії...

¹⁷² Канал, що представляє серед іншого творчість «раннього» Кеворкяна, значною мірою критичного до радянського минулого: <https://www.youtube.com/user/psmis2010>; сайт <http://1stolica.com.ua> представляє лише варіант «пізнього» Кеворкяна, уже відверто включеного у пропаганду «руського мира» путінського зразка, загострену подіями 2013–2015 рр. Див. також книгу-збірник репортажів «Першої столиці»: *Неизвестный Харьков* / О. Ю. Адам и др. Х., 2006.

¹⁷³ Кеворкян К. *Первая Столица*. Х., 1996 та численні пізніші видання.

Я не хочу, щоб у Харкові, як і три чверті століття тому, безкінечно з'ясовували між собою стосунки комуністи, шовіністи і націоналісти. Я хочу жити в мирному місті» (позиція, навдивовижу досі актуальна для Харкова). Таким чином автор дистанціювався від «великих» національних та імперських проектів на користь локальної/регіональної ідентичності, з риторикою особистісних прав на протигагу «тоталізуючим» проектам.

Донецько-Криворізька республіка представлялася цілком позитивно і в інших передачах каналу «Первая столица». Так, у сюжеті В. Кофанова, ДКР окреслена як «одно из мощнейших в индустриальном отношении государств Европы». На думку автора, «совершенно логично, что в таком центре концентрации трудовых ресурсов и капитала появилась мысль о дистанцировании от столицы и самоуправлении промышленных областей Юга России вплоть до автономии»¹⁷⁴. Автор досить позитивно говорить також про соціальні заходи ДКР, і навіть заходи на користь української мови. «С таким характером, который был у города в начале прошлого века, он был обречен быть столицей»¹⁷⁵.

Харків'янин «столичного» періоду у передачах К. Кеворкяна описується як «честолюбний, підприємливий, широко освічений», а саме місто як динамічне та прогресивне. Українізація згадується виключно з епітетом «насильницька» і «провальна», а звільнення за незнання української мови — як чистки, нічим не кращі за пізніші політичні чистки. Прибуття до міста величезної кількості інтелігенції, зарубіжних культурних діячів та дипломатів, а також і столичне фінансування, стали основою розквіту Харкова.

Злет науки, культури, промисловий стрибок, розвиток містобудування — ось що таке для Харкова 1920-ті і 30-ті рр.: це Олесь Гончар, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Лесь Курбас, Олександр Довженко, Клавдія Шульженко, Леонід Утьосов; це також ХТЗ, турбінний, верстатобудівний заводи, перше в світі розщеплення атому, перший в Україні аеропорт. «Вся страна — СРСР» є референтом при описі Харкова того часу. Держпром на площі Свободи — перший хмарочос — це кульмінація візуального ряду столичного Харкова.

¹⁷⁴ Див. *Неизвестный Харьков* / О. Ю. Адам и др. Х., 2006. С. 102.

¹⁷⁵ Згадаємо також, що власне твір, що згодом став «біблією» сепаратизму, а саме книга Володимира Корнілова «Донецко-криворожская республика: расстрелянная мечта», вийшла у харківському видавництві «Фоліо» (2011).

Важливе місце у образі столичного міста, за К. Кеворкяном, посідають ресторани, кабаре, казино, проституція, бандити — екзотичне і привабливе життя непу, яке так добре резонує із сучасним життям харків'ян. Відповідно, перенесення столиці до Києва стало початком стрімкої провінціалізації, перетворення на суто промислове місто зі втратою статусу культурного центру, узбіччя суспільного життя. А незалежність України і повне відділення від Росії стало виключно програвшим для Харкова, який з перехрестя перетворився на тупикову станцію. Орієнтація на Європу, за Кеворкяном, для Харкова взагалі неслухна. Сьогодні Україну населяють два українські народи — які сформувалися під різними імперіями і мають принципово різні ментальності та мови. Харків має стати лідером усєї російськомовної України і прагнути якомога тіснішої інтеграції з Росією — такий урок-висновок робить автор на основі історії Харкова столичного періоду.

Після Помаранчевої революції К. Кеворкян став усе ближче співпрацювати із російськими організаціями, фондом «Русский мир», риторика його текстів стає все більш українофобською. Наразі К. Кеворкян виїхав з України, його публікації виходять на сайтах, пов'язаних із ДНР і ЛНР.

Окрім потужної міфотворчості Кеворкяна, ідеологія локального патріотизму характерна і для інших акторів у Харкові. Ідеї земляцької солідарності (і, відповідно, локальної ідентичності) пов'язані з акцентом на окремих визначних постатях. Так, 1996 р. у Харкові було засновано Міський музей К. І. Шульженко, який став єдиним музеєм співачки на теренах колишнього СРСР. З 2012 р. цей музей був перейменований у «Музей видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко» і все більший акцент робить на «земляках» — уродженцях міста, багато з яких полишили його і реалізували свої таланти у багатьох інших «столицях». Такий акцент має, зокрема, і виставка «Знай наших! Знамениті харків'яни — діячі культури і мистецтва»¹⁷⁶. Отже, музей слугує зміцненню локальної ідентичності й гордості, але при цьому оголює також своєрідний статус міста як «локальної столиці» і «трампліну»: багато хто починає освіту чи перші кроки кар'єри в Харкові, аби далі знайти себе у «справжніх» столицях; географія земляків показує також тісні зв'язки і велику роль Харкова в рамках Радянського Союзу.

¹⁷⁶ Городской музей К. И. Шульженко // *Art-cross Kharkov, Арт-портал современного искусства*, http://artcross.com.ua/museum_shuljenko

Подібний проект, що покликається на виразно локальну ідентичність через творення канону «видатних земляків» — це проект «Гордість Харкова», в рамках якого на замовлення міської адміністрації на стінах будинків у різних районах міста з'явилися величезні графіті-портрети: Валентини Гризодубової, Клавдії Шульженко, Леоніда Бикова (в образі «маестро» з фільму «У біг ідуть лише “старі”»), Льва Ландау та Людмили Гурченко. Використання графіті як інструменту «офіційного» мистецтва, на відміну від низових практик стрит-арту, загалом стає все більш типовим¹⁷⁷.

Для Дніпра й Запоріжжя найважливішим для самопрезентації міста (його «золотим віком») став післявоєнний період. Помітно, що радянський період у підручниках з «Історії рідного краю» істотно деталізований, при цьому він (цілком слушно) представляється як період найбільшого економічного, соціального та промислового розквіту міст.

У Дніпрі акцент зроблено на його статусі як закритого міста, центру ВПК та космічної промисловості, а також на потужному територіальному й інфраструктурному розвитку міста. Центральною постаттю цього періоду є постать Леоніда Брежнєва, якого у регіональних підручниках із краєзнавства згадано компліментарно¹⁷⁸, а його період схарактеризовано як час зростання добробуту населення¹⁷⁹. Місто плекає свій образ як «кузні кадрів»: ідеться про той факт, що з Дніпропетровська походило багато державних діячів. Цю тезу реалізовано передусім згадуванням постатей Л. Брежнєва, Володимира Щербицького, Л. Кучми як державних очільників. Безумовно, таке вшанування не можна вважати виключно регіональною чи місцевою особливістю, адже, зокрема, за президентства Кучми Щербицький вважався цілком прийнятною для українського на-

¹⁷⁷ Наприклад, студія «Кайлас-V» 2013 р. покрила стіну одного з будинків на проспекті Гагаріна величезним зображенням цього космонавта, а 2014 р. виконала графіті із зображенням Шевченка на будинку в одному зі спальних районів (до ювілею поета).

¹⁷⁸ «Л. І. Брежнєв завжди підтримував творчі новації своїх земляків, всіляко сприяв розбудові Дніпропетровська й області», див.: *Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Підручник для 11 класу* / Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Т. В. Недосекіна. Дніпропетровськ, 2008. С. 107–108.

¹⁷⁹ *Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Підручник для 11 класу загальноосвітньої школи* / Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Т. В. Недосекіна. Дніпропетровськ, 2008. С. 194.

ціонального канону фігурою¹⁸⁰. Згідно постанови Верховної Ради України¹⁸¹, на офіційному рівні 2003 р. в місті святкували 85-річчя В. Щербицького (перейменування вулиці та відкриття меморіальної дошки). Святкування 100-річчя від народження Л. Брежнєва (2006) було скоріше неофіційним: встановлення меморіальної дошки на будинку, де мешкав Леонід Ілліч, було здійснено одним із місцевих бізнесменів-шанувальників генсека¹⁸². До визначних у рамках всього СРСР діячів належить також Василь Маргелов, засновник повітрянодесантних військ СРСР (пам'ятник 2000 р.).

Проте радянська гордість Дніпропетровська з часом все більше концентрується навколо не політичних діячів, а господарників і науковців. Серед таких вшанованих у місті діячів — Олександр Макаров, генеральний директор Південного машинобудівного заводу (меморіальна дошка 2003 р.); конструктор ракетної техніки Михайло Янгель (меморіальна дошка та святкування 100-річного ювілею); керівник «Дніпроспецбуду» Борис Мільман (скульптура як частина пам'ятного знаку Будівельникам набережної, 1996 р.). Характерно, що 2003 р. площу 60-річчя СРСР перейменували на Космічну і встановили на ній пам'ятний знак «Дніпропетровщина — космічна епоха України» — таким чином поєднавши радянську гордість (у її своєрідній версії — ідеології професіоналізму) та «українськість».

Щодо діячів культури, то тут пошановані як письменники з радянського канону, так і виключені з нього: 2001 р. відзначали 100-річчя від дня народження письменника Валер'яна Підмогильного, а 2008 р. — 90-річчя письменника Олеса Гончара. Найбільш знаковими подіями культурного життя Дніпропетровська 1960–1980-х рр. визнають святкування 200-річчя міста й перемогу футбольної команди «Дніпро» в чемпіонатах СРСР 1980-х рр., що часто згадуються у медіях та присутне у комунікативній пам'яті.

¹⁸⁰ О. Гриценко подає розлогу цитату із промови спікера Верховної Ради О. Ткаченка з нагоди 7-ї річниці Незалежності України, де позитивно згадано разом Шевченка, Франка, Драгоманова, Грушевського, стахановців 1930-х і героїв Другої світової, а також Кириченка, Підгорного, Шелеста, Щербицького: Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К., 2017. С. 221–222.

¹⁸¹ Гриценко О. *Президенти і пам'ять...* С. 530–543.

¹⁸² Что таят старые дома Днепрпетровска? [інтерв'ю з Максимом Кавуном] (16.11.2010), <https://dnepr.info/news/chto-tajat-starye-doma-dnepropetrovska>

Для Запоріжжя позитивні радянські здобутки втілені у образі славетного Дніпрогесу, збудованого упродовж 1930-х рр., що відтоді увійшов до туристичних путівників не лише Запоріжжям, але і цілою УРСР, та був одним із канонічних символів республіки. Поевоєнна епоха також згадується через господарські успіхи: наприклад, краєзнавчий музей акцентує діяльність таких гігантів, як «Запоріжсталь» та «Мотор Січ». У цьому ж музеї відтворено частину кабінету Л. Брежнєва, який починав свою трудову діяльність у місті в період 1946–1947 рр.

Керівники підприємств пошановані також у міському просторі: 2009 р. біля державного підприємства «Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес» було відкрито пам'ятник його колишньому керівнику — академіку Олександрові Івченку. Але ще більш примітним стало встановлення 2005 р. міською владою плити із зображенням Валентина Яланського, керівника міської ради впродовж 1974–1987 рр., у сквері його ж імені. Народившись у сім'ї залізничника 1928 р., В. Яланський пройшов шлях від робітника на заводі «Запоріжсталь» до депутата Верховної Ради УРСР. До досягнень В. Яланського зараховують розвиток промислового комплексу й соціальної сфери міста, завершення реконструкції Дніпрогесу¹⁸³. Він отримав численні відзнаки як у радянський період, так і в період незалежності України: 1998 р. орден «За заслуги» III ступеня від Президента України, а Запорізька міська рада присвоїла йому звання почесного громадянина міста.

Як бачимо зі згаданих вище прикладів, позитивне вшанування радянської доби було часто пов'язано із тяглістю — як управлінських, так і економічних еліт. Однак, поруч із такою інструменталізацією виникають також нові ініціативи та інституції, що не мають традицій існування в радянському періоді та намагаються розглядати його критично, привертаючи увагу до неоцінених раніше фрагментів як до спадщини — культурної та символічної цінності, що може бути використана в музейних і мистецьких контекстах. Серед таких прикладів — дослідження й популяризація спадщини конструктивізму в архітектурі, ініціативи зі збереження індустріальної спадщини (наприклад, заводські музеї, індустріальний туризм до об'єктів радянського часу). Через введення в ширший контекст (наприклад, світового розвитку архітектури, техніки чи автомобілізму) вони переосмислюють радянське як досвід модерності чи досвід ХХ ст. як такий.

¹⁸³ Знаменні та пам'ятні дати Запоріжжя 2008, http://zounb.zp.ua/resource/2008/calendar_2008_F_people2.html

Серед таких нових інституцій — запорізька галерея сучасного мистецтва «Баранник» (колишня “Lenin”), що співпрацює з митцями, менеджерами культури, науковцями та урбаністами з різних країн світу навколо тематик, пов'язаних із історією модерністичної архітектури та мистецтва у світовому контексті. Ініціатива арт-резиденцій цієї галереї сфокусована на конструктивізмі¹⁸⁴, а дослідження самих працівників галереї фокусуються на запорізькому районі Соцмісто, який розглядається через призму світової історії містобудування. Проект “Bauhaus — Запоріжжя”, співкоординований галереєю разом із харківським “Urban Forms Center” окрім дослідження передбачав виставку архівних фото і відео, семінар із ревіталізації мікрорайону, взаємодію із місцевою громадою¹⁸⁵. Мистецькі ініціативи із доцінення радянського як спадщини приходять у досліджувані міста також і ззовні: наприклад, проект «Мозаїки в Україні» фонду «Ізоляція», який досліджує, описує та бореться за збереження радянських мозаїк¹⁸⁶.

Спроби критично оцінити радянську спадщину робить також Харківський літературний музей, зокрема щодо 1920–1930-х як доби «розстріляного відродження», коли Харків був столицею тогочасної творчої еліти. У такий спосіб вдалося поєднати занурення в місцевий контекст із національною інтерпретативною рамкою. Виставки, присвячені таким постатям, як Микола Хвильовий, Микола Куліш, Василь Еллан-Блакитний, Михайль Семенко, Іван Багряний, а також шістдесятникам і дисидентам (Борис Чичибабін, Василь Стус та інші) показували різноманіття самого «радянського», яке містило як практики підтримки, так і опору режиму й державному апарату. Такі виставки, як «Апокриф (неканонічний погляд на світ, Харків та українську літературу)» ставлять Харків і Україну в ширший контекст світового розвитку мистецтва й літератури, зокрема позбавляючи радянське гаданої «унікальності» та демонічності — рис, які унеможливають науковий аналіз цих явищ. Літмузей став одним із центрів сучасних неформальних освітніх практик — на засадах інтерактивності, експерименту, участі в сучасних літературних та мистецьких

¹⁸⁴ *Constructivism Art Residency*, <http://rezco.com.ua/en/about-us>

¹⁸⁵ Чала М. “Баухаус – Запоріжжя”: Як зберегти модерністську спадщину? (1.12.2017) // *Art Ukraine*, <http://artukraine.com.ua/a/bauhaus---zaporizhzhya---yak-zberegiti-modernistsku-spadshchinu/#.W4GI9KQVRhF>

¹⁸⁶ <https://sovietmosaicinukraine.org/>

ініціативах. Водночас для цієї інституції все ж характерний афірмативний підхід щодо самого національного українського нарративу — у східному регіоні це сприймається як нонконформістська стратегія. Музейні виставки й дитячі програми на релігійні теми, український традиційний фольклор у контексті Харкова сприймаються радше як прогресивна альтернатива засиллю «попси» та російськомовних медій, аніж як щось, що саме потребує критики чи ревізії.

Стратегії утилізації радянського, вилучення його з живого функціонування та його «контейнерування» втілилися у кількох інших проектах своєрідної непрофесійної «музеефікації». Власник майстерні «Скло» на Клочківській у Харкові перетворив своє подвір'я на експозицію демонтованих чи покинутих напризволяще пам'ятників і бюстів від Ленінів до Шевченка (приватний музей пам'ятників і бюстів В. Н. Ленінного)¹⁸⁷. Музей «Машина часу» у Дніпрі (відкрито в листопаді 2014 р.) — приклад зміни виробничої функції на культурну (музей розташований у покинутому цеху термопластавтоматів) і належить до всевітньо поширеної категорії музеїв ретро-автомобілів, але представляє також гасла, плакати, предмети побуту радянської епохи. Більшість подібних ініціатив не демонструє якихось особливих кураторських ідей та не ставить за мету критичне переосмислення минулого.

Натомість музей радянського побуту, що відкрився при запорізькому історичному факультеті, є професійною роботою та пропонує не так ностальгійний меседж, як ілюстрацію програшу Радянського Союзу в задоволенні споживацьких настроїв суспільства, ставлячи ХХ ст. у контекст інших етнографічних колекцій, що їх збрала команда істориків¹⁸⁸.

Варті згадки також приклади стратегій комерціалізованого використання радянських практик, пов'язаних із повсякденням і споживанням. Кафе та ресторани «у радянському стилі» типові для кожного з чотирьох міст. І якщо деякі з цих закладів покликаються на радянське як на «шик», «великий стиль» та уявну «високу якість» (оформлені під сталінський ампір), то інші визначають радянське більше через іронізацію над труднощами «общепита» з його дефіцитом та убогістю інтер'єрів (характерні

¹⁸⁷ Див.: Частный музей памятников и бюстов В. Н. Ленинного (31.07.2011) // Шукач, <http://www.shukach.com/uk/node/3590>

¹⁸⁸ Ирина Левченко, В Запорожье открылся музей советского быта (13.01.2016) // Факты, <http://fakty.ua/211154-v-zaporozhe-otkrylsya-muzej-sovetskogo-byta-foto>

скарги відвідувачів кафе «Осямвалг» у Дніпрі¹⁸⁹). «Бутерброд на Советской» у Харкові грає з радянськими 1920-ми у вивісці, але всередині пропонує цілком сучасний фастфуд. Одеська «Тюлька» у радянській естетиці реалізує попит на недорогий фастфуд (бутерброди з салом, тюлькою...) в умовах динамічного сучасного способу життя. Паб «Друзья и Пиво» у стилі одеської комунальної квартири тримає на полицях заборонений колись самвидав, у такий спосіб показуючи альтернативне бачення радянського періоду, а не лише через символи офіційної ідеології. «Папа Карла» на проспекті Карла Маркса у Дніпропетровську поєднує інтер'єр радянської квартири 1950-х із провансальськими мотивами, відсилаючи до цінностей «затишку», «дому» й «дитинства». Часом створюючи ностальгійне ставлення до минулого, ці заклади все ж неминуче свідчать про дистанцію та переміщення радянського в розряд артефактів. У цьому контексті важливою є теза Світлани Шліпченко про те, що ностальгія і численні комерційні стратегії масової радянської культури є локальними проявами світового тренду комерціалізації туги за минулим¹⁹⁰.

Радикальніші зміни почалися у меморіальних ландшафтах міст під час і після Євромайдану, який став рушієм активного знесення (часто самовільного) радянських пам'ятників. Якщо в центральній частині України багато пам'ятників Леніну були знесені за ініціативи «знизу» ще під час Євромайдану, то на сході і півдні ці монументи набули символічної ваги уже в контексті російсько-українського протистояння, коли знесення радянських пам'ятників стало не так ознакою ставлення до минулого, як позначенням того простору, що зберіг лояльність українській державі та уникнув загроз сепаратизму і бойових дій¹⁹¹. Окрім протистояння між прихильниками і противниками знесення Леніна, проблема демонтажу цих пам'ятників була також суто технічною: наприклад, у Харкові через надзвичайні розміри пам'ятника Леніну висловлювалися побоювання щодо пошкодження лінії метрополітену тощо. У Дніпропетровську та Харкові головні пам'ятники Леніну на центральних площах знесли у 2014 р.

¹⁸⁹ Кафе «Осямвалг» // *Выходной*, <https://dnepr.vj.ua/item/5808>

¹⁹⁰ Шліпченко С. «DeCom Job: кілька загальних міркувань щодо специфіки процесів декомунізації у просторі міста // *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1. С. 158. Див. також: Довгополова О. Мандрівний міф міста...

¹⁹¹ Гайдай О. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. К., 2018.

У Запоріжжі Ленін лишився найдовше, до 2016 р. — не лише через особливу позицію місцевої влади, але й через велике ансамблеве значення у просторовій композиції міста. Було демонтовано також низку менших пам'ятників, зокрема в Харкові: Леніну — на Новій Баварії, ХТЗ та Основі, Феліксу Дзержинському біля заводу «ФЕД»¹⁹², Миколі Рудневу, Серго Орджонікідзе, Якову Свердлову, Федору Сергєєву (Артему).

Ці акції найчастіше проводили вночі «невідомі» — молодіжні групи активістів націоналістичних організацій, що в такий спосіб підвищували свій символічний, а отже, і політичний капітал. Тема декомунізації стала елементом ефективного піару. Так, ГО «Січ» у Дніпрі (що діє разом із С14 та «Лігою Сходу») за підтримки народного депутата Андрія Денисенка створила веб-сайт «Стоп Совок» <https://stopsovok.info>, куди кожний охочий може додати інформацію про ще не демонтовані об'єкти (зокрема там присутні і пам'ятники, меморіальні дошки і топоніміка, пов'язана із Другою світовою, що формально не мала би підпадати під декомунізаційні закони, а також елементи архітектурних пам'яток, що перебувають під захистом закону про охорону культурної спадщини).

Процес декомунізації від початку став місцем конфронтації чи демонстрації лояльності місцевої влади щодо центральної, а також складовою політичної боротьби на місцях. Яскравим прикладом є повернення назв вулицям, які були перейменовані 2016 р. відповідно до розпорядження екс-очільника Одеської області Міхаїла Саакашвілі. 23 квітня 2017 р. міська рада Одеси затвердила 1531 топонім, що, по суті, скасовувало деякі попередні рішення про перейменування. В Одесі знову з'явився проспект Маршала Жукова, вулиця 25-ї Чапаївської дивізії. За фактом можливого порушення законодавства було призначено розслідування¹⁹³.

Гострі дебати спалахнули щодо перейменування міста Дніпропетровська. Одразу охоронну позицію продемонстрував Опозиційний

¹⁹² Цікаво, що на тому ж постаменті розмістили інший пам'ятник — педагогу А. Макаренку, що добре показує переформатування самого розуміння радянського, яке очистили від найбільш неприйнятних фігур і символів, але зберегли його позитивні складові — культурні та економічні досягнення.

¹⁹³ Прокуратура Одесской области начала уголовное производство по факту переименования Одесским городским советом ряда улиц (27.04.2017) // *Главное: новости, аналитика*, <http://glavnoe.ua/news/n306525>

блок — політична сила, яка постала на основі Партії регіонів України. Її речники запропонували не перейменовувати місто, у крайньому разі вони були готові на формальне проголошення заміни значення. Замість актуального найменування міста на честь Григорія Петровського — одного з чільних діячів комуністичного режиму в Україні — пропонували вважати назву міста похідною від імені апостола Петра. Прихильники перейменування висували ідею назви міста на честь фортеці Кодак (1635 р.), назву «Січеслав» або ж максимально нейтральну — «Дніпро», що вже побутувала у просторіччі. З 13 серпня 2015 р. міська влада анонсувала проведення громадських слухань з питання перейменування міста в районних радах. За результатами цих обговорень 21 листопада міська рада повинна була прийняти рішення, але цього так і не сталося. Натомість мер міста Борис Філатов так означив свою позицію: «Я не заперечую свого голосування за Закон про декомунізацію і денацифікацію. Цей закон правильний. Він має місце бути. Але крім загальної ситуації, потрібно враховувати ще й настрої громадян, пріоритети і той шлях, яким ми рухаємося. Потрібно враховувати специфіку на місцях»¹⁹⁴. Отже, Філатов усунувся від ухвалення рішення, яке, незалежно від обраної назви, означатиме втрату електоральної підтримки. 19 травня 2016 р. ВРУ прийняла постанову про перейменування Дніпропетровська у Дніпро¹⁹⁵, тим самим поклавши край дискусіям.

У Харкові повалення Леніна теж було позначене протистоянням, а саме міської та обласної влади. 29 вересня 2014 р. голова облдержадміністрації Ігор Балута за кілька годин після демонтажу пам'ятника Леніну активістами (передусім бійцями батальйону «Азов», активістами Східного корпусу, «Громадської Варти» та харківськими ультрас, за підтримки натовпу містян переважно молодого віку) видав розпорядження про виведення монументу з реєстру пам'яток і вживання заходів із демонтажу. Натомість міський голова Г. Кернес оголосив це розпорядження незаконним та багаторазово засуджував знесення пам'ятника, обіцяв

¹⁹⁴ Борис Філатов розповів про плюси і мінуси перейменування у Дніпропетровську (3.12.2015) // *Дніпровська міська рада*, <https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/11020/0>

¹⁹⁵ Постанова Верховної Ради України Про перейменування міста Дніпропетровськ Дніпропетровської області // *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 24. С. 495.

відбудувати його (однак, завбачливо не зробив це, вочевидь демонструючи лояльність до центральної влади)¹⁹⁶.

У Запоріжжі декомунізаційній політиці центральної влади опонували громадські активісти. На противагу ідеї про тотальний демонтаж комуністичної символіки, зокрема пам'ятників Леніну, активіст і журналіст Юрій Гудименко запропонував лише зміну контексту: 4 жовтня 2014 р. він організував акцію з «перевдягання» Леніна у вишиванку та висловив думку, що слід було лише додати до монумента пояснювальну табличку про злочини Леніна як історичної особи та лишити сам монумент на місці як частину сформованого міського ландшафту і нагадування про темні боки минулого.

Ідея про збереження частини пам'ятників та інших об'єктів саме як творів мистецтва у музейному форматі присутня у дискусіях у всіх досліджуваних містах. У Харкові ця ідея з'явилася задовго до «ленінопаду» — 2011 р. безіменному скверу в районі Харківського тракторного заводу надали назву Радянської України, із обіцянкою міського голови перенести туди з центральної площі Конституції монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні¹⁹⁷, а також бюсти героїв-комсомольців із центрального скверу Перемоги. Отже, це мав бути своєрідний «заповідник СРСР» у Соцмісті на ХТЗ. Однак, такий проект виявився набагато складнішим як логістично, так і фінансово, особливо з огляду на масштаби пізньорадянських монументальних творів. На осінь 2014 р. у сквер переїхав лише пам'ятник першому трактору, а інших пам'ятників у проекті вже не було. Ідея і надалі підтримується — тепер уже не тільки беззмінним з 2010 р. міським головою, але і тими новими посадовцями, що прийшли після Майдану¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Див. рефлексію про історію, сприйняття та повалення пам'ятника Леніну в Харкові: Маслійчук В. Ленін! Одне тільки слово... // *Historians.in.ua*, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo>

¹⁹⁷ Безіменний сквер по проспекту Орджонікідзе, 6 названо ім'ям Радянської України (6.07.2011) // *Харків. Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету*, <http://www.city.kharkov.ua/uk/news/skver-urayoni-htz-nazvaniy-im-yam-radyanskoj-ukrayini-8601.html>

¹⁹⁸ Сорока А. В Харькове взялись восстанавлювати сквер Советской Украины (13.10.2014) // *АТН*, <https://atn.ua/obshchestvo/v-harkove-vzylis-vosstanavlivat-skver-sovetskoj-ukrainy>

В Одесі практика витіснення комуністичних пам'ятників на околиці мала місце ще з 2006 р., коли найбільший у місті пам'ятник Леніну перенесли з Куликового поля у парк Ленінського комсомолу (проте, після законів про декомунізацію цей пам'ятник був демонтований). Задум створення «музею тоталітарної доби» задекларовано у Дніпрі, а місцевий історичний музей створив експозицію «Серп і молот...: Прощання з совком», яка подається як «уявний арт-заповідник “Мавзолей тоталітаризму”»¹⁹⁹. Власне, так само декларативними лишаються і обіцянки Українського інституту національної пам'яті створити «Музей тоталітаризму»: такі обіцянки скоріше мають на меті стишити як незадоволення професійних мистецтвознавців і охоронців спадщини, так і прихильників ностальгії за радянським²⁰⁰.

Практики поводження із радянською спадщиною у містах сходу і півдня України зазнали значної трансформації від часу розпаду СРСР. Канон прийнятних і позитивно оцінюваних діячів та подій поступово позбавлявся від найбільш одіозних політиків та ідеологів, схиляючись все більше до уславлення економічних і культурних здобутків. Парадоксальним чином, хоча місцеві еліти часто використовували радянську спадщину для формування локальної ідентичності на противагу Києву та для самопрезентації як спадкоємців радянських звитяг (і монополізації влади через популістичну квазі-радянську риторику), ті ж самі еліти сприяли знищенню або переозначенню радянського — передусім через сприяння комерційному розвитку території.

Голод 1932–1933 рр. та сталінські репресії

Від часу перебудови заклики з'ясувати правду про голод 1932–1933 рр. та сталінські репресії трактувалися як «повернення пам'яті», яка, як вважалося, зберігалася приховано, незважаючи на намагання радянської влади знищити чи заборонити її. Згідно такої логіки, у східній

¹⁹⁹ Виставка «Серп і молот...: Прощання з совком» // *Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького*, http://museum.dp.ua/exhibition_0317.html

²⁰⁰ Моляр Ж. Нам своє робить (8.06.2016), https://lb.ua/culture/2016/06/08/337186_svoie_robit.html

та південній частині України після розпаду СРСР вшанування трагедії голоду мало би бути природним порухом самих місцевих мешканців. Однак, незважаючи на вагому присутність індивідуальної та комунікативної пам'яті про голод і терор 1930-х рр., що засвідчують численні видані збірки спогадів, все ж таки у публічному просторі міст ця пам'ять не зайняла центрального місця, ще раз показуючи, що колективна пам'ять є радше результатом сьогоденного суспільного консенсусу та зусиль конкретних акторів, аніж автентичним збереженням досвіду минулого.

У Запоріжжі, Дніпрі, Одесі та Харкові діяльність зі вшанування жертв репресій та Голодомору проходила найчастіше як реакція на ініціативи з центру — чи то демократизаційні, чи націоналізуючі, і була найбільш активною на початку 1990-х рр. та в другій половині 2000-х рр. Серед місцевих акторів, що просували ці ініціативи, — передусім національно-патріотичні організації («Народний рух України», «Спадщина», «Товариство української мови ім. Т. Шевченка», «Меморіал»), а також підпорядковані Президенту облдержадміністрації.

Ще 1992 р. за ініціативи Служби безпеки України, Національної академії наук України та Всеукраїнської спілки краєзнавців розпочалася підготовка серії книг «Реабілітовані історією»²⁰¹, до котрої увійшли в алфавітному порядку імена громадян, які зазнали політичних репресій у період з 1919 р. до 1934 р. У кожному з міст була створена редакційно-видавнича група окремого тому серії «Реабілітовані історією». Харківський том вийшов друком упродовж 2005–2008 рр., дніпропетровський протягом 2008–2009 рр., запорізький 2006–2013 рр., одеський — 2010 р.

Одночасно проводилися дослідження поховань, на місцевих цвинтарях та місцях масових поховань з'явилися невеликі пам'ятні знаки або хрести. Помітною подією стали, зокрема, розкопки на території 6-го кілометра Овідіопольської дороги під Одесою у вересні 2008 р. За дорученням Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій та за участю активістів одеського «Меморіалу» ексгумували останки 1086 жертв репресій. 28 жовтня 2011 р., після довгих бюрократичних перепон, на Західному цвинтарі Одеси відбулося їхнє ритуальне поховання. Іншим місцем поховань жертв репресій є братські могили на Другому християнському цвинтарі, де ще 1997 р. було встановлено пам'ятний знак із трьох хрестів.

²⁰¹ Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», <http://www.reabit.org.ua>

У Харкові в період перебудови та на поч. 1990-х рр. низка низових громадських ініціатив активно боролася за засудження злочинів сталінізму. Передусім слід назвати пам'ятний хрест на вшанування жертв Голодомору у Молодіжному парку (перший знак такого характеру в Україні, встановлений у жовтні 1989 р. за ініціативи Володимира Пасічника, очільника Харківського крайового народного руху, та за підтримки Спілки української молоді. Під машкарою традиційного радянського «суботника» молодь зібралася у парку, садила дерева та (незважаючи на пильну увагу міліції) встановила хрест, який був тут же освячений священником²⁰². Серед низки таких низових ініціатив — також пам'ятний знак репресованим кобзарям, який урочисто відкрили 14 жовтня 1997 р. до проведення в Харкові I Всеукраїнського огляду автентичного виконавства на традиційних кобзарських інструментах.

За ініціативою управління місцевого КДБ у Комсомольському парку (колишнє єврейське кладовище, де окрім звичайних цивільних поховань була частина, де ховали жертв голоду 1932–1933 рр. та розстріляних НКВС у 1930-х рр.) було встановлено гранітний камінь із написом російською: «На этой территории массового захоронения будет сооружен мемориал жертвам сталинских репрессий. Апрель 1990 г.»²⁰³. Уже в добу Ющенко до цього питання повернулися, і міська влада 2007 р. перейменувала парк на «Меморіальний». Однак, ці тимчасові знаки з Молодіжного і Комсомольського парків так і не перетворилися на меморіали. Далася взнаки не тільки орієнтація місцевої влади на легітимацію свого правління через уславлення позитивних здобутків радянського періоду, але також і брак розуміння та уяви щодо можливого формату такого меморіалу: обидва простори ще з радянського часу стали «парками культури і відпочинку» та занять спортом, а отже сьогодні необхідність нового дизайну та функціонального наповнення парків як меморіальних вимагає сутнісно нових інструментів містопланування та комунікації з громадою. Неминучі також конфлікти із бізнес-інтересами та споживачки налаштованими містянами²⁰⁴, яких популістично налаштований мер зовсім не прагне.

²⁰² Дякуємо Костянтину Черемському за цю інформацію.

²⁰³ Лапчинська Н. Парк пам'яті чи Поле забуття? // *Главное. Новости, аналитика*, <https://glavnoe.ua/articles/a8303>

²⁰⁴ Там само.

Важливо зауважити також діяльність міжнародних організацій, які стали тими агентами, що приносили якісно відмінні форми естетичні зразки та форми комеморацій. Таким прикладом є Меморіал жертв тоталітаризму в харківському Лісопарку (в П'ятихатках), де поховані як жертви сталінських репресій, так і жертви Катинського злочину. Розслідування території цього поховання почалося ще з 1994–1996 рр., коли польськими спеціалістами було проведено ексгумацію, причому значну допомогу у встановленні деталей злочину та знищення його слідів надали місцеві мешканці, а також працівники місцевого СБУ, що надали розсекречені документи²⁰⁵. У 1999–2000 рр. за підтримки Ради охорони пам'яті боротьби й мучеництва, Катинських родин і Польської катинської фундації тут було побудовано Меморіал жертв тоталітаризму. Він складається із двох частин — на місці поховання громадян радянської України, розстріляних у 1938–1940 рр., встановлено вівтар і православний хрест, від цієї частини алея навпростець веде до польської частини, де так само встановлено вівтар та католицький хрест. Уздовж алеї розташовані таблички із інформацією про осіб, яких вдалося ідентифікувати — важливий символ необхідності повернення імені кожному загиблому, неприпустимості сприйняття жертв як «статистики». Довкола символічні пагорби із хрестами позначають місця, де до ексгумації були братські могили, а також є окремі пам'ятні знаки із юдейськими та мусульманськими символами, що засвідчує екуменічний характер меморіалу.

Цей меморіал у свідомості харків'ян значною мірою залишається «польським»; багато хто навіть не здогадується, що там поховані не лише громадяни міжвоєнної Польщі, але й СРСР. Однак, через цю звужену інтерпретацію це місце стало інструментом включення і вшанування «іншості», визнання жертвовного статусу не тільки за «нашою» групою. Цей меморіал також інтерпретується як свідчення відкритості України до примирення і солідарності з Польщею та є місцем зустрічі високопосадовців двох країн. Відкриття меморіалу відбулося 2000 р. за участь прем'єр-міністрів Віктора Ющенка та Єжи Бузека, а 2010 р. тут проходили урочистості за участі президента Польщі Броніслава Коморовського та прем'єр-міністра України Миколи Азарова. Однак, поза цією демонстрацією назовні «європейських цінностей» (міжнародного примирення та засудження тоталітаризму), цей меморіал

²⁰⁵ Mackiewicz I., Manowa M. *Cmentarz ofiar totalitaryzmu Charków — Piatichatki*. Charków, 2007.

не зовсім інтегрований у пам'ятний календар самих харків'ян. Перші особи керівних органів міста й області, як правило, поза міжнародними акціями особистої участі в комемораціях саме на цьому місці не беруть. Постійним учасником ритуалів на Меморіалі жертв тоталітаризму був Арсен Аваков, як у період його головування в облдержадміністрації (2005–2010), так і під час перебування в опозиції²⁰⁶. Найчастіше ж відвідують цей меморіал та проводять тут певні заходи (релігійні відправи) представники польської (та) римо-католицької громади Харкова: з нагоди Дня всіх Святих, Дня польського війська, в річницю Катинського розстрілу. Навдивовижу, родини похованих тут радянських громадян-жертв репресій виявляють набагато менше зацікавленості в розшуку своїх рідних²⁰⁷.

День пам'яті жертв Голодомору²⁰⁸ був встановлений іще 1998 р. указом Президента Л. Кучми, але активно відзначати на державному рівні його почали лише за президентства В. Ющенка. Тоді ж, 2008 р., в областях місцеві історики і працівники архівів взяли участь в укладенні «Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.», а в містах, виконуючи рішення, ухвалені в Києві, з'явилися пам'ятники, які увічнюють жертв Голодомору: в Запоріжжі 2007 р., у Дніпрі, Одесі й Харкові — 2008 р. Також на цей час припадає найбільше заходів, зокрема і на регіональному рівні, з вшанування пам'яті жертв Голодомору (найчастіше у вигляді тематичних виставок у музеях та архівах). Прихід до влади В. Януковича призвів до занепаду інтересу з боку державних інституцій до цієї теми, проте на громадському рівні її не можна назвати знехтуваною.

Водночас тема Голодомору з огляду на увагу до неї центральної влади і опозицію місцевої стала місцем політичного протистояння. Слід

²⁰⁶ Див., зокрема, відео з 2011 р., де у вшануванні брали участь заступник голови Харківського облвиконкому Леонід Стасевський та Арсен Аваков: В Харькове почтили память жертв Катинского расстрела (10.04.2011) // *Арсен Аваков* (ютуб-канал), <http://www.youtube.com/watch?v=7y9Mps4ObHU>

²⁰⁷ Згідно свідчення Леоніда Стасевського, див. там само.

²⁰⁸ У 2000 р. назва була змінена на «День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій», а з 2007 р. на «День пам'яті жертв голодоморів». Однак, вживання «голодоморів» у множині викликало дискусії: критики зауважували, що це релятивізує трагічність найбільшого Голодомору 1932–1933 рр. Тому, зокрема, від 2015 р. головний музей країни, присвячений цьому аспекту минулого, повернув одну в назві: «Національний музей "Меморіал жертв Голодомору"».

зазначити, що сам факт масової загибелі від голоду 1932–1933 рр. не заперечувався місцевою владою, проте напругу викликало саме прагнення президента Ющенка зробити обов'язковою інтерпретацію цієї події як геноциду українського народу. На думку місцевих еліт, таке трактування мало антиросійське спрямування²⁰⁹. Зокрема, Харківська облрада (з більшістю комуністів і регіоналів) 2007 р. ухвалила програму із вшанування цієї трагедії, але також проголосувала за рішення не вважати цю трагедію геноцидом²¹⁰. Слід зауважити, що серед науковців немає згоди щодо того, чи ця ініціатива Ющенка дійсно мала антиросійський посил: тоді як Т. Журженко вважає, що вона виключала російськомовних і росіян як «нащадків злочинців» та прагнула подати жертв саме як етнічних українців, О. Гриценко зауважує, що ця інтерпретація виникла скоріше у супротивників помаранчевої влади та була використана для політичної боротьби²¹¹. Крім того, на думку О. Гриценка, набагато більше напруження в суспільство вносила тема ОУН і УПА, тоді як з часом інтерпретація голоду як геноциду стала абсолютно панівною також і на сході та півдні, що доводять соціологічні опитування²¹². Так чи інакше, рішуче впроваджувана «згори» політика пам'яті щодо 1932–1933 рр. викликала опір керівних еліт на місцях — часом зумовлений переконаннями та стереотипами, але частіше намаганням здобути додаткову прихильність електорату через протиставлення себе «помаранчевому» президенту, що все більше втрачав популярність через провали в цілком «насущних» сферах економіки та урядування.

Проявом конфлікту у Дніпропетровську стало відзначення 75-ї річниці створення Дніпропетровської області у 2007 р., яке, з одного боку, покликане було встановити зв'язок з попереднім радянським періодом (і державою УРСР), а з другого, окреслити виняткове становище регіону в суспільно-політичному житті незалежної України. Ініціатором святкування стало обласне керівництво на чолі з Олександром Вілкулом. Важливо те,

²⁰⁹ Коротков Д. День памяти Голодомора прошел без пиара и геноцида (28.11.2010) // *Сегодня*, <https://www.segodnya.ua/politics/den-ramjati-holodomora-proshel-bez-piara-i-henotsida.html>

²¹⁰ Харківська облрада не вважає Голодомор геноцидом (30.10.2007) // *ТСН*, <https://tsn.ua/ukrayina/harkivska-oblrada-ne-vvazhaye-golodomor-genotsidom.html>

²¹¹ Гриценко О. *Президенти і пам'ять...* С. 690–691.

²¹² Гриценко О. *Президенти і пам'ять...* С. 691.

що святкування збіглося в часі з комеморативними заходами з нагоди вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр., які ініціювала центральна влада на чолі з президентом В. Ющенком. Виявом опозиції стало те, що місцева влада відмовилася зменшити масштаб святкування створення одного з «найпотужніших регіонів України»²¹³. А два ордени Леніна, якими було нагороджено Дніпропетровщину в радянський час, стали одними з головних експонатів музейної виставки, присвяченої річниці створення області.

Центральна влада в особі В. Ющенка, здавалося б, не помічала суперечливості заходів і вдалася до поєднання протилежних за емоційним зарядом подій. Президент відзначив державними нагородами одинадцятьох та присвоїв почесне звання двадцятьом трьом працівникам підприємств та організацій області, тим самим визнаючи виробничі й технічні досягнення регіону²¹⁴. Державні й громадські діячі наголошували в поздоровленнях і вітальних промовах трудовий потенціал регіону, а прем'єр-міністр В. Янукович окремо підкреслив значення регіону в освоєнні космосу²¹⁵.

Між тим під час свого візиту до Дніпропетровська 27 лютого 2007 р. Президент В. Ющенко намагався додати комеморативний аспект, пов'язаний із вшануванням жертв Голодомору: зокрема, він відвідав виставку, присвячену цій темі в музеї ім. Д. Яворницького, але урочистий компонент переважив: візит завершився святковим концертом у театрі опери і балету, а також масштабним лазерним шоу²¹⁶.

У 2012 р., коли відзначали 80 років утворення області, розстановка політичних сил змінилася: президентом тоді був В. Янукович, і в Дніпропетровську як обласну раду, так і обласну державну адміністрацію очолювали представники Партії регіонів — Є. Удод і О. Вілкул відповідно.

²¹³ *Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія*. Дніпропетровськ, 2012. С. 346.

²¹⁴ За радянською традицією, крім керівників підприємств, нагороди отримали передовики у найрізноманітніших сферах: від доярки і тракториста-машиніста до майстра водогону. Також 54 особи отримали подяки голови державної адміністрації.

²¹⁵ *Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія*. Дніпропетровськ, 2012. С. 348.

²¹⁶ *Історична пам'ять Дніпропетровщини*. С. 350–351.

Під час святкування 80-річчя області організатори використали свій попередній досвід, відмінність була в тому, що цього разу вже не потрібно було згадувати голод 1932–1933 рр. Однією з центральних подій святкування стало відкриття у Дніпропетровську площі імені 80-річчя області, на якій було увічнено 27 найважливіших історичних подій регіону і 15 особистостей²¹⁷, які прославили регіон в Україні та світі. Також новою подією стало створення документального фільму «Дніпропетровщина — жива пам'ять регіону. 1910–2010», режисером якого став О. Зотиков, а продюсером О. Вілкул, а також циклу передач «Свої» (ТРК «Ера»), який оповідав про радянських і російських акторів-уродженців Дніпропетровщини²¹⁸.

Вшанування трагедії 1932–1933 рр. у Харкові становить серйозний виклик прихильникам міфу про квітучу «першу столицю»: у якості конкурентного щодо цього терміна став вживатися інший — «столиця відчаю» чи «столиця Голодомору», що, вірогідно, походить від однойменного збірника документів²¹⁹. Цей термін вживав у своїх промовах також В. Ющенко²²⁰. Тетяна Журженко детально розглядає ідеологічні протистояння навколо пам'яті про Голодомор у Харкові у своїй статті²²¹. На її думку, спорудження у 2008 р. меморіалу Голодомору в Харкові було позначене гострим протистоянням «помаранчевої» обласної влади та «регіоналівської» міської, за участі також і громадських організацій. Коли облдержадміністрація та обласний комітет з відзначення 75-ї річниці трагедії запропонували звести меморіал у Молодіжному парку (на місці колишнього кладовища, де в тому числі ховали загиблих від голоду),

²¹⁷ Іван Сірко, Дмитро Яворницький, Олександр Поль, Михайло Янгель, Микола Родзянко, Іван Синельников, Андрій Фарб, Олександр Макаров, Олесь Гончар, Василь Маргелов, Олексій Семоволос, Дмитро Глінка, Володимир Щербицький, Леонід Брежнев і Леонід Кучма.

²¹⁸ *Історична пам'ять Дніпропетровщини*. С. 362.

²¹⁹ «Столиця відчаю»: *Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі* / Упор. Т. Поліщук. Х.; Нью-Йорк; Львів, 2006.

²²⁰ <http://golodomor.kharkov.ua/obr.php>

²²¹ Zhurzhenko T. 'Capital of Despair': Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution // *East European Politics and Societies*. 2011. Vol. 25. № 3. Pp. 597–639; Zhurzhenko T. Memory Wars in the Post-Soviet Kharkiv // *Civic Education and Democratization in the Eastern Partnership Countries* / Ed. by D. Segert. Bonn, 2016. Pp. 102–122.

міське управління архітектури запропонувало звести такий пам'ятник на території області, яка «більше потерпала від цієї трагедії»²²². Зрештою, земельну ділянку виділили у Дергачівському районі під Харковом, після дискусії навколо суперечливої композиції самого меморіалу (критики бачили в ньому антиросійські обертони) меморіал було відкрито за участі самого президента Ющенка. Вирішальним стало втручання київської влади, адже Ющенко сприймав спорудження цього меморіалу як акт приборкання місцевих еліт і можливість досягнення своїх цілей за допомогою суто адміністративних методів — своєрідна демонстрація верховенства Києва над місцевою політикою. Цей монумент послідовно ігнорувався М. Добкіним, який став головою обласної адміністрації 2010 р.²²³

Оскільки протистояння політиці центру розгоралося навколо історичних (наукових) питань, то прислужилися також і (навколо) академічні формати. У Харкові, зокрема, це було проведення конференції за участі російських істориків і політиків (у тому числі Віктора Черномирдіна та Сергія Маркова), про голод 1932–1933 рр. на третій день після відкриття Ющенком меморіалу Голодомору під Харковом. На цій конференції, організованій російським фондом «Історична пам'ять» та Федеральною архівною агенцією РФ, було засуджено ідеї Ющенка про Голодомор як геноцид та про виключні страждання українців²²⁴.

Друга світова війна

Пам'ять про Другу світову війну, передусім у її святково-переможній версії, тривалий час і після розпаду СРСР лишалася однією зі складових, яка зберігає велику символічну вагу та репрезентує те позитивне, на що можна спиратися у говорінні про радянський період. Якщо багато інших складових радянського історичного нарративу були цілком дискредитовані, то тема подолання нацизму надає відчуття історичного смислу

²²² Влада Харкова проти пам'ятника жертв Голодомору (6.03.2007) // *Радіо Свобода*, <https://www.radiosvoboda.org/a/960418.html>

²²³ Zhurzhenko T. 'Capital of Despair': Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution // *East European Politics and Societies*. 2011. Vol. 25. № 3. Pp. 597–639.

²²⁴ Див. огляд текстів ключових виступів і висвітлення цієї події в тодішній пресі у: Гриценко О. *Президенти і пам'ять...* С. 674–679.

і колективної місії, а також тісно пов'язана із родинною пам'яттю. Цей символічний ресурс був охоче використовуваний локальними елітами у всій Україні, щоправда, зі зверненням до різних фрагментів минулого.

Радянський героїчно-жертвоний наратив війни зазнав трансформації в період незалежності. Тези про «всенародний опір ворогу», масовий героїзм, партизанську/підпільну боротьбу та трудовий подвиг тилу доповнили показом війни як трагедії, досвідом життя в окупації, історіями остарбайтерів, військовополонених, жертв Голокосту. Це помітно на прикладі контенту підручників, присвячених минулому досліджуваних міст, а також відзначенню Дня Перемоги. Поєднання громадянського вшанування загиблих із релігійними ритуалами також сприяло трансформації культури вшанування скоріше як скорботи, аніж тріумфу. Помітне також активне намагання перейти у трактуванні Другої світової війни від тези про «всенародний подвиг» до теми «національної трагедії», з твердженням про те, що з усіх народів СРСР найбільше постраждали під час війни саме українці.

Ці зміни можна простежити найбільш наочно за матеріалами музейних експозицій. Зокрема, у Харківському історичному музеї 1998 р. було відкрито таку оновлену експозицію, яка зробила сміливу спробу реформатування пам'яті про війну. У ній було значно більше представлено артефактів «з другого боку» — з боку ворога, який вперше набув певної суб'єктності, тоді як у радянській експозиції наратив розгортався майже виключно з погляду «наших». Розповідь про фронтові битви ілюструвалася артефактами та манекенами у військовому вбранні з обох боків, а не лише оповідями про героїзм і подвиги радянських солдатів. Великі суперечності серед консервативно налаштованих ветеранів викликали деякі артефакти, як-от розміщення поруч фото Сталіна та Гітлера, а також наявність прапора зі свастикою (і не на підлозі). Великий акцент було зроблено на темі повсякденного життя під окупацією (і не лише на екстремах і злочинах окупантів, але і на буденних аспектах). Очевидно, що тут відбився також і більший запит аудиторій на відхід від суто політичної історії до історії людського досвіду²²⁵. Нарешті, 2004 р. уперше від 1940-х рр. в експозиції Харківського історичного музею з'явився також постер про відкриття другого фронту в Європі та допомогу союзників.

²²⁵ Інтерв'ю з харківським істориком і співавтором експозиції Валерієм Вохмяніним, 2012 р. Інтерв'ю з Валентиною Казус, працівницею Харківського історичного музею, 2012 р. Особистий архів Ірини Склокіної.

І якщо в радянський час Харків не міг претендувати на поважне місце в загальносоюзному наративі війни (адже був місцем кількох вкрай провальних для Радянської армії операцій, не відзначився також у підпільній та партизанській боротьбі) та ніколи не мав нагород, які мали інші міста²²⁶, то уже в пострадянський час місцеві керівники прагнули компенсувати цей недолік, зокрема через реалізацію масштабного музейного проекту. У 2003 р. Харківська обласна рада ухвалила рішення про відкриття нового музею «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», що й було зроблено 2005 р. у приміській зоні Харкова, а саме в смт Солоницівка Дергачівського району (як частина меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва»). Указом Президента України від 14 травня 2008 р. цьому меморіальному комплексу було надано статус національного. Як вважає Т. Журженко, цей комплекс є реплікою на меморіал битви під Прохорівкою на Белгородщині — тобто проектом місцевих харківських еліт, які у своїй політиці пам'яті орієнтуються на російські зразки — а точніше на зразок Белгорода із його роллю «заборола православного світу», а також великого регіонального центру українсько-російської співпраці²²⁷. Поєднання в одному комплексі музею, пам'ятника і храму спрямовує також до іншого важливого зразка — меморіального парку на Поклонній горі в Москві, що був створений (1995 р.) саме як «центральный» меморіал країни.

Однак, парадоксально, незважаючи на таке наслідування, сама експозиція музею в Солоницівці кардинально відрізняється від показу війни у російських музеях. Ця інституція поставила за мету «унікати

²²⁶ Питання того, чому Харків не має статусу міста-героя чи міста воїнської слави (остання категорія запроваджена в російському законодавстві 2006 р.) є поширеним виразом фрустрації місцевих ветеранів. Очевидна заздрість і прагнення наслідування було помітне особливо після того, як 2007 р. звання «міста воїнської слави» одержали Белгород, Курськ і Орел (адже саме із цими містами у наратив війни був уписаний Харків, визволений у результаті Курської-Белгородської наступальної операції 1943 р.). Цей термін стали вживати також щодо Харкова, але скоріше як поетичну метафору, а не офіційний статус. Див., напр.: Харків — місто військової слави (27.04.2011) // *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету*, <http://www.city.kharkov.ua/uk/news/harkiv-misto-viyskovoyi-slavi-7654.html>

²²⁷ Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна перемога»? Націоналізація пам'яті про другу світову війну на україно-російському прикордонні // *Україна модерна*. 2011. Ч. 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. С. 100–126.

прославлення війни як соціального явища і не створювати умов для пропаганди імперських традицій та мілітаризму»²²⁸. Експозиція присвятила місце темі Голодомору (згідно ідеологічної лінії тодішнього президента), пакту Молотова-Ріббентропа і Катинському злочину, багато місця приділила темі окупації Харкова та концтаборів (останнє — у особливій співпраці із колишніми концтабірниками, що мають у Харкові свою організацію).

Музей і меморіал у Солоницівці потенційно міг би стати як важливою інституцією переосмислення радянського нарративу війни, так і, навпаки, об'єктом гордості місцевих еліт і їхнього єднання із російськими колегами. Проте, дуже скоро виявилось, що нашвидкуруч збудований музей погано прив'язаний до ландшафту, через поспіхом зроблену гідроізоляцію дах почав одразу ж текти в багатьох місцях, музей довелося зачинити та тривали ремонт. Крім того, віддалене від міста розташування робить його скоріше церемоніальним місцем у дні свят, аніж жвавою культурною інституцією. Цей приклад добре показує, яким чином працює своєрідна культура вшанування минулого, що концентрується на показних святах раз на рік та ювілеях, але не створює дієвих інституцій. Цей чинник, безумовно, негативно впливає на можливості «пропрацювання минулого», але водночас парадоксальним чином відвертає загрозу системної організації пропаганди.

Більш гуманістичну і трагічну картину, центровану на «маленькій людині», пропонує також і встановлений у центрі Харкова 1998 р. пам'ятник студбатівцям — студентам-добровольцям, що були кинуті в бої 1941 р., де масово гинули. Цей пам'ятник виконує також роль «корпоративного» монумента для Харківського університету.

В умовах бурхливих викриттів радянських злочинів, що тривали від часу перебудови, тема війни лишалася порівняно менше здискредитованою, хоча і теж зазнавала критики. Цікавим проявом цієї тенденції стало перейменування 1994 р. станції метро Комсомольська на Маршала Жукова. У вестибюлі станції встановили бюст полководцю²²⁹, а ще один — поблизу на однойменному проспекті (акція була названа як «подарунком ветеранам до річниці Перемоги»). Однак те, що 1994 р. виглядало прийнятним переосмисленням радянського канону, було вже ретроградством для 2016 р.: саме тоді в рамках декомунізації «згори» проспекту

²²⁸ Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва», <http://mvk.kharkov.ua/page-main-expo.html?locale=ua>

²²⁹ Тахтаулова М. Ю. *Історичний розвиток адресної урбанімії міста Харкова (середина XVII — початок XXI ст.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2016. С. 119.

дали ім'я Петра Григоренка, а бюст на станції метро знесли. Однак пам'ятник на проспекті на момент написання цього тексту й досі лишається на місці, хоча його кілька разів скидали з постаменту невідомі.

Примітним є те, що в Харкові День міста відзначають 23 серпня, як і День визволення міста Харкова від фашистських загарбників. Міська влада протягом 1990-х рр. намагалася розвести у часі ці два свята, але відзначення Дня міста у вересні не мало підтримки серед харків'ян. Мер Харкова Михайло Пилипчук 2000 р. у вітальній промові поєднав ці дні без проблем: він говорив про «радість дорогих і світлих свят: Дня Незалежності України, Дня визволення міста від фашистських загарбників і Дня міста», і далі: «Шановні ветерани! Ми схилиємося перед вашими бойовими і ратними подвигами. Жорстокі випробування, що випали на вашу долю, не повинні повторитися <...> Саме в ці дні ми особливо гостро відчуваємо себе повноправними членами однієї великої української родини»²³⁰. Зауважимо тут не тільки намагання поєднати міську й загальноукраїнську ідентичність, але також і вибудувати символічний зв'язок між подвигами ветеранів і сучасним покращенням життя в місті; представлення себе міськими керівниками як спадкоємців ветеранів²³¹.

Ще більш радикальні спроби переосмислення теми війни та її націоналізації були пов'язані з темою діяльності ОУН та УПА. Обласна харківська газета «Слово ветерана», попри її прокомуністичний характер, розміщувала статті, автори яких виступали за певну форму пошуку примирення ветеранів Радянської армії та УПА²³². Подібні дискусії вели також

²³⁰ Пилипчук М. Дорогие харьковчане! // *Слобода*. 2000. 22 серпня. С. 1.

²³¹ Героїчно-переможна риторика у владному дискурсі щодо війни поєднувалась із прославленням здобутків у міській забудові, що бере початок ще з радянських часів. Першу станцію метро в Харкові, Радянську, символічно почали будувати 23 серпня 1968 р., на 25-річчя визволення міста від фашистських загарбників, інші станції часто урочисто відкривали саме на день 23 серпня вже в період незалежності України.

²³² Зокрема, у статті 1993 р. «Крок, якого вимагає життя» зазначено: «Цих людей [ветеранів УПА] можна і треба зрозуміти: вони зістарілися, намитарені життям, а досі як громадяни країни перебувають у невизначеному становищі. Вони, власне, досі не демобілізовані <...> непроста історія ОУН вимагає історично об'єктивного розслідування в ім'я істини та припинення, нарешті, непотрібного протистояння» Гарт І. Шаг, которого требует жизнь // *Слово ветерана*. 13.03.1993. С. 1.

у газетах в інших містах²³³. 1992 р. завдяки ініціативі Співки української молоді та молодіжної організації «Сокил», за допомоги харківського громадського активіста Володимира Пасічника, на території Молодіжного парку в Харкові було встановлено пам'ятний знак на честь загиблих воїнів УПА — перший знак такого роду на Лівобережній Україні²³⁴. Поза сумнівом, це стало можливим завдяки позиції тодішнього голови Харківської міської ради Є. Кушнар'ова, за головування якого на початку 1990-х рр. в місті відбувалося часткова українізація освіти й публічного простору. Що цікаво, допомогу технікою і робітниками для будівництва надав головний міліціонер Харківської області Олександр Бандурка²³⁵. Характерно, що ставлення до цього знака було цілком толерантним аж до часів загострення політичного протистояння та радикалізації настроїв після Помаранчевої революції²³⁶.

Подальші повороти політичної лінії Харківської влади можна простежити на прикладі двох меморіальних дошок. Коли харківські очільники в очікуванні на Євро-2012 боролися за створення «європейського» (а отже толерантного та відкритого) образу міста, у лютому 2011 р. за участі мера Львова Садового, мера Харкова Кернеса та голови Харківської ОДА Добкіна було відновлено (знищену до того комуністами) меморіальну дошку патріарху Української греко-католицької церкви

²³³ Див. дискусію про можливості вшанування УПА на Запоріжжі: Ільченко Г. [голова міського Братства ОУН-УПА]. Невизнані, але нескорені (До 65-річчя створення війська УПА) // *Першотравенские новости*. 2007. 19 октября. С. 4; Копанев С. «Нам Україна вища над усе» // *Січеславський край*. 1995. 23 січня. С. 3. Рева І. Почему мой дедушка — враг? // *Днепр вечерний*. 2003. 29 березня. С. 3.

²³⁴ Клененко П. Історія відкриття у Харкові Пам'ятного знаку Воїнам Української повстанської армії (8.10.2011) // *Народна правда*, <http://narodna.pravda.com.ua/nation/4e8f6918bb307/>

²³⁵ Цілком згідно з радянськими традиціями застосування примусової робочої сили солдатів і курсантів, у тому числі й на зведенні пам'ятників.

²³⁶ У грудні 2006 р. знак знесли представники Євразійської спілки молоді, але незабаром його швидко відновили. Під час судового розслідування з'ясувалося, що Управління культури взяло на облік цей знак («як такий, що має історичну й художню цінність») саме в той день, коли він зник. Це ще раз засвідчує, що тема пам'ятників набувала ваги у «з'ясуванні стосунків» між владою й опозицією. Зрештою, у квітні 2013 р. за рішенням міської влади знак був знесений, уже в умовах зміцнілої монополії Партії регіонів на владу в місті й області, але активісти знову частково відновили його і надалі патрулюють.

Йосифу Сліпому, який певний час перебував у харківській тюрмі. На відкритті Добкін сказав: «Сьогоднішній день буде сприйматися як знак глибокої поваги до наших співвітчизників, які живуть від нас за тисячі кілометрів»²³⁷. Це була нечувана подія для очільників регіону, що позиціонували себе як продовжувачі радянського дискурсу Другої світової, адже в радянський час Й. Сліпого таврували передусім як антирадянщика та «фашистського прислужника». Уже в 2013 р. сталася протилежна за своїм ідеологічним спрямуванням подія. Коли у вересні 2013 р. була виготовлена та встановлена на гроші громадськості меморіальна дошка на честь славіста Юрія Шевельова (зокрема, промоторами цієї ідеї були поет Сергій Жадан і політик і бізнесмен Арсен Аваков), уже за кілька днів міська рада скасувала своє рішення про дозвіл на розміщення дошки, а невідомі особи без посвідчень, які представилися робітниками муніципалітету, знищили її. Голова Харківської ОДА з цього приводу назвав Шевельова «фашистським посібником»²³⁸ (оскільки останній працював у місцевій газеті за часів окупації). Безумовно, ця акція мала одразу кілька значень: це і намагання утримати монополію на владу в регіоні за допомогою самообразу «захисників від фашистської загрози», і прагнення морально принизити громадських активістів та довести, що публічний простір щільно контролювано особисто мером міста та жодні незалежні ініціативи не мають права на існування²³⁹. Водночас зауважимо, що ця лінія почасти йшла у зв'язці із діями активістів партії «Свобода»,

²³⁷ <http://tsn.ua/ukrayina/u-hakrovi-zi-skandalom-vidkrili-pam-yatnu-doshku-yosipu-slipomu.html>

²³⁸ У Харкові сокирою знищили дошку Шевельову (25.09.2013) // *Історична правда*, <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/09/25/136684/>

²³⁹ Не дивно, що дослідження мереж ініціатив громадянського суспільства у Харкові (2016) показує, що міські органи влади відсутні у діалозі між різними організаціями та ініціативами: Грищенко М., Поднос В. Харків: результати дослідження мережі взаємодії міських ініціатив і організацій // *Mistosite*, <https://mistosite.org.ua/uk/articles/kharkiv-rezultaty-doslidzhennia-merezhi-vzaiemodii-miskiykh-initsiatyv-ta-orhanizatsii> Тут варто згадати також брутальне придушення протестів проти вирубування парку Горького і будівництва через нього дороги. Ця брутальність була обумовлена не лише прагненням таки реалізувати бізнес-проект, але й підкреслити повноту концентрації влади. Ведров О. Парк конфліктів: боротьба в парку Горького як дзеркало харківського суспільства (6.09.2010) // *Сільне*, <https://commons.com.ua/uk/park-konfliktiv-borotba-v-lisoparku/#prettyPhoto>

які в лютому 2013 р. зруйнували пам'ятник Леніну в Охтирці і погрозували те саме зробити й у Харкові.

В інших містах також були спроби представити елементи не-радянського (і націоналістичного) нарративу в міських просторах, але їхня спорадичність, як і швидкість опору їм, свідчать про особливу конфліктність цієї теми. У 1999 р. в Одесі Е. Гурвіц перейменував провулок Грибоедова на Романа Шухевича — провідника УПА, який наприкінці 1940-х рр. певний час нелегально жив у Одесі. Але назва не закріпилася: наступний мер Одеси Руслан Боделан на початку 2000-х рр. повернув стару назву провулку — Покровський. У Дніпропетровську місцева філія Братства вояків УПА з 2000-х рр. 14 жовтня влаштовує заходи щодо вшанування пам'яті про УПА. У Харкові також місцевий осередок «Просвіти» організовує вшанування річниць створення УПА, але в обох ситуаціях заходи були мало помітні в міському просторі.

Матеріали регіональних підручників розкривають особливості інтерпретації та ставлення місцевих еліт до теми націоналістичного підпілля в контексті Другої світової війни, що, з одного боку, було визначено наявністю досить сильної локальної опозиції до цієї теми, а з другого, необхідністю слідувати вказівкам центральної влади, яка з другої половини 1990-х рр. взяла курс на обмежене впровадження цієї теми до офіційної історичної політики. У підручниках до традиційної переможної моделі представлення війни додано націоналістичний нарратив (наприклад, в Одесі одна сторінка-опис розповідає про діяльність ОУН в місті)²⁴⁰, але таке механічне поєднання двох нарративів пам'ятей не змінює загального радянсько-переможного викладу подій війни. У посібниках «Одесознавство» та «Одеса — моє рідне місто» періоду війни присвячений розділ, який має однакову назву «Одеса в роки Великої Вітчизняної війни». У перших підручниках з історії Дніпропетровська також домінував радянський дискурс про війну (розділ навіть називався «Священна війна»). Українське націоналістичне підпілля вперше з'являється в підручнику 2008 р., але як і з посібником з історії Одеси, це механічне поєднання двох нарративів.

Підручник з історії Одеси наводить для учнів фрагменти з історичних документів. Після згадки про Одесу Ярослава Стецька, одного з лідерів ОУН, який зі здивуванням відзначає український характер

²⁴⁰ Бриндак О., Левчишена О., Поспелов О. *Одеса — моє рідне місто. Навч. посібник для учнів 8-х класів*. Одеса, 2014. С. 254.

Одеси²⁴¹, поданий коментар історика-популяризатора Володимира Сергійчука, який вказує, що хоча «підрозділи УПА були дрібними <...>, але вони зіграли все ж таки пропагандистську роль»²⁴². Учню запропоновано оцінити ефективність діяльності партизанів і підпільників, зокрема використовуючи художній фільм «Повість про чекіста» (1969 р.), що розповідає про радянського розвідника, який працював в Одесі на судноремонтному заводі. Крім того, поданий детальний перелік партизанських загонів, що діяли в місті, та їхніх керівників²⁴³. На тлі активної роботи радянських сил діяльність націоналістичних сил подається лише як пропагандистська.

Підручники з історії рідного краю в Запоріжжі найдетальніші та найбільші за обсягом, і вони були перевидані кілька разів. Подіям війни в підручнику для 11 класу (останній раз перевидано 2006 р.) присвячено майже 40 сторінок тексту зі 171 сторінки. Привертає увагу епізод з підриву Дніпрогесу 18 серпня 1941 р. силами НКВС. У тексті не вказано винуватців трагедії, а ті події пояснено загальною панікою: «Далися ознаки елементи паніки, плутанини й сум'яття, які як реакція на навальний німецький наступ часто траплялися в перші місяці війни. Надвечір 18 серпня вони відгукнулися трагедією. Несподівано було підірвано Дніпрогес»²⁴⁴.

У другій половині 2000-х рр., коли після Помаранчевої революції зросла політична поляризація та відповідна інструменталізація минулого і передусім негативних стереотипів та іншування в політичній боротьбі, у східній і південній частині України прокотилася хвиля місцевих ініціатив, спрямованих на заперечення історичної політики В. Ющенка, зокрема щодо інтерпретації подій та героїв Другої світової війни²⁴⁵. Як вказує Т. Журженко, у цей час стала помітна більша поляризація настроїв

²⁴¹ Бриндак О., Левчишена О., Поспелов О. *Одеса — моє рідне місто. Навч. посібник для учнів 8-х класів*. Одеса, 2014. С. 254.

²⁴² Там само. С. 254.

²⁴³ Там само. С. 251.

²⁴⁴ Мороко В. М., Турченко Ф. Г. *Історія рідного краю. Підручник для 11 класу*. Запоріжжя, 2006. С. 15.

²⁴⁵ Grachova S. *Unknown Victims. Ethnic-Based Violence of the WWII Era in Ukrainian Politics of History after 2004. Paper presented at Fourth Annual Danyliw Seminar on Contemporary Ukraine (2008), Chair of Ukrainian Studies, University of Ottawa.*

у суспільстві, а історична політика Партії регіонів стала більш «лівою»²⁴⁶ та ностальгійно-радянською, посівши в такий спосіб місце комуністів, які відійшли в минуле; водночас політика «помаранчевих» стала все більше інкорпорувати риторику правих сил, намагаючись мобілізувати електорат на заході України.

Політика центральної «помаранчевої» влади сприяла напрузі, адже використовувала інструменти пропаганди «згори». Під патронатом Ющенка 2008 р. була створена пересувна виставка «Українська Повстанська Армія: історія нескорених» для популяризації діяльності УПА та її керівників. Протягом 2008 р. ця виставка об'їздила міста сходу й півдня країни: 19–29 березня 2008 р. вона була представлена в Одесі в приміщенні «Просвіти»²⁴⁷, у липні виставка відкрилася в Запоріжжі, у вересні — в Харкові, у жовтні — в музеї ім. Д. Яворницького в Дніпропетровську. Її підготовку переважно здійснювали Український інститут національної пам'яті та Центр досліджень визвольного руху. Надалі пересувні виставки стали доволі популярними форматами, адже вони дозволяли в доступній формі представити певні меседжі в регіонах України, при цьому потребуючи мінімальних організаційних і матеріальних витрат (і не передбачаючи занурення у локальний контекст і розуміння специфіки регіону).

Спроби сформувати позитивний образ ОУН і УПА та перспективи визнання УПА стороною, що брала участь у Другій світовій війні, спричинили протидію²⁴⁸. Зокрема, у вересні 2008 р. лідери й активісти партії «Родина» і громадської організації «Форпост» в Одесі, вигукуючи гасла на кшталт: «Просвіта» — не освіта», «“Просвіта” — це УПА», «Геть фашистів з Одеси!», здійснили напад на приміщення «Просвіти», де проходила виставка, присвячена УПА. Того ж року в парку ім. Шевченка було вста-

²⁴⁶ Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна перемога»? Націоналізація пам'яті про другу світову війну на україно-російському прикордонні // *Україна модерна*. 2011. Ч. 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. С. 103.

²⁴⁷ *Українська повстанська армія: історія нескорених. Матеріали до виставки* / Центр досліджень визвольного руху Служба безпеки України, Український інститут національної пам'яті, 2008, <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1114/document.pdf>

²⁴⁸ Музичко О. Є. Проросійські суспільно-політичні організації на півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіоні: сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення // *Стратегічні пріоритети*. 2006. № 1. С. 42–47.

новлено пам'ятний знак одеситам, загиблим від рук воїнів УПА, який, однак, досить швидко зник. Член одеського обкому КПУ Євген Царьков заявив про намір відновити пам'ятник, але цього не сталося.

Опозиційні щодо «помаранчевих» сили в Запоріжжі вибрали інший шлях. У типографії ВАТ «Мотор Січ» протягом 2007–2008 рр. багатотисячним накладом було надруковано цілу бібліотечку пропагандистських матеріалів, серед яких такі брошури і книжки: «В мундирах СС» Василя Верещака, «Пять войн Андрея Ющенко» Сергія Бурлаченка, «Исповедь украинца» Віктора Поліщука, а також брошури без авторства: «Роман Шухевич — гауптштурмфюрер СС» і «Деятельность ОУН-УПА». Головні меседжі цієї продукції — ствердження тотожності сучасних національно-патріотичних сил та колаборантів із нацистами часів Другої світової, використання жупелу «фашизму» як універсального позначення будь-якого опонента і творення образу «Заходу» як ворога й колонізатора України. Цікаво, що такі брошури не заперечували українську ідентичність як таку, але пропонували як позитивну радше «малоросійську» її версію — невідривно пов'язану з «братніми слов'янськими народами», російськомовну. Характерна також і позачасова міфологізація Другої світової і перенесення її реалій на сьогодення.

Опозиційність продемонстрував також і Харків. У 2009 р. слідом за Російською Федерацією Харківська обласна рада ухвалила Концепцію збереження історичної пам'яті (йшлося передусім про події Другої світової війни), яка мала на меті не допустити «змін трактовок історичних подій», «спроб піддати забуттю найважливіші події і дати історії України»²⁴⁹. Тоді ж було видано книги, присвячені подіям та пам'яті про Велику Вітчизняну війну²⁵⁰, цілком у радянській стилістиці. На початку кожної

²⁴⁹ Див. інтерв'ю з Сергієм Черновим, головою облради, від 28.10.2009: В ході реалізації концепції збереження історичної правди в області відкриті п'ять нових меморіальних комплексів і пам'ятних знаків воїнам-визволителям // *Харківська обласна рада. Офіційний сайт*, <http://www.oblrada.kharkov.ua/ru/news/v-hodi-realizatsiyi-kontseptsiyi-zberezheniya-istorychnoyi-pravdy-v-oblasti-vidkryti-3286.html>

²⁵⁰ Конюшенко П. *Великая Отечественная 1941–1945. Память 9 мая*. Х., 2010; *Сповідь солдатських сердець [збірка статей]* / Редкол.: О. В. Алексеєнко, Л. О. Калашник. Харків, 2010; *Харьков. Огненные годы* / Авт-сост.: С. М. Остащенко, П. Е. Конюшенко. Х., 2012 та ін. Подібні книги присвячують не тільки місту Харкову, але і окремим районам: зокрема, голова Красноградської райради (він же — голова

книги були розміщені передмови, що їх написали мер міста Г. Кернес, голова Харківської міської ради С. Чернов і облдержадміністрації М. Добкін, голови найбільших ветеранських організацій, із їхніми великими кольоровими портретами. У такий спосіб утверджувалося розуміння того, хто має право і владу для трансляції «священного» нарративу про війну, хто дбає про збереження пам'яті про неї, а отже, символічно долучається до учасників тієї війни, є їхнім «спадкоємцем». У згаданих передмовах представники владних органів намагалися вибудувати символічні зв'язки між подвигом ветеранів періоду війни та сьогодняшньою працею на благо розвитку міста й області²⁵¹. У 2008 р. за ініціативою М. Добкіна відбувся показ радянських популярних фільмів про війну в кінотеатрах Харкова, 32 тис. учнів середніх шкіл мали обов'язково відвідати ці покази²⁵².

Наслідування російських прикладів було очевидне також у Запоріжжі. Місцева влада 2010 р. спробувала отримати для міста титул «Місто військової слави» (який не існує в українському правовому полі та запозичений з РФ). Відповідний проект Закону вніс до Верховної Ради депутат від КПУ Петро Цибенко, але у квітні 2011 р. парламент відправив його на доопрацювання, і пізніше він так і не був ухвалений. Ця спроба стала відображенням героїчного міфу війни, який десятиліттями поширюється в регіоні. Хоча, як доводить колективна монографія запорізьких істориків²⁵³, стверджувати про «оборону Запоріжжя» як про якусь окрему операцію чи стихійну акцію початкового етапу війни не доводиться.

районної організації Партії регіонів) профінансував видання історичного альманаху «Красноградщина», присвяченого війні, зі своєю власною передмовою: *Красноградщина. Исторический альманах. Т.1: Противостояние. Х., 2009.*

²⁵¹ Михайло Добкін пише: «Сьогоднішнє місто-красень — найкращий пам'ятник тим, хто поклав своє життя в ім'я життя інших, хто з боями пройшов Харківщину і дійшов до Берліна, хто відновлював зруйноване війною». *Харьков. Огненные годы.* С. III. Геннадій Кернес: «Завдяки героям, що загинули і вижили, які увічнені в монументах і назвах вулиць, наше місто не тільки відродилося, але і набуло того неповторного архітектурного вигляду, який став хоронителем його душі і втіленням його величчя». Там само. С. V.

²⁵² Еханова М. Нынешние подростки немного знают о войне // *Вечерний Харьков.* 2008. 5 мая.

²⁵³ *Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945/* Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя, 2013. 415 с.

У контексті героїчного дискурсу війни, а також протистояння з центральною владою у Запоріжжі з'явився один із найбільш скандальних та провокативних пам'ятників на території України — пам'ятник Й. Сталіну. Обставини появи цього пам'ятника, а також протистояння навколо нього детально описує у своїй статті Сергій Плохий²⁵⁴. Повернення Сталіна в публічний простір як позитивного героя почалося в Росії, а з огляду на спільний медіа-простір, проявилось і в Україні, хоча в значно менших масштабах²⁵⁵. Крім того, в Україні особа Сталіна стала елементом протистояння між, умовно кажучи, торами Сталіна й Бандери, тими, хто підтримує радянський нарратив пам'яті, і тими, хто підтримує націоналістичний.

У 2009 р. представники місцевого осередку Компартії, посилаючись на «прохання ветеранів війни», заявили про намір встановити пам'ятник Сталіну. І хоча офіційного дозволу від міської влади вони не отримали, 5 травня 2010 р. на території обкому компартії з'явилося погруддя з написом: «Руководителю Советского государства, Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину от благодарных потомков». Окремі представники запорізької політичної верхівки (зокрема — члени Партії регіонів) висловили негативне ставлення до постаті Сталіна та дій місцевих комуністів, проте запобігти відкриттю скандального об'єкта не намагалися. У кінці того ж року, 28 грудня, члени «Тризубу», переважно зі Східної України, пошкодили бюст, а через кілька днів, у новорічну ніч, завершили те, що почали, — підірвали пам'ятник. До відповідальності за ці дії було притягнуто 9 членів «Тризуба», які отримали від 2 до 3 років ув'язнення з відстрочкою 1–2 роки²⁵⁶.

За рік, 7 листопада 2011 р., члени Комуністичної партії відкрили відновлене погруддя у скляній прибудові біля входу до обкому партії. Цього разу міська влада обережніше поставилася до ситуації і дозволила встановлення пам'ятника лише всередині будівлі місцевого відділення КПУ. Для легітимізації особи Сталіна через нарратив Перемоги

²⁵⁴ Плохий С. Как Сталин потерял голову: мировая война и войны памяти в современной Украине // *СССР во Второй мировой войне. Оккупация. Голокост. Сталинизм. Сборник статей* / Под ред. О. Будницкого и Л. Новиковой. М., 2014. С. 392–410.

²⁵⁵ Плохий С. Как Сталин потерял голову... С. 394.

²⁵⁶ Підрив запорізького Сталіна: 9 засуджених, штраф і новий пам'ятник (1.01.2012) // *Тиждень*, <http://tyzhden.ua/News/38916>

радянського народу у війні ²⁵⁷ комуністи встановили поряд пам'ятник Зої Космодем'янській.

Група запорізьких журналістів зреагувала у провокативний спосіб, розмістивши білборд із зображенням Адольфа Гітлера й питанням: «Чим я гірший від Сталіна? Ставте і мені пам'ятник». Отже, вони підважували легітимність встановлення пам'ятника, покликаючись на ту саму тему Другої світової війни. За позовом комуністів плакат був знятий як пропаганда фашизму, але журналісти розмістили новий із зображенням Сталіна і написом «Я убив мільйони українців. А за що тобі поставлять пам'ятник?», покликаючись у такий спосіб уже на тему голоду 1932–1933 рр. З приходом до влади В. Януковича 2010 р. комунікація центральної влади з містами стала якісно іншою, адже тепер їхні позиції збігалися. Водночас все більше став помітний вплив російської історичної політики на політику в Україні, особливо щодо теми Другої світової війни. Ініціативи центральної влади часів В. Януковича все частіше запозичували з Росії переможно-тріумфалістські елементи культу війни й перемоги.

У 2011 р. місцева влада Харкова, Дніпропетровська, Одеси й Запоріжжя своїми рішенням зобов'язала державні установи вивішувати червоні прапори на День визволення міста від нацистів і на День Перемоги на виконання відповідного рішення Верховної Ради ²⁵⁸. Навіть більше, в Одесі у квітні під час святкування Дня визволення міста міська влада додала до герба Одеси зірку Героя СРСР. У Запоріжжі 8 травня 2011 р. молодь у військовій формі й вишиванках разом із ветеранами війни пронесла головним проспектом 18-метровий червоний прапор — копію прапора Перемоги (надалі прапор подорожував також до інших міст). Один з організаторів цієї акції, представник запорізької молодіжної організації «Слов'янська гвардія» Володимир Рогов зазначив: «Ми хотіли підкреслити внесок народів Радянського Союзу в цю перемогу. Частина прапороносців сьогодні була одягнена у форму солдатів Великої Вітчизняної війни, інша частина — у вишиванки. Ми показуємо роль українського народу в цій перемозі. Ветеранів все менше, молодь

²⁵⁷ Плохий С. Как Сталин потерял голову... С. 396.

²⁵⁸ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» від 21 квітня 2011 р. № 3298-VI // *Голос України*. 2011. 24 травня.

продовжуватиме їх справу. Сподіваюся, відтепер цей прапор стане доброю традицією для Запоріжжя — ми його розгортатимемо на кожен День Перемоги» ²⁵⁹.

У 2011 р. Одеська міська рада ухвалила рішення про неприпустимість героїзації осіб, що співпрацювали з гітлерівським режимом (вочевидь натякаючи як на Ющенкове визнання Степана Бандери Героєм України, так і на більш узагальнений образ «загрози неофашизму» з Заходу). Тоді ж О. Костусев заявив про те, що «у нас є своя ідеологія, і ми за неї боротимемося» ²⁶⁰. До міської влади у захисті радянської інтерпретації війни долучилися також лідери партій і рухів лівого спрямування (КПУ, ПСПУ, Партія пенсіонерів і ветеранів, Організація ветеранів України, Союз радянських офіцерів та ін.). На вулицях міста з'явилися білборди та сітілайти з надписами: «Мы вернули правду истории». Отже, минуле стало істотним ресурсом для передвиборчої боротьби місцевих еліт, які не тільки вибудовують у такий спосіб свою легітимність, але й застосовують негативну мобілізацію електорату.

Що цікаво, навколо ідей «антифашизму» почали формуватися цілі міжнародні мережі зв'язків, причому шире прагнення боротися із неофашистськими трендами у світі поєднувалося із політичною боротьбою на пострадянському просторі. Зокрема, харківський бізнесмен і політик Олександр Фельдман разом із російським олігархом Борисом Шпігелем стояли біля витоків руху «Світ без нацизму», який, на думку дослідника Миколи Копосова, сформував концептуальний апарат, що його далі використовували як у публічних дебатах, так і у законодавчих ініціативах на найвищому рівні: ідеться про «недопущення реабілітації нацизму», «переписування історії», «героїзації нацистських злочинців та їхніх посібників» ²⁶¹.

Насамкінець варто згадати також про святкові (та розважальні) аспекти відзначення Дня Перемоги і Дня визволення міста, що є одними

²⁵⁹ В Запорожье пронесли 18-метровый красный флаг, а в Киеве его «выбросили на помойку» вместе с Гитлером и Сталиным (8.05.2011), <http://novostey.com/politic/news324562.html>

²⁶⁰ Мер Одеси і депутати засудили «осіб, які співпрацювали з гітлерівським режимом» (1.02.2011) // *Історична правда*, <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/1/20585/>

²⁶¹ Kopysov N. *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge, 2018. Pp. 186–187.

з основних у пам'ятному календарі міст²⁶². Ці заходи вирізняються високим рівнем залученості місцевих еліт (а також ветеранських організацій та професійних об'єднань) до святкування та мобілізацією адміністративного ресурсу. До дат, пов'язаних з подіями Другої світової війни, відновлюють пам'ятки і пам'ятні знаки, встановлені на вшанування героїв та жертв війни, проводять благоустрій прилеглої території, щороку створюють тематичні виставки в музеях, наприклад, в Одесі — виставки, приурочені до днів початку й завершення оборони Одеси 1941 р., визволення міста 1944 р., Перемоги 1945 р., а також Дня Скорботи (початку війни 22 червня), Дня партизанської слави. На відкриття таких виставок запрошують ветеранів, військових, урядовців, науковців, молодь, колекціонерів і краєзнавців. Також масові заходи проводять біля філії музею — Меморіалу героїчної оборони Одеси, що становить собою величезну експозицію просто неба, а саме: мітинги, урочисті церемонії, театралізовані вистави, які збирають значну кількість учасників і глядачів.

Комеморативні заходи, пов'язані з увічненням пам'яті про Другу світову війну наповнені квазірадянською символікою. Йдеться про традиційні ще з радянських часів: мітинги біля меморіалів Слави чи Могили невідомого солдата із організованим залученням ветеранів, школярів, представників органів влади, промови керівників міста й області, покладання квітів, святкову агітацію із радянською символікою (червоний прапор, воєнні нагороди, плакати радянського часу), використання георгіївських стрічок, святкові гуляння в парках міста, концерти військових оркестрів тощо. З другої половини 2000-х рр. керівники міста все більше коштів спрямовували на розважальний компонент святкувань. Зокрема, за мерства М. Добкіна в Харкові закріпилася традиція грандіозних безкоштовних концертів на майдані Свободи, із запрошенням провідних (як правило, російських) поп-зірок²⁶³, а також надзвичайно дорогим феєрверком, світловим 3D-шоу. Споживання «фронтних ста грамів» та «польової каші» разом із ветеранами (чи радше

²⁶² День визволення міста Харкова — 23 серпня, Дніпра — 25 жовтня, Одеси — 10 квітня, Запоріжжя — 13 жовтня. Окремі святкові заходи також проводили до Дня захисника Вітчизни (23 лютого), Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війни (22 червня), Дня визволення України (28 жовтня).

²⁶³ Голая Каменских и Потап с тушкой курицы, по просьбе Добкина и Кернеса, спели ветеранам о «пупырышках» (10.05.2011) // *Цензор.нет*, https://censor.net.ua/photo_news/167749/golaya_kamenskih_i_potap_s_tushkoyi_kuritsy_po_prosbe_dobkina_i_kernesa_speli_veteranam_o_pupyryshkah

їхніми нащадками) працює на популістичний образ міських очільників. У 2013 р. в Дніпропетровську була проведена наймасштабніша в Україні історична реконструкція форсування Дніпра. Серед запрошених осіб був Президент В. Янукович, міністри, народні депутати, представники УПЦ, представники міської та обласної влади.

Відповідно до указу Президента 2015 р., після Революції Гідності й початку війни на сході України, відбулося переформатування святкування Дня Перемоги, зокрема запровадження офіційних заходів 8 травня як Дня пам'яті та примирення²⁶⁴. У 2015 р. основним промоутером нової традиції святкування 8 та 9 травня в європейському дусі пам'яті та примирення став Інститут національної пам'яті, який розробив методичні й візуальні матеріали до цієї дати²⁶⁵. Як на центральному, так і на низовому рівні святкування і 8, і 9 травня покликаються на сьогоднішню суспільно-політичну ситуацію та проводять паралелі між Другою світовою та теперішньою російсько-українською війною. Очевидно, пам'ять про Другу світову переживає ще один етап переформатування із позбавленням частини радянських символів і постатей. Але вона і надалі лишається значущою як подія, що є джерелом смислів і категорій для говоріння про актуальну ситуацію, як соціальний, так і особистісний досвід. Здається, що глибоко закорінені форми святкування, що полягають передусім у прославлянні звитяг та культу героїзму, не можуть бути змінені швидко згідно указу «згори».

Так, у Дніпрі 2017 р. пройшла хода із портретами Бандери і Шухевича під гаслом «Діди воювали»²⁶⁶, що очевидно іронізує над російським ура-патріотичним дискурсом, але водночас підтримує сам формат культу героїв, маршів і демонстрацій. Не дивно, що відзначення річниць Другої світової лишається й надалі місцем протистояння у громаді. Так, наступного дня «Марш Перемоги» у Дніпрі був використаний для самопіару представниками Опозиційного блоку, соціалістів та особисто мера

²⁶⁴ Див. про спроби впровадження нових форматів святкувань на загальнодержавному рівні, а також у Донецьку та Одесі в: Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції — нові церемонії відзначення // *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 107–125.

²⁶⁵ Методичні матеріали // *Українська Друга світова. 1939–1945*, <http://www.ww2.memory.gov.ua/metodychni-materialy/>

²⁶⁶ У Дніпрі 8 травня провели ходу з портретами Бандери й Шухевича і червоними маками (8.09.2017) // *Радіо Свобода*, <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28474241.html>

Філатова, а в результаті провокації виникла бійка, у якій постраждали зокрема і правоохоронці, і ветерани АТО²⁶⁷. В умовах російсько-української війни, безумовно, надто великою виявляється спокуса завдавати симетричну відповідь, наслідуючи ту ж риторику, що її застосовує ворог.

Тривкими залишаються також і форми організації святкувань зусиллями «владної вертикалі». Це стосується також запровадження нової символіки: символ маку, що виник як мистецька ініціатива харківського дизайнера Сергія Мішакіна 2014 р. (часто люди з власної ініціативи виготовляли його власноруч), у наступному році був апропрійований державою, яка стала просувати його «згори». На регіональному рівні зберігається також використання «адмінресурсу» та зв'язок консервативних ветеранських організацій із місцевою владою. Так, у Запоріжжі 2018 р. з ініціативи обласної ветеранської спілки проводився традиційний телемарафон «Пам'ять», який хоча і декларував нові тематичні аспекти, а проте був традиційно організований в адміністративно-бюрократичному порядку²⁶⁸.

Зберігаються також і святково-розважальні аспекти, як 8, так і 9 травня: концерти, «похідно-польові кухні», спортивні змагання, «танцювальні флешмоби», виступи дитячих і молодіжних колективів у парках тощо. Спроба переакцентувати вшанування війни на аспектах скорботи за жертвами очевидно дисонує зі звичним дозвіллево-розважальним форматом, до якого звикли споживацьки налаштовані містяни (та який надзвичайно пасує популістичним підходам міських еліт, які готові забезпечувати «хліб та видовища»)²⁶⁹.

²⁶⁷ День Перемоги у Дніпрі: партійні кульки, поліцейські дубинки і кров (9.05.2017) // *Діпо Дніпро*, <https://dnipro.depo.ua/ukr/dnipro/2017/9-travnya-u-dnipro-partiyni-kulki-policeyski-dubinki-i-krov-20170509567999>

²⁶⁸ Голова облдержадміністрації доручив «структурним підрозділам облдержадміністрації, райдержадміністраціям, виконавчим комітетам міських рад міст обласного значення, сільським, селищним радам, об'єднаним територіальним громадам провести відповідну роботу із залучення до участі в телемарафоні “Пам'ять” підприємств, організацій та установ різних форм власності...» На Запоріжжі відбудеться телемарафон «Пам'ять» (18.04.2018) // *Завжди новини. Муніципальний телеканал м. Запоріжжя*, <https://ztv.zp.ua/na-zaporizhzi-vidbudetsya-telemarafon-pamyat/>

²⁶⁹ Подальші тенденції фестивалізації та комерціалізації зауважують також інші дослідники: Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції — нові церемонії відзначення // *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 117.

Спрощення інтерпретації Другої світової війни, перетворення її на культурний міф зробило її зручним інструментом маніпуляції суспільними настроями. З одного боку, тема війни могла бути використана як об'єднавчий символ, спільний досвід, а з другого — як інструмент розділення і відмежування (наприклад, «від фашистських сил»); з одного боку, як величезна трагедія, із другого — як велика Перемога. Проте, з часу перебудови радянський наратив війни зазнав суттєвих трансформацій, у тому числі й у досліджуваних нами містах: у наратив війни були включені раніше маргіналізовані актори, а в самій оповіді став помітнішим акцент на людських трагедіях і повсякденному житті під окупацією, що зробило бачення війни менш державоцентричним і більш критичним. Тема війни, хоча і зручна для формування «образів ворога» та політичної конфронтації, виявилася все ж занадто складною та неоднозначною для її повної монополізації місцевими елітами, а з початком нової — російсько-української — війни радянський наратив «братніх народів», що борються проти загрози із Заходу, здається, зазнав нищівного удару. Проте на глибшому рівні героїчно-мартирологічна історія, направлена проти ворогів та малочутлива до провин «своєї» спільноти, а також розважальний формат святкувань, зберегли свою тривкість.

Голокост

Слід визнати, що в містах, які перебувають у фокусі нашого дослідження, Голокост досі сприймають і публічно представляють як особливу подію, яка мало інтегрується у загальне бачення історії цих міст, історії України чи принаймні історії Другої світової війни²⁷⁰. У меморіалізації Голокосту, на відміну від інших історичних подій, значну роль відіграли саме недержавні актори, зусиллями яких було встановлено меморіали, відкрито музеї, а інформація про цю подію увійшла до підручників

²⁷⁰ Безумовно, цей виклик стоїть також і перед іншими регіонами, так і перед національним гранд-наративом, що транслюється у шкільних підручниках: Голокост все ще часто розуміється як «трагедія євреїв», аніж як частина «нашої» історії. Див. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1(5). С. 47–59; Fainberg S. Memory at the Margins: The Shoah in Ukraine (1991–2011) // *History, memory and Politics in Central and Eastern Europe. Memory Games* / Ed. by G. Mink and L. Neumayer. NY, 2013. Pp. 86–102.

з історії України. На сьогодні у кожному з означених міст є меморіали або пам'ятні знаки, які увічнюють пам'ять про жертв Голокосту.

У Дніпрі невеликий розмір та периферійне розташування двох пам'ятників жертвам Голокосту спричиняє нарікання. Вказується на те, що монументи не відповідають масштабу трагедії в місті, у якому 1941 р. було вчинено один із найбільш жакливих масових розстрілів євреїв в Україні. Та й у підручнику з історії краю 2008 р. ці події описано лише кількома реченнями²⁷¹: «Найтрагічнішою подією окупації Дніпропетровська було масове знищення 11 тисяч мирних жителів, переважно єврейської національності, протягом 13–14 жовтня 1941 р. у балці проти транспортного інституту (в районі Ботанічного саду на пр. Гагаріна)». Поряд розміщена ілюстрація пам'ятника 1970-х рр. з підписом «Пам'ять в ім'я життя. Пам'ятник жертвам фашизму у Дніпропетровську».

У Запоріжжі пам'ятні заходи до 27 січня, Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, відбуваються біля невеличкого меморіалу (2001) по вулиці Очаківській, де розміщена «братська могила жертв фашизму».

Натомість в Харкові на місці масових розстрілів 1941–1942 рр. було встановлено доволі помітний меморіал. Почалося спорудження меморіалу «Дробицький Яр» ще 1992 р., коли було ухвалено відповідне рішення міськради від 23 жовтня 1992 р., але через брак коштів будівництво було припинено 1995 р. І лише 2002 р. було відкрито частину меморіалу у вигляді менори, а через п'ять років відкрився траурний зал із Чашею скорботи. До 2008 р., коли меморіал перейшов у комунальне підпорядкування, він перебував на балансі концерну «АВЕК» Олександра Фельдмана, який брав активну участь у створенні меморіалу. Крім нього, до спорудження долучалися різні підприємства міста та місцеві й міжнародні єврейські організації. Представники міської та обласної влади Харкова беруть участь у поминальних заходах, що проводять у Дробицькому Яру; так само туди ходять діти із найближчих до нього шкіл. І Михайло Добкін, і Геннадій Кернес у своїх промовах до роковин розстрілів у Дробицькому Яру чітко вказують на єврейську ідентичність жертв²⁷²,

²⁷¹ *Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Підручник для 11 класу загальноосвітньої школи* / Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Т. В. Недосекіна. Дніпропетровськ, 2008. С. 32.

²⁷² Обращение Геннадия Кернеса по случаю 75-й годовщины событий в Дробицком Яру (14.12.2016) // *Городской дозор. Kharkov News*, <http://dozor.kharkov.ua/news/social/1182522.html>

але не згадують про свою єврейську ідентичність та про якесь особливе особисте ставлення до цієї трагедії, хоча в родині Добкіних були жертви розстрілів, що засвідчено прізвиськами у траурній залі меморіалу. Вочевидь, така поведінка очільників міста диктується прагненням розширювати свою електоральну популярність і не презентувати себе як представників лише однієї національної громади міста²⁷³.

З ініціативи Одеської обласної та регіональної Асоціації євреїв — колишніх в'язнів фашизму (АБУФ) і тільки на їхні кошти 2000 р. був розроблений і затверджений Одеським міськвиконкомом проект Меморіального парку євреям-жертвам нацизму. Меморіал мав бути побудований на території колишнього 2-го Єврейського кладовища (Люстдорфська дорога, 15), зруйнованого в 1970-х рр. Початком будівництва стала закладка 6 травня 2000 р. символічного каменя, освяченого головним рабином Одеси і Півдня України Авроомом Вольфом²⁷⁴. Пам'ять про єврейські жертви увічнена також пам'ятником у Прохоровському сквері Одеси, який було відкрито 9 травня 2004 р. Ініціатор його встановлення та головний фінансист — голова ізраїльського Союзу ветеранів та інвалідів Другої світової війни, колишній одесит Яків Маніович. Автор пам'ятника — народний художник Росії і Грузії, президент Академії мистецтв Росії Зураб Церетелі. Раніше, 1994 р., на кошти Маніовича у Прохоровському сквері було створено меморіал «Дорога смерті» та Алею Праведників народів світу²⁷⁵.

Одночасно зі встановленням меморіалів у містах були створені музеї, присвячені історії Голокосту. Перший такий музей засновано 1996 р. в Харкові на матеріалах і документах з особистого архіву його директорки Лариси Воловик. Громадська організація «Харківський музей Голокосту» постійно поповнюється документами, які збирає обласний комітет

²⁷³ Характерне також у цьому ключі сприяння міської влади широкій появі православних символів і споруд у місті, що важливо для її легітимності в очах населення. Варто згадати також і проект «7 чудес Харкова», який представляє в мініатюрі найвизначніші споруди міста, зокрема два православні храми і жодної культової споруди інших віровизнань чи конфесій — тоді як Харків має хоральну синагогу 1912 р., що вважається другою за розмірами в Європі (після будапештської).

²⁷⁴ Блоштейн Э. Холокост в Одессе и на юге Украины // *История далекая и близкая*. 2007. № 43 (601), <http://russian-bazaar.com/ru/content/11179.htm>

²⁷⁵ Цаудер П. Одесса. Черные дни Холокоста // *Еврейский обозреватель*. 2012. № 04(232), <http://jew-observer.com/pamyat/odessa-chernye-dni-xolokosta/>

«Дробицький Яр» та харківський просвітницький центр «Голокост». Одна з виставок проходила під девізом «Збережеться пам'ять — збережеться народ» і містила фотографії загиблих, передані їхніми родичами, друзями, сусідами. Інша виставка була присвячена Праведникам миру, в ній були представлені імена, історії, фотографії рятівників та врятованих. За поданням Харківського музею Голокосту 31 харків'янин був нагороджений орденом «За мужність» III ступеня. Демонстрували також виставку, присвячену харківському судовому процесу над воєнними злочинцями, що відбувся 1943 р. Громадська організація «Харківський музей Голокосту», крім власне музею, містить науково-просвітній центр «Амі» («Народ мій»), газету «Дайджест Є», відеотеку, бібліотечний та архівний фонди музейних колекцій, електронний архів фондів музею тощо.

Фактично цей музей є центром для всіх, хто цікавиться темою історії війни, його також активно відвідують організовані групи школярів. Важливо також, що принциповою позицією керівництва музею та редколегії газети «Дайджест-Є» є спроби вписування Голокосту в ширший контекст історії Харкова та України (а не лише презентація його як єврейської трагедії). Музей і газета висвітлюють діяльність видатних харків'ян-євреїв, зокрема і нобелівських лауреатів, звертають увагу на сучасне життя, історію мистецтва, архітектури тощо, у такий спосіб вписуючи як світлі, так і сумні сторінки у строкату картину минулого. Однак проблемою цієї інституції є брак людських ресурсів та брак співпраці з боку міської та обласної влади — фактично громадська організація заміщає собою відсутні державні й муніципальні програми з вивчення історії геноцидів та виховання толерантності.

В Одесі також було відкрито Музей Голокосту і пам'яті жертв фашизму по вулиці Мала Арнаутська. Це сталося 22 червня 2009 р. завдяки Одеській регіональній асоціації євреїв — колишніх в'язнів гетто та нацистських таборів. У музеї акцентовано увагу на діяльності з порятунку та співчуття євреям, і саме цей аспект — вчинки праведників Миру — є чи не найголовнішою складовою у всіх музеях, що представляють тему Голокосту в Україні. Серед заходів, присвячених цій темі в Одесі, можна назвати подію 2014 р. — «Порятунком під час Голокосту: мужність рятівників», до якого школярі готували творчі роботи про вчинки Праведників народів світу, а також проведення в січні 2013 р. в Єврейському культурному центрі «Бейт-гранд» виставки «По другу сторону черты».

В Одесі є ще один музей, який частково представляє історію Голокосту. Йдеться про створений центром «Мигдаль» 2002 р. Музей історії

євреїв Одеси «Мигдаль-Шорашим», який символічно виводить свої виитоки від єврейського музею Менделе Мойхер-Сфорима, що діяв упродовж 1928–1936 рр. і 1940–1941 рр. Відкриття музею обґрунтовувалося необхідністю представлення історії єврейського населення міста, яка відсутня в державних музеях²⁷⁶. Розташований у «класичному одеському дворіку», цей музей також працює на підтримку одеських міфів — особливого гумору, теплоти стосунків та близькості мешканців. Експозиція є зібранням ностальгійних речей, які походять найчастіше від приватних (а не інституційних) власників, що надає своєрідного флеру «родинності» й «домашньої» атмосфери. Музей долучає до тимчасових виставок колекціонерів і краєзнавців, пропонує сімейні екскурсії, квести для дітей, вечори і клубні заняття, стаючи в такий спосіб відкритим до спільноти. Його стратегія також закликає до вписування єврейської історії в ширший контекст історії повсякденного життя у місті, долаючи обмеження центрованої на політичних елітах «великої історії». Фінансова підтримка надходить від благодійників та відвідувачів — цей культурний заклад так само поза муніципальною чи державною підтримкою. Як слушно зауважує Анастасія Фелькер щодо музею «Мигдаль-Шорашим» та ще кількох єврейських музеїв (у Кишиневі, Львові та Мінську), це спільнотні музеї, що значною мірою зорієнтовані на підтримку самосвідомості відроджених етнічних громад, але водночас виступають як носії місії просвіти щодо всіх містян і туристів²⁷⁷. Роль керівників у таких інституціях є винятковою: фактично саме від його/її ентузіазму залежить діяльність цілої інституції²⁷⁸.

Нову якість рефлексії над історією євреїв України, а також і над історією геноцидів та Голокосту демонструє відкритий 2012 р. в Дніпрі музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», розташований у єврейському культурно-діловому центрі «Менора» (центр створено на

²⁷⁶ Рашковецький М. Єврейський музей Одессы // *Мигдаль*, <http://www.migdal.org.ua/migdal/museum/>

²⁷⁷ Felcher A. Reportage: Small Exhibits, Major Steps: Four Post-Soviet Jewish Museums // *East European Jewish Affairs*. 2015. Vol. 45. № 2–3. P. 319. Ця авторка також слушно зауважує, що, вочевидь, саме через таку дидактичну настанову та почуття місії ці музеї не мають намірів збуджувати ширші дискусії про темні боки міжетнічних стосунків в історії, адже вони передусім передають готовий меседж аудиторіям, які часто не мають базових знань про предмет.

²⁷⁸ Там само.

кошти підприємців Геннадія Аскерольда, Геннадія Боголюбова та Ігоря Коломойського). Його створення відбувалося силами працівників Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», що існує ще з 1999 р. Музей має величезну порівняно з іншими музеями єврейської тематики експозиційну площу, що вирізняється на тлі традиційних культурних установ наявністю інтерактивних медій та аудіогідів та має великий штат наукових співробітників.

Принципово новим для українського музейного простору стала амбіція показати історію цілої єврейської громади України та ширше — Центрально-Східної Європи, при цьому відкриваючи цілі шари історії, що їх ніколи не вивчали та не популяризували в повоєнному СРСР — це і світ штетлів, історія Гаскалі та хасидизму, винищення цілих єврейських громад за часів Хмельниччини, єврейські погроми на тлі економічних і конфесійних антагонізмів Коліївщини, «справа Бейліса», погроми кінця XIX — поч. XX ст. та реакція різних верств на них, сіонізм на тлі інших націоналізмів, участь євреїв у робітничому та революційних рухах.

Заслуговує уваги також «контрфактичний» підхід музею в «Менорі», тобто представлення історичної реальності як суперечливої, часом із прямо протилежними тенденціями та наявністю різних груп із відмінними поглядами, інтересами, ставленнями, без якогось єдиного «об'єктивно зумовленого» шляху, що прямував би до однієї точки в майбутньому. У цьому музеї в Дніпрі виразно орієнтується на найкращі сучасні музеї, як-от Музей історії польських євреїв «Полін» у Варшаві, де історія постає як результат людських виборів і вчинків, а не як телеологічна історія структур.

Автори експозиції також не бояться виставляти зразки антисемітської пропаганди для їх критичного обговорення; тема колаборації подана в широкому всеєвропейському контексті, представлені фото службовців «української поліції» із конкретними прізвищами та назвами населених пунктів. Однак ставлення ОУН та УПА до євреїв подано радше в «українській бандерівській» версії — як таке, що еволюціонувало аж до прихильного ставлення до національних меншин у 1943 р., та подано приклад порятунку єврея членом ОУН та праці єврея Лейби Добровського у провіді ОУН — що, безумовно, є винятковими прикладами. Праведникам народів світу надано також великого значення, але вони не заміщують собою всього спектра поведінкових стратегій населення у часи війни: згадано і про ролі співучасників, і мовчазних свідків, і бенефіціарів, і рятівників.

Загалом музей прагне радше гармонізувати національні український та єврейський наративи, аніж конфронтувати їх чи провокувати й шоку-

вати публіку. Завершення постійної експозиції — це зіставлення кількох геноцидів і геноцидальних практик XX ст., як-от геноцид вірмен, Голокост, Волинська різанина, геноцид тутсі в Руанді, геноцид у Камбоджі тощо. Музей у Менорі у 2017 р. почав додавати до вже наявної експозиції також частини про Євромайдан та антитерористичну операцію на сході України, а також експонував виставку Інституту національної пам'яті «Українська друга світова», критиковану як вкрай «проукраїнсько-націоналістичну»²⁷⁹ — і її незбіжність із значно більш виваженою експозицією самого музею передає парадокси української ситуації в умовах війни, зокрема війни державних пропаганд.

Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» є прикладом того, як на ситуацію з історичною пам'яттю в Україні впливають такі чинники, як транснаціонально запозичувані зразки музеїв єврейської тематики та активність недержавних акторів: фінансових ресурсів підприємців, що прагнуть легітимації та покращення публічного іміджу, і наукових громадських організацій, що фінансовано з міжнародних джерел. Єврейська тематика стає все більш помітною в меморіальному й музейному просторі означених міст, водночас позитивних тенденцій у цій сфері було досягнуто передусім завдяки приватним ініціативам або діяльності недержавних організацій.

1.4. Вшанування Небесної Сотні та загиблих в АТО

Анексія Криму і початок російсько-української війни (АТО, з 2018 р. АООС) стали подіями, що вперше поставили саме східні та південні українські регіони в центр національного наративу — оскільки саме майбутнє існування української держави вирішувалося вже не у символічному, але буквальному воєнному протистоянні, а Харків, Дніпро,

²⁷⁹ Див. дискусію про цю виставку на Zaxid.net: Расевич В. Виверти пропаганди. Виставка як спроба нав'язати свій канон сучасного історичного наративу (30.09.2015), http://zaxid.net/news/showNews.do?viverti_propagandi&objectId=1367592 Майоров М. Виставка про війну та вистава про «незаангажованість». Міркування щодо рецензії Василя Расевича на виставку «Українська Друга світова» (3.01.2016), http://zaxid.net/news/showNews.do?vistavka_pro_viynu_i_vistava_pro_nezaangazhovanist&objectId=1378324

Запоріжжя та Одеса стали спочатку місцем спроб сепаратистських заколотів, а потім найближчим армійським тилом.

Безумовно, символічне вшанування української незалежності було присутнє в цих містах ще з 1991 р., але ніколи не набувало центрального значення. Характерний приклад у цьому плані — харківські пам'ятники Незалежності. Перший з них був зведений 2001 р. посеред жвавої транспортної розв'язки у старому центрі міста (вкрай провальне містобудівне рішення) та потрапив до топ-10 українських пам'ятників, позбавлених смаку²⁸⁰ (сентиментальне та кічеве враження справляла зокрема тендітна фігура 10-річної дівчинки-України в поєднанні з велетенською колоною, увінчаною хижим птахом-тризубом). У 2012 р. цей пам'ятник було знесено як «тимчасовий», натомість на реконструйованій до Євро-2012 площі Конституції, де знесли монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні, було відкрито інший пам'ятник Незалежності — «Україна, що летить», який одразу ж розкритикували за вкрай стандартне й архаїчне композиційне рішення. Обидва проекти виконувалися одним скульптором та вже традиційно для Харкова були впроваджені «згори», без діалогу із громадою чи дослідження реальних практик містян. Очевидно, що такі рішення викликали радше підозри у корупційних інтересах в «освоєнні» коштів на подібних будівельних проектах.

Натомість перші загибелі на Євромайдані, а пізніше початок війни, викликали хвилю спонтанних комеморацій «знизу», найчастіше у формі «громадських меморіалів»²⁸¹, що спонтанно утворювалися самими містянами. У регіонах такі мобільні меморіали, що склалися з портретів загиблих, квітів, свічок, молитовних предметів (невеликих ікон чи чоток) виникали спонтанно на місці зібрань місцевих Майданів. Після повалення пам'ятників Леніну та іншим комуністичним діячам, особливо в центральних локаціях, порожні постаменти ставали дисплеями, на яких (чи біля яких) розташовували фото загиблих, хрести тощо. Ще однією вернакулярною формою меморіалізації стало розміщення у міському

²⁸⁰ Top-10 самых аляповатых монументов независимой Украины [рейтинг тижневика «Комментарии»] (19.11.2009) // УНІАН, <https://www.unian.net/society/291104-top-10-samyih-alyapovatyih-monumentov-nezavisimoy-ukrainyi.html>

²⁸¹ Про саму ідею “living memorial”, що поширена сьогодні в цілому світі, див. Doss E. *The Emotional Life of Contemporary Public Memorials: Towards a Theory of Temporary Memorials*. Amsterdam, 2008.

просторі предметів із зони АТО²⁸²: уламків снарядів та військової техніки, понівечених предметів із зони обстрілів тощо. Сприйняття цих предметів як автентичного свідчення правди про війну, утворених самою історією решток, матеріалізованого втілення страждання та нищення робило їх значно переконливішими, ніж професійні мистецькі роботи, які сприймаються як «суб'єктивні» та найчастіше закорінені у радянському професійному досвіді. Такі предмети та колажні композиції стали виставлятися також у місцевих історичних музеях. Вони набули також характеру нагадування про реальність війни, яка з плином часу все менше відчувається у мирних містах.

Медіалізація та поп-культура часом у несподіваний спосіб впливали на такі «низові» монументи. Так, у Запоріжжі в листопаді 2016 р. на Майдані Героїв було розміщено «трон із зони АТО», що нагадував трон із серіалу «Гра престолів» та складався із численних уламків снарядів і гільз. Метою цієї акції було нагадування про тривання війни, а також фінансова допомога солдатам: «трон» зрештою був куплений на аукціоні запорізьким бізнесменом, гроші були передані на потреби АТО²⁸³.

Хоча місцеві еліти у досліджуваних містах після короткого періоду пост-революційної невизначеності та загравання із сепаратистськими силами задекларували свою лояльність до нової київської влади, однак, вони не були схильні підтримувати та розвивати ті низові форми вшанування загиблих, що виникали спонтанно «знизу». Так, в Одесі в першу річницю Майдану активісти вшановували Небесну Сотню біля пам'ятника Дюку (де збирався одеський Євромайдан) та Потьомкінських сходів, проте міська влада поклала квіти до пам'ятника Шевченку — стан-

²⁸² Слід згадати, що використання уламків техніки, зброї та інших предметів як елементів надгробків солдатів, а також для виставлення у міському просторі та музеях є давнішою військовою практикою (наприклад поширене серед вояків-афганців). Щодо АТО, див. наприклад про таку ідею в Запоріжжі: Запорізькі волонтери створюють пам'ятник з уламків, зібраних в зоні АТО (3.06.2015) // *Депю Запоріжжя*, <https://zp.depo.ua/ukr/zp/zaporizki-volonteri-stvoryuyut-pamyatnik-z-ulamkiv-zibranih-03062015144100>

²⁸³ «Залізний трон» із АТО продали на аукціоні // *Кореспондент.net*, <https://ua.korrespondent.net/city/zaporozhye/3777008-zaliznyi-tron-iz-ato-prodaly-na-auksioni>

дартного «національного» символу ²⁸⁴. Вочевидь, таким чином активісти інтерпретували Євромайдан і його цінності як дуже «одеські», закорінені в локальній ідентичності, та намагалися привласнити найпопулярніші міські локації, тоді як для міської адміністрації герої Небесної Сотні скоріше були героями «ззовні». Пізніше муніципалітети почали включати вшанування загиблих на Майдані та в АТО у містопланування та топонімічні зміни, перебираючи на себе і відповідний символічний капітал, пов'язаний із цими героями. Однак, у жодному місті не було запропоновано рішень, які б розвивали спонтанні та змінні низові форми комеморацій.

Як слушно зазначає Сергій Єкельчик, перші троє загиблих на Євромайдані перетворилися на іконічний символ боротьби Майдану та цілого українського громадянського (а не етнічного) націоналізму: Сергій Нігоян, вірменин за походженням, вихідець із Дніпропетровщини, білорус Михайло Жизневський та львів'янин Юрій Вербицький репрезентували як єдність українського сходу і заходу, так і міжнародне значення ідей свободи та гідності, за які йшла боротьба. Могила Сергія Нігояна у Березнуватівці на Дніпропетровщині стала місцем численних відвідин ²⁸⁵.

Саме дніпропетровське походження героя набуло ще більшого значення через перетворення Дніпра на «столицю» патріотизму, адже саме в Дніпрі місцеві бізнес-еліти (на чолі з Ігорем Коломойським), на відміну від Донбасу та інших регіонів, найбільш рішуче виступили проти сепаратизму, підтримали активну проукраїнську меншість, волонтерів та солдатів-добровольців, створивши новий позитивний міф міста як «серця України» ²⁸⁶. Безумовно, хоча ця постава була доволі ситуативною та прагматичною, тим не менше, завдяки такій ідеологічній рамці стали можливими також численні ініціативи, що не мали нічого спільного з олігархічними інтересами.

Саме у Дніпрі виник найперший в Україні музей «Громадянський

²⁸⁴ Yekelchik S. The Heavenly Hundred: Fallen Heroes of the Euromaidan in Post-Revolutionary Ukraine (forthcoming).

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Portnov A. "The Heart of Ukraine?" Dnipropetrovsk and the Ukrainian Revolution // *What Does Ukraine Think?* / Ed. by A. Wilson; European Council of Foreign Relations, 2015. Pp. 64–70.

подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО», що поєднав діяльність традиційної інституції (музею ім. Д. Яворницького) та ветеранів і волонтерів. У музеї було створено окремий відділ, присвячений нещодавнім подіям, який складається із експозиції всередині музею, залу пам'яті загиблих і виставки просто неба «Шляхами Донбасу» (своєрідне продовження лінії розміщення автентичних об'єктів у міському просторі). Ключовими ознаками цієї ініціативи є участь самих ветеранів та волонтерів, залученість громади, та прагнення передати відвідувачу автентичний досвід переживання війни. Експозиція, що розміщена просто неба, містить артефакти в натуральну величину, а тому включає відвідувача у власний простір та справляє враження своєю масштабністю. Безумовно, ця ініціатива вражає своїм прагненням щирості та промовляє символами, що передусім зрозумілі для сучасників, тих, хто активно включений у події.

Прикладом сучасного «громадського меморіалу» стала також імпровізована Алея Героїв у Дніпрі, створена на честь загиблих силами волонтерів. Родичі та близькі загиблих почали приносити і додавати меморіальні об'єкти, як-от фото, тексти віршів, біографічні скетчі, квіти, свічки тощо. Тривалий час цей меморіал був саме імпровізованим і динамічним, але поступово була випрацьована ідея «твердих» форм («увічнення»). Характерно, що серед громадськості панував консенсус щодо того, що слід відмовитися від монументалізму, коштовних матеріалів і великих постаментів як «радянських» рис на користь «європейськості». Від початку була також присутня ідея екранів, на яких будуть демонструватися світлини з подій війни, що відбиває прагнення до сучасних медій ²⁸⁷. В результаті меморіал був розбудований на кошти меценатів та за підтримки голови ОДА. «Європейськість» була втілена також у написах різними мовами світу, що має демонструвати як нову ідентичність українського суспільства

²⁸⁷ У Дніпрі реконструюють алею Героїв Небесної Сотні та бійців АТО (11.08.2016) // *Радіо Свобода*, <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27915612.html> Потенційно таке рішення підважує традиційне уявлення про меморіал як «застиглий» та такий, що приховує свою «створену» природу. Наприклад, у Черкасах така ідея була розвинута далі: було встановлено інтерактивний екран, на якому міняються світлини (що потенційно ставить важливі питання про авторство, вибір контенту та позбавлення від претензії меморіалу на застиглу в камені, не-діалогічну істину).

як відкритого на світ, так і, напевно, засвідчує полемічну спрямованість щодо міжнародної російської пропаганди²⁸⁸.

Ідея про «європейські» форми вшанування присутня також у ескізі, що наразі визнаний переможцем конкурсу на пам'ятник «Захисникам України» у Харкові²⁸⁹. У цьому випадку під «європейськістю» розуміється відхід від буквалістського реалізму, що вкрай характерний для публічної скульптури в Україні, на користь абстрактної форми, що має спонукати відвідувачів до особистих роздумів, а не сприйняття готових меседжів.

Водночас, сам процес творення цього пам'ятника аж ніяк не можна назвати «європейським», адже це скоріше рішення, трансльовані згори. Сам конкурс відбувався поспіхом і без ширшої дискусії в громаді, і тим більше без міжнародної участі, а переможцем у ньому став головний архітектор області, із яким пов'язана низка скандалів. Подібним чином, здається, дещо формальний підхід характерний і для Запоріжжя, де мешканцям було виділено 10 днів для висунування своїх пропозицій щодо меморіалу (на одному з місцевих кладовищ), коли попередній ескіз уже було оприлюднено. Крім того, влада навіть не змогла комунікувати для медій питання фінансування цього проекту тощо²⁹⁰. Здається, для місцевої влади все ще залишається завданням на майбутнє випрацювати формат більшої взаємодії та поділу відповідальності та влади із громадою.

Безумовно, слід також розуміти той складний контекст, у якому вшанування загиблих в АТО знаходить своє втілення в українських містах. Цей контекст включає також функціонування низки різноманітних ветеранських організацій, у тому числі пов'язаних із Другою світовою, війною в Афганістані 1979–1989 рр., та ліквідацією аварії на Чорнобильській АЕС

²⁸⁸ Валентин Резніченко: Алея Пам'яті у Дніпрі — найбільший в Україні меморіал вшанування героїв АТО і Революції Гідності (12.05.2017) // *TCH*, <https://tsn.ua/ato/valentin-reznichenko-aleya-pam-yati-u-dnipri-naybilshiy-v-ukrayini-memorial-vshanuvannya-geroyiv-ato-ta-revoluciyi-gidnosti-928152.html>

²⁸⁹ В Харькове утвердили ескіз монумента «Защитникам Украины» (27.08.2018) // *Медиа группа «Объектив»*, <https://www.objectiv.tv/objectively/2018/08/22/v-harkove-utverdili-eskiz-monumenta-zashhitnikov-ukrainy-video/>

²⁹⁰ Пам'ятник погибшим воинам АТО обойдется Запорожью в 1,2 миллиона гривен (16.07.2015), <https://www.061.ua/news/892236>

1986 р.²⁹¹ Всі ці групи протягом десятиліть виборювали як високий символічний статус, так і соціальні пільги. Нові меморіальні ініціативи неминуче мусять діяти у вже насиченому символічному просторі. У невеликих містечках і селах України можна спостерігати поєднання вшанування різних категорій ветеранів: до меморіалу Другої світової війни (який має абсолютну символічну цінність) додавали пам'ятні знаки та плити з іменами афганців та чорнобильців. Причому це виглядало не скільки як телеологічний мілітарно-національний наратив (у рамках якого різні покоління прямували до спільної мети), скільки як гуманістична перспектива: адже в невеликих містах кількість загиблих не була надто чисельною, отже була можливість вшанувати кожного поіменно, а часом навіть представити портрет кожного загиблого²⁹².

Сьогодні у багатьох місцях пам'ятні знаки на вшанування загиблих в АТО розташовують поруч з уже наявними пам'ятними знаками, що показує, що на рівні локальних громад втрата одного зі своїх членів завжди є трагедією, хоч якими б відмінними не були, наприклад, війна в Афганістані та АТО. Крім того, це пов'язано із логістичною простотою рішення, коли меморіальні знаки на честь загиблих в АТО розміщуються у вже існуючих впорядкованих громадських просторах. Спільна гуманістична перспектива щодо загиблих як в Афганістані, так і в АТО, очевидна на прикладі комеморацій біля пам'ятника загиблим військовослужбовцям у Запоріжжі, який був встановлений ще 20 років тому силами організації солдатських матерів, а сьогодні до нього приходять також матері загиблих в АТО (причому саме в День захисту дітей 1 червня)²⁹³.

Багато активістів вже наявних ветеранських спілок почали активно підтримувати ветеранів АТО, займаючись волонтерством, передачею

²⁹¹ 1995 р. в Запоріжжі встановлено пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам, які загинули в Афганістані, у Дніпрі такий монумент встановили ще 1989 р., а 1997 р. в Одесі та в Харкові. Меморіали на честь ліквідаторів чорнобильської катастрофи було відкрито 1994 р. в Одесі, у Дніпрі — 2001 р., 1999 р. у Харкові, в Запоріжжі — 2009 р.

²⁹² Наприклад, саме так організовано меморіальний простір у смт Буринь Сумської області: це алея портретів загиблих у Афганістані, до якої було додано симетричну частину із портретами загиблих у війні на сході України.

²⁹³ У Запоріжжі вшанували пам'ять загиблих воїнів (1.06.2017) // *5 канал*, <https://www.5.ua/regiony/u-zaporizhzh-soldatski-materi-vshanuvaly-pamiat-polehlykh-soldat-146875.html>

досвіду, включаючись у публічні ритуали вшанування, а також і безпосередньо йдучи на фронт. Одним із прикладів є районна спілка ветеранів Афганістану в Харкові, яка займається волонтерською роботою, а також додала експонати з Майдану та АТО до експозиції в своєму «Музеї-діорамі воїнів-інтернаціоналістів Харкова». Ці експонати вразно відсилають до українського національного нарративу: прапори, фото монументів з Майдану, релігійна символіка. Однак, інша частина українських афганців приєдналася до (про)російського боку конфлікту, а також болісно переживає розпад «бойового братерства» із російськими афганцями ²⁹⁴.

Однак, безумовно, нові ветеранські спілки учасників АТО не тільки кооперують, але і намагаються донести специфічність саме свого воєнного досвіду. Присутнім є запит на пошук нових меморіальних форм, які б не повторювали радянські. Розгорнулася також дискусія про «несправжніх» ветеранів Другої світової (адже учасники бойових дій 1941–1945 рр. уже дуже нечисленні), які отримують публічні кошти та ведуть неорадянську агітацію. Мер Дніпра Філатов оголосив про припинення фінансування цих старих організацій та переведення цієї підтримки для спілок ветеранів АТО ²⁹⁵, хоча разом із тим він публічно зауважує, наприклад, про недоторканність Дня Перемоги 9 травня ²⁹⁶.

Вшанування загиблих на Майдані та в АТО є водночас викликом і тестом на демократичні зміни, заради яких власне боролися загиблі. Поруч із низовими ініціативами комеморації, що мають учасницький та плінний характер, пам'ять про нещодавні події набуває все більш «твердих» форм, які, проте, учасники прагнуть переосмислити під впливом нових медій, а також того, що вони позначають як «європейськість».

²⁹⁴ Див. детальніше: Veterans of the Soviet War in Afghanistan and the Ukrainian Nation-Building Project: from Perestroika to the Maidan and the War in the Donbas // *Journal of Soviet and Postsoviet Politics and Society*. 2015. Double Special issue “Coming Back from Afghanistan: The Experiences of the Soviet Afghanistan Veterans” & “Martyrdom and Memory in Eastern Europe”. Vol. 1. Number 2. Pp. 133–167.

²⁹⁵ Мер Дніпра Філатов припиняє фінансування ветеранів, http://ipress.ua/news/mer_dnipra_prypnyut_finansuvannya_veteraniv_210212.html

²⁹⁶ Філатов присєднався к Вилкулу в гонениях на Институт национальной памяти (28.01.2017), <https://dnepr.info/news/filatov-prisoedinilsya-k-vilkulu-v-gonenyah-na-institut-natsionalnoj-pamyati>

Висновки до частини 1

[-] а політику пам'яті у Дніпрі, Харкові, Одесі й Запоріжжі вплинули амбіції місцевих еліт на утвердження статусу своєрідних «регіональних столиць», прагнення конкурувати з Києвом, та почуття образи й суму за часами, коли міста мали високий статус у рамках радянської економічної системи. Фрустрація від деіндустріалізації, еміграції кваліфікованих кадрів, провінціалізації сприяли ностальгійним прорадянським настроям. З другого боку, нові бізнесові амбіції, поширення «буржуазного» способу життя серед місцевих еліт актуалізували спадщину часів Російської імперії, що асоціювалася із бурхливим економічним розвитком, елітарністю, високою культурою. Спадщина періоду козацтва (передусім у його (пост)радянській, народницькій і поп-культурній версії) відіграла переважно роль маркера національної української історії. Однак, фактично кожен зі згаданих тут історичних пластів присутній у публічному просторі у більше ніж одній інтерпретації: одні й ті ж постаті та події можуть трактуватися і як частина національного, і як частина імперського історичного канону. Можливості полісемантичного прочитання одних і тих самих історичних подій обумовили порівняно мирне співіснування різних пластів історичної спадщини.

Найбільш конфліктною виявилася пам'ять про Другу світову війну, яка від часів Помаранчевої революції стала для регіональних еліт універсальним інструментом творення образу ворога та вибудовування власної легітимності в очах виборців. З другого боку, посилення на особливу історичну свідомість, засновану на близькості з Росією та пошані до радянського минулого, ефективно використовували в політиці шантажу Києва для отримання прав на монопольну експлуатацію цих регіонів в обмін на лояльність до центральної влади. Сама ця риторика виявилася небезпечним інструментом, що мобілізував електорат і каналізував його незадоволення та фрустрацію.

У той час як в центрі політики пам'яті перебувала тема Другої світової війни, інші аспекти радянського досвіду, особливо трагічні його сторінки, промувалися переважно громадськими ініціативами. Причому тяглість радянських практик замовчування не варто вважати єдиною перепоною для належного вшанування темних боків історії XX ст. У випадку пам'яті про Голодомор, сталінські репресії та Голокост ідеться також про брак уяви та нових професійних підходів у середовищі митців і містопланувальників, для яких важко знайти формати (поза «кладовищним»), які

могли би вписатися у міський простір і не конфліктувати із його численними шарами, такими як повсякденне життя, розваги та відпочинок, комерційні функції тощо. Найочевиднішим прикладом цього є «парки культури і відпочинку», що створювалися свого часу на місці кладовищ, де були і масові поховання жертв. Сьогодні їхня меморіалізація переважно ініціюється «знизу», тоді як міська влада схильна до популістичних і комерційних підходів до міського простору.

Важливою особливістю досліджуваних нами міст є значна активність єврейської громади, що за допомоги міжнародних організацій та часткового долучення місцевої влади реалізувала деякі помітні проекти зі вшанування пам'яті про Голокост, а також дбає про єврейські пам'ятки, доволі помітні у міському просторі. Поруч із більш масштабними проектами постали спільнотні музеї. Хоча включення полікультурної спадщини у офіційний історичний канон, також визнання конфліктних і насильницьких сторінок українсько-єврейських стосунків ще залишається завданням на майбутнє, тим не менше, вже сьогодні ці міста є просторами, що демонструють потенціал творення більш толерантної та інклюзивної культури поведження із минулим. Важливо зауважити також присутність міжнародних акторів, які стали тими агентами, що приносили якісно відмінні естетичні зразки та форми комеморацій.

ЧАСТИНА 2. Пам'ять і політика в міському просторі: погляд мешканців «регіональних столиць»

Олександра Гайдай, Ірина Склокіна

2.1. Рецепція політики пам'яті в масовій свідомості — кількісні опитування²⁹⁷

Ініціативи з політики пам'яті, що їх переслідують місцеві еліти — керівники областей і міст, бізнесмени, журналісти й культурні діячі — часто обґрунтовуються тим, що нібито історична свідомість мешканців сходу та півдня України є особливою. У цьому підрозділі ми спробуємо навести деякі роздуми щодо того, якою ж є власне рецепція цих ініціатив та які погляди на історію притаманні міським мешканцям цих регіонів. З огляду на кількісний показник, через який представлено результати опитування, може скластися враження, що ми оцінюємо знання респондентів з історії, але це не так. Не йдеться про визначення історичної обізнаності респондентів, де знання — це добре, а незнання — погано, а лише з'ясування того, якою мірою ті чи ті теми (не)актуалізовані в пам'яті респондентів.

У лютому-березні 2013 р. в усіх областях України та Автономній Республіці Крим, а також окремо в містах Київ та Севастополь було проведено опитування у рамках проекту: «Регіон, нація та інше: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України»²⁹⁸. У ньому взяли участь 6 тис. осіб, із них у Дніпрі — 134 особи, Харкові — 184, в Одесі — 119 та Запоріжжі — 104 особи. Опитування провела соціологічна служба «Рейтинг» за анкетною, яку розробили соціологи й науковці з відповідних сфер.

²⁹⁷ Дякуємо Анні Чеботарьовій за обробку матеріалів кількісних опитувань і допомогу в їхньому аналізі.

²⁹⁸ Грант Швейцарської національної наукової фундації (SNF) CR1111L_135348. Детальніше: https://infogr.am/_/Z4CD08zUgVRj6k7cY3qz

Респондент заповнював анкету вдома під наглядом інтерв'юера, який попередньо домовлявся про зустріч. З огляду на кількість питань в анкеті (84 питання) респондент загалом витрачав до двох годин на її заповнення.

Другу хвилю опитування провів у лютому–березні 2015 р. Український центр дослідження громадської думки «Соціоінформ». Як і попереднього разу, були опитані 6 тис. респондентів віком від 18 років, серед них 146 осіб в Одесі, 157 у Дніпрі, 122 в Запоріжжі та 102 в Харкові. З огляду на політичні й воєнні події 2014–2015 рр., опитування не проводили у Криму та непідконтрольних українській владі територіях Донецької та Луганської областей. Була використана та сама методологія, що й під час опитування 2013 р., але цього разу для економії ресурсів і додавання більш актуальних питань з анкеті зникли питання про ставлення до перейменування вулиць, правильної, на думку респондента, назви війни з нацистською Німеччиною, а також питання щодо належності минулого України. Натомість з'явилося питання про ставлення до знесення пам'ятників Леніну чи іншим радянським діячам, а до переліку важливих подій в історії України були додані Євромайдан (Революція Гідності) та від'єднання Криму/збройний конфлікт на сході України. Хоча питальник «схуд» з 84 до 76 питань, анкета 2015 р. загалом повторювала анкету 2013 р., що дозволяє нам простежити зміни в історичних оцінках після Революції Гідності та російської агресії. У цьому огляді ми вибрали найбільш релевантні для нашого дослідження питання і проаналізували відповіді на них мешканців Дніпра, Запоріжжя, Одеси й Харкова. Оскільки висновки аналізу стосуються лише мешканців цих міст, вони не можуть бути поширені на жителів відповідних областей. Окрема подяка Анні Чеботарьовій за обробку даних опитувань і допомогу в аналізі.

Враховуючи той факт, що будь-яке соціологічне опитування накладає обмеження на респондентів (вибір питань, звуження можливих відповідей до кількох варіантів), а пам'ять за своєю природою є багатоманітною та змінною та може містити різні інтерпретації, ми усвідомлюємо власну обмеженість в описанні колективної пам'яті спільноти. Цей аналіз не претендує на всебічне й повне дослідження історичних уявлень та оцінок мешканців означених міст, а радше є спробою розкрити основні риси пам'ятання минулого респондентами, які втілилися в особливостях їхньої ідентифікації, а у підсумку поглибити розуміння культурних і політичних процесів у зазначених містах, зокрема у сфері політики пам'яті, яка є водночас як результатом, так і передумовою формування певних образів минулого.

Склад опитаних (2013 р.)

	Дніпро		Одеса		Запоріжжя		Харків	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
ВІК								
від 18 р. до 35 р.	49	36,6	48	40,3	38	36,5	74	40,5
від 36 р. до 60 р.	55	41,0	46	38,7	41	39,5	71	38,6
від 60 р. до 80 р.	30	22,4	25	21,0	25	24,0	39	20,9
СТАТЬ								
чоловіча	58	43,2	57	47,9	46	44,2	85	46,2
жіноча	76	56,7	62	52,1	58	55,8	99	53,8
ОСВІТА								
середня	20	15,0	18	15,1	26	25,0	26	14,1
середня спеціальна	44	32,8	28	23,5	41	39,4	75	40,8
вища	70	52,2	73	61,3	37	35,6	83	45,1
ЗАЙНЯТИСТЬ								
працює	75	56,0	63	52,9	66	63,5	106	57,6
перебуває на пенсії	35	26,1	28	23,5	30	28,9	46	25,0
навчається	11	8,2	8	6,7	4	3,8	12	6,5
безробітний/ не працює	13	9,7	20	16,8	4	3,8	20	10,9

В анкеті було кілька відкритих питань, зокрема про найбільш позитивні й негативні події в історії України. Серед найбільш позитивних подій в історії нашої країни респонденти з усієї України у 2015 р. найчастіше згадували Євромайдан і здобуття Україною незалежності, а серед негативних: Другу світову війну, конфлікт на сході України, анексію Криму та знову ж Євромайдан. У 2013 р. результати трохи відрізнялися: крім здобуття Україною незалежності, респонденти також згадували як позитивні події: хрещення Русі, Помаранчеву революцію, чемпіонат з футболу 2012 р., козацтво. Серед негативних подій лідером був голод 1932–1933 рр. На жаль, ми не маємо окремих даних щодо відкритих питань з Дніпра, Запоріжжя, Одеси й Харкова, а тому не можемо оцінити,

якою мірою ця загальноукраїнська тенденція відповідає ситуації в цих містах. Натомість можна скористатися оцінкою списку найбільш важливих подій/періодів в історії України, що її дали респонденти. Хоча варто враховувати, що ці оцінки були обмежені переліком, який склали соціологи, і події оцінювали порівняно з іншими.

Як 2013 р., так і 2015 р. Друга світова війна ввійшла до переліку найважливіших подій в історії України, разом з періодами Київської Русі та українського козацтва. Усі вони набрали 80 % і більше голосів (як «дуже важливі» або «більше важливі»), що свідчить про певну однотайність респондентів. Водночас на 2015 р. «українське козацтво» було більш важливим для Дніпра, Харкова й Запоріжжя, а Київська Русь — порівняно однаково значуща для всіх розглянутих міст. Можна припустити, що визначення періоду Київської Русі як одного з найбільш важливих в історії України зумовлено його віддаленістю в часі й усталеністю в оцінці. Своєю чергою, означення козацтва як вагомого чинника в історії пояснюється активним апелюванням до цього сюжету як у радянський період, так і в період незалежності, зокрема на місцевому рівні. Після 1991 р. місцеві політичні еліти Дніпра, Запоріжжя, Одеси й Харкова використовували козацький період як основу українськості цих міст.

Важливою рисою політики пам'яті, що відбивається в результатах опитування, є домінування теми Другої світової війни, яка часто і визначає інтерпретацію інших подій локальної та національної історії. Пояснень цього кілька. З одного боку, мешканці цих міст мають доволі сильну родинну пам'ять про війну, з другого, Друга світова війна належить до «живої» пам'яті, зважаючи на величезну кількість комеморативних заходів, пов'язаних із Днем Перемоги, Днем визволення міста та іншими подіями війни. Військовий меморіал, присвячений Другій світовій війні, є одним із найбільш відомих місць пам'яті для мешканців Дніпра, Одеси, Запоріжжя й Харкова. Більшість респондентів відповіли, що неодноразово відвідували пам'ятник солдатам, полеглим у війні (від 57,1 % у Харкові у 2013 р. (59,5 % у 2015 р.) до 73,1 % в Одесі у 2013 р. (83,7 % у 2015 р.). Така ситуація типова для всіх регіонів України, але в аналізі загальноукраїнської ситуації потрібно враховувати той факт, що в західних областях, крім меморіалів Червоній армії, вшановують і меморіали УПА, які там розташовані.

Крім того, що Друга світова війна однаково важлива для мешканців усіх розглянутих міст, респонденти продемонстрували схожість у поглядах щодо найбільш відповідної назви цієї війни. У 2013 р. більшість

респондентів з Одеси (64,7 %) і Харкова (71,7 %) воліла називати її «Велика Вітчизняна війна». У Запоріжжі цей варіант також переважив, але лише на кілька відсотків: за назву «Велика Вітчизняна війна» висловилися 49 % опитаних, а за «Друга світова війна» — 44,2 %. І тільки у Дніпрі серед респондентів більшу підтримку мав варіант «Друга світова війна» (46,3 %), а назву «Велика Вітчизняна війна» вибрали 36,6 % опитаних. Кількість осіб, які не визначилися з відповіддю, була доволі незначна, найбільше таких респондентів було в Дніпрі — 10,4 %. У 2015 р. питання про назву війни в анкеті не було, але помітно, що термін «Друга світова війна» стає все більш уживаним в українському публічному просторі. Цей термін активно використовують представники влади на найвищому рівні, наголошуючи на важливості зміни назви в контексті процесу декомунізації. Але чи означає зміна назви зміну оповіді про війну? Простіше кажучи, чи відрізняється інтерпретація подій війни у тих респондентів, хто вибрав назву «Велика Вітчизняна війна» і тих, хто вибрав «Друга світова війна»? Опитування не дозволяє однозначно відповісти на це питання, водночас можемо скористатися відповідями на інші питання, які також стосуються подій війни. На підтвердження того, що героїчно-тріумфальний міф зберігає сильні позиції серед респондентів з досліджуваних регіонів, свідчить факт активного відзначення Дня Перемоги. З другого боку, радянський наратив про війну підважується наявністю в пам'яті таких тем, як Голокост і боротьба ОУН і УПА, що представляють відмінні моделі пам'яті. Більшість респондентів ще 2013 р. вважала Голокост важливою подією в історії України: в Одесі таких було 53,5 % респондентів, в Харкові 53,3 %, у Дніпрі 68,9 %, а в Запоріжжі аж 81,4 % респондентів.

Щодо ставлення до ОУН і УПА, то порівняно з даними 2013 р. в 2015 р. загалом по Україні спостерігається збільшення кількості тих, хто визнає УПА борцями за незалежність України, у 2013 р. таких було 32,4 %, а 2015 р. — 45,2 %. Це, зокрема, відбувається у зв'язку зі збільшенням підтримки ОУН і УПА в деяких із досліджуваних міст. Наприклад, у Запоріжжі кількість однозначних відповідей на запитання «Чи підтримуєте Ви визнання ОУН і УПА борцями за незалежність України?» збільшилася до 21,5 % 2015 р. порівняно з 2,9 % 2013 р., за зменшення негативних відповідей. В Одесі хоча й трохи збільшилася кількість позитивних відповідей до 15 % 2015 р. порівняно з 6,8 % 2013 р., але, що важливо, зменшилася кількість тих, хто виступав проти такого твердження до 57,3 % з 77,3 % у 2013 р.

Протилежну тенденцію спостерігаємо в Дніпрі, де кількість тих, хто підтримує визнання УПА борцями за незалежність України зменшилося з 32,1 % респондентів у 2013 р. до 21,3 % в 2015 р. У Харкові за незначного зменшення кількості негативних відповідей («більше ні» і «ні») з 58,1 % у 2013 р. до 52,1 % у 2015 р., кількість респондентів, які визнали ОУН і УПА борцями за незалежність, не змінилася, відповіді «так» і «більше так» набрали 8,3 % у 2015 р. та 8,1 % у 2013 р.

Спільним для всіх міст є зменшення категоричних відповідей, а також зростання невпевнених, тих, кому складно відповісти на це питання. В Одесі не змогли визначитися 27,5 % (у 2013 р. — 16 %), у Харкові — 39,7 % (33,7 %), у Дніпрі — 33,9 % (22,4 %), у Запоріжжі — 18,5 % (11,5 %). Зокрема, з одного боку, урядова політика, націлена на промоцію позитивного образу ОУН і УПА після Євромайдану, має певний успіх, крім того, в умовах війни з Росією відбувається певна переоцінка радикальних і крайніх методів діяльності ОУН та УПА, їх прийнятності й доцільності як методів боротьби. З другого боку, збільшується кількість тих, хто схильний критично оцінювати діяльність ОУН і УПА. Після 1991 р. тематика війни розширилася, але ці теми співвідносяться між собою як окремі елементи мозаїки. Перехід від Великої Вітчизняної до Другої світової війни оформився завдяки додаванню нових тем, а не внаслідок якісного переосмислення радянського наративу, в центрі якого Перемога Радянської армії.

Повертаючись до переліку важливих подій в історії України, варто згадати голод 1932–1933 рр., який 2013 р. вважали «важливою подією» в Одесі 64,1 % опитаних, у Дніпрі — 71,6 %, в Запоріжжі — 59,4 %, а в Харкові — 58,5 %. В опитуванні 2015 р. голод 1932–1933 рр. за 5-бальною шкалою отримав 3,65 бала в Одесі, у решті міст він був оцінений вище за 4 бали. При цьому респонденти з досліджуваних міст відрізняються в його оцінці. Якщо загалом по Україні в 2013 р. голод геноцидом визнали 70,5 % респондентів (у 2015 р. таких було 78 %), за винятком Дніпра, де з подібним твердженням погодилися 68,7 % опитаних в 2013 р., у решті міст голод геноцидом визнали не більше половини респондентів (Харків — 48,4 %, Запоріжжя — 53,8 %, Одеса — 39,5 %), а проти такого визначення виступила третина опитаних (Харків — 26,1 %, Запоріжжя — 27,9 %, Одеса — 39,5 %). У 2015 р. в Дніпрі й Запоріжжі збільшилася кількість тих, хто вважає голод геноцидом (84,2 % і 75,6 %) частково через тих осіб, що не визначились із відповіддю. У Дніпрі кількість таких респондентів зменшилася з 17,9 % в 2013 р. до 10,5 % в 2015 р., у Запоріжжі — з 18,3 % до 9,6 %. Натомість у Харкові, який є центром області, що

найбільше постраждала від голоду 1932–1933 рр., при збільшенні тих, хто визнавав голод геноцидом до 57,9 %, збільшилася також і кількість осіб, що не визначилися, до 34,7 % в 2015 р. (2013 р. ця цифра становила 25,5 %). В Одесі значних змін між 2013 р. і 2015 р. у відповідях респондентів не відбулося. Водночас незалежно від оцінки голоду 1932–1933 рр. День пам'яті жертв голодоморів є серед тих дат, які респонденти вшановують найменше: 2013 р. від 1 % респондентів у Харкові до 18,7 % у Дніпрі заявили, що вшановують цю дату. І хоча 2015 р. ситуація дещо змінилася (у Дніпрі — 15,2 %, у Харкові — 8,3 %, у Запоріжжі — 7,4 %, і найменше в Одесі — 3,4 %), ця дата і надалі перебуває в маргінальному становищі в пам'ятному календарі респондентів з цих міст. Без практик комеморації цієї дати голод 1932–1933 рр. залишається лише частиною історії України (історії села, а не міста), а отже, надзвичайно мало інтегрованою темою до локальної ідентичності досліджуваних міст.

Іншими важливими подіями в історії України в 2013 р. (які набрали 70 % і більше як «дуже важливі» або «більше важливі») були в Харкові, Запоріжжі й Одесі Переяславська угода 1654 р., у Запоріжжі й Одесі — період Російської імперії, в Одесі, Дніпрі й Запоріжжі — період УРСР. У 2015 р. ситуація трохи змінюється, для респондентів з усіх міст набуває важливості період УРСР, для респондентів із Запоріжжя, Дніпра й Харкова зберігає своє значення голод 1932–1933 рр., а для респондентів з Харкова, Одеси й Запоріжжя — Переяславська угода. Якщо такі події-лідери списку: Друга світова війна, період Київської Русі, козацтво і проголошення Україною незалежності 1991 р. (останнє визнали важливою подією 80,3 % респондентів у Дніпрі, у Запоріжжі — 73,7 %, в Одесі — 73,1 %, а в Харкові таких було 62,6 %) відображають спільний, загальноукраїнський наратив пам'яті, то наступні акцентують події/періоди, які важливі саме для локальної пам'яті.

Не менш цікавим є список подій, які було визнано як неважливі (або ж менш важливі) в історії України. Їх основною характеристикою є те, що вони належать до історії західного регіону країни, а також те, що в радянський час їх представляли як негативні або ж неважливі. Серед них перебування українських земель у Речі Посполитій, Австро-Угорській імперії, боротьба українського підпілля ОУН і УПА, повстання гетьмана Івана Мазепи проти Петра I. Схожа ситуація з історичними діячами: абсолютно неревалентними для мешканців зазначених міст стали Іван Павло II та Йозеф Пілсудський, відповідно ці імена було вилучено з анкети 2015 р.

Відповідно до відповідей на відкриті питання в 2015 р. найбільш позитивну роль в історії України, на думку респондентів з усієї країни, відіграли Тарас Шевченко, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Хмельницький і Михайло Грушевський. Натомість негативними історичними персонажами стали: Віктор Янукович, Володимир Путін, Йосиф Сталін та Володимир Ленін. У 2013 р. як негативних персонажів найчастіше згадували Й. Сталіна та меншою мірою Михайла Горбачова, як позитивних — тих самих осіб, що і 2015 р., але частіше траплялася відповідь «складно відповісти». Отже, відповіді респондентів стали більш визначеними, особливо щодо осіб, які відіграли негативну роль. Як і щодо історичних подій, ми не маємо даних окремо для Дніпра, Одеси, Запоріжжя й Харкова, тому також скористаємося відповідями на закриті питання анкети.

Називаючи найвизначніших осіб в історії України із запропонованого списку, респонденти передусім вибирали «позитивних» героїв. У 2013 р. і 2015 р. найвизначнішими постатями мешканці чотирьох міст назвали Тараса Шевченка й Богдана Хмельницького, які дістали рекордну кількість голосів в усіх містах (першого згадала не менше як половина опитаних, другого — трохи менше респондентів). Ці історичні особи були додані до героїчного канону за радянського часу, а в період незалежності доволі легко посіли центральне місце в українському національному наративі. У 2015 р. до позитивних героїв «додувся» Володимир Великий, якого згадали майже 30 % респондентів у кожному з міст, у 2013 р. він увійшов до переліку видатних осіб лише в Запоріжжі й Одесі. Такі результати можуть бути спричинені кількома чинниками, по-перше, з усіх історичних осіб він один належить до давнього періоду, пам'ять про який доволі позитивна, по-друге, його ім'я стоїть першим у списку, який запропонували респондентам. Крім того, на ставлення респондентів могла вплинути політизація постаті Володимира в контексті російсько-української боротьби за руську спадщину, яка активізувалася з 2014 р. Йосиф Сталін також потрапив до переліку найвизначніших осіб, його згадали близько третини опитаних і більшість із них негативно. Водночас 2013 р. якщо респонденти з Дніпра і Запоріжжя були відносно одностайні в негативній оцінці, то 29,4 % тих, хто згадав Сталіна в Харкові, вибрали варіант «складно відповісти», а в Одесі 43,8 % опитаних, які визначили Сталіна як важливу історичну особу, оцінили його діяльність як «більше позитивну» і «дуже позитивну», а 40,6 % — як «більше негативну» і «дуже негативну». Помітно, що так оцінка Сталіна співвідноситься зі ставленням до голоду

1932–1933 років, а саме означенням його як акту геноциду проти українського народу.

Серед інших діячів, яких найчастіше згадували респонденти, були: Михайло Горбачов, Михайло Грушевський та Леонід Кравчук, причому оцінювали їх по-різному. У 2013 р. в Харкові Горбачов став антигероєм (72,5 % із тих, хто його згадав, оцінили його «дуже або більше негативно»), що, як можна припустити, пов'язано з негативним ставленням до розпаду СРСР. В Одесі однією з найпопулярніших героїнь залишається Катерина II, роль якої як 2013 р., так і 2015 р. оцінено позитивно. Вочевидь, варто погодитися із думкою Тетяни Журженко, що розпад СРСР, а передусім економічна рецесія та деіндустріалізація 1990-х рр. стала однією із найтравматичніших подій для мешканців сходу та півдня України, що і до сьогодні визначає негативне ставлення частини населення до будь-яких протестів та громадянських рухів як таких, що загрожують нестабільністю, хаосом та втратою соціальних гарантій від держави²⁹⁹.

Помітні відмінності між результатами опитування 2013 р. і 2015 р. в оцінці Володимира Леніна. Зокрема 2015 р. зменшилася кількість тих, хто вважав Леніна важливим діячем в історії України, крім Дніпра, де навпаки він набрав у рейтингу. Відповідно Леніна як важливого діяча у 2015 р. визначили 27,5 % респондентів з Дніпра (2013 р. його згадали 17,2 % опитаних), 21,5 % із Запоріжжя (33,7 %), 26,4 % з Харкова (31,7 %) і найменше 10,7 % з Одеси (25,2%). Отже, Дніпро вийшов у лідери списку за згадуванням особи Леніна, посунувши Запоріжжя. Загалом Леніна оцінювали позитивно: 2013 р. в Харкові й Запоріжжі саме так його оцінили 50,9 % і 68,6 % опитаних, 2015 р. найбільш позитивне ставлення до Леніна продемонстрували респонденти з Дніпра й Одеси (вони оцінили його на 3,4 за п'ятибальною шкалою, де 5 — дуже позитивно і 1 — дуже негативно), натомість оцінка респондентів з Харкова й Запоріжжя становила 2,7 і 2,4. Отже, особа Леніна залишається амбівалентною в баченні респондентів, він не є відверто негативним героєм, але втрачає своє історичне значення. Ситуація з оцінкою Леніна у Дніпрі, можливо, є результатом контрверсійності демонтажу пам'ятника в 2014 р., яка додала значення його особі серед опитаних. Також помітно, що історичних діячів, які представлені у списку, респонденти схильні оцінювати більш позитивно чи нейтрально, що зумовлено їхньою віддаленістю

²⁹⁹ Zhurzhenko T. From Borderlands to Bloodlands (14.09.2014) // Eurozine, <https://www.eurozine.com/from-borderlands-to-bloodlands/>

в часі й належністю «до історії». Допускаємо, що більш негативними героями можуть бути в оцінці респондентів інші, не представлені в списку діячі з новітньої історії України.

Питання, яке з'явилося в анкеті 2015 р. і якого не було в 2013 р., «Як ви ставитеся до знесення пам'ятників Леніну в своєму місті?», було спрямоване з'ясувати ставлення мешканців міст до «ленінопаду» — масового знесення пам'ятників Леніну, яке розпочалося з поваленням пам'ятника в Києві у грудні 2013 р. та особливо активізувалося протягом останніх місяців Революції Гідності. Варто зазначити, що в Одесі пам'ятник був знесений відповідно до офіційного рішення міської влади задовго до Революції Гідності, тому, відповідаючи, респонденти оцінювали знесення пам'ятників Леніну передусім в інших містах. З огляду на відмінність контексту порівнювати відповіді респондентів з Одеси з іншими не доцільно. У Харкові, Дніпрі й Запоріжжі пам'ятники було знесено після подій Революції Гідності, а тому їхній демонтаж супроводжувала особлива політична атмосфера.

В Одесі цілком підтримали знесення пам'ятників Леніну 11,2 % респондентів і частково підтримали 12,9 %, натомість «однозначно проти» і «більше проти» висловилися 48,3 % і 15,2 % опитаних. Отже, хоча місто позбулося свого пам'ятника Леніну, його населення й надалі негативно оцінює цей демонтаж, крім того, такі результати можуть бути рефлексією на процес декомунізації в країні. У Дніпрі й Харкові також більше було тих, хто висловився «однозначно проти» і «більше проти»: у Дніпрі таких було 29,8 % і 22,8 %, у Харкові — 52,1 % і 13,2 %. Натомість підтримали демонтаж пам'ятника в Дніпрі 26,5 %, у Харкові — 8,3 %. Контроверсійність процесу демонтажу, те, як і коли його було проведено, призвела до появи такої кількості негативних оцінок. Знесення пам'ятників Леніну протягом 2014–2015 рр. набуло політичного забарвлення, інколи сприймалося як накинуте ззовні, без участі місцевих громад.

Відповіді респондентів із Запоріжжя особливо цікаві, адже на час проведення опитування в місті залишався пам'ятник Леніну. Декомунізаційні закони з'явилися через кілька місяців після опитування, у травні 2015 р., але публічне обговорення необхідності знесення пам'ятника вже було в розпалі. Можливо, це стало причиною того, що думка респондентів у Запоріжжі була найбільш артикульована (варіант «ні так, ні ні» і «складно відповісти» набрали лише 6,6 %), «однозначно проти» висловилися 59,3 % опитаних і «більше проти» 14,1 %, між тим «підтримали» демонтаж пам'ятника лише 15,6 % і «більше підтримали» 4,4 %.

Як свідчать ці результати, контекст, в якому проводиться опитування, а також формулювання питання важать надзвичайно багато. Демонтаж пам'ятника Леніну в Запоріжжі відбувся 2016 р. відповідно до рішення місцевої влади, але помітних акцій протесту не було, що дивно, якщо взяти до уваги результати опитування 2015 р. Тому оцінювати відповіді респондентів потрібно в комплексі, відповіді на окреме питання не розкривають всю ситуацію.

Часто, відповідаючи на питання про знесення пам'ятника Леніну, респонденти висловлювалися не скільки за існування такого пам'ятника, як проти практики самовільного знесення, як це відбулося протягом 2014–2015 рр., про що свідчать відповіді на інше питання в цьому самому опитуванні «Чи погодилися б Ви на встановлення чи збереження у Вашому місті пам'ятника Леніну?»: 41 % опитаних із Запоріжжя відповіли «ні» на це питання 2015 р. (у Дніпрі таких було 53 %, в Одесі — 50 %, у Харкові — 42 %).

Щодо інших пам'ятників, то в опитуванні 2015 р. респондентам пропонували висловитися щодо доцільності встановлення чи збереження пам'ятників: Йосифу Сталіну, Катерині II, Степану Бандері, Івану Мазепі та Михайлу Грушевському. Респонденти радше знали, кому вони не хочуть, щоб пам'ятник був встановлений, ніж кому хочуть, що підтверджує контроверсійність списку, який склали соціологи. Список містить імена історичних осіб з неоднозначними оцінками, які більше розділяють українське суспільство, ніж об'єднують його. Найбільший опір в усіх містах був щодо встановлення пам'ятника Йосифу Сталіну (від 73,6 % до 80 % висловилися проти) і Степанові Бандері (74 % до 82 %). Також істотний опір спричинила ідея встановлення пам'ятника Івану Мазепі та Катерині II у всіх містах, крім Одеси, де 82,6 % респондентів підтримали збереження пам'ятника Катерині II. Пам'ятник Катерині II у Дніпрі не підтримали 40,9 % респондентів (35,7 % висловилися за такий пам'ятник), у Запоріжжі відсоток тих, хто виступив проти встановлення пам'ятника російській імператриці, становив 61,5 % (і лише 18,5 % підтримали), у Харкові — 51,2 % (натомість 16,5 % погодилися на встановлення їй пам'ятника).

Проти встановлення пам'ятника Івану Мазепі в Дніпрі виступили 53,8 % (не відповіли 31 %), у Запоріжжі — 58,5 % (14,8 % не відповіли), в Одесі — 43,3 % (38,2 % не відповіли) і в Харкові — 54,5 % (31,4 % не відповіли). Велика кількість тих, хто залишив це питання без відповіді, свідчить про невпевненість респондентів і небажання висловлюватися. Така сама ситуація з пам'ятником Михайлу Грушевському: в Дніпрі

не змогли відповісти 26,9 % опитаних, у Запоріжжі — 25,9 %, в Одесі — 33,1 %, у Харкові — 23,1 %. Грушевський є менш контроверсійною фігурою, ніж решта осіб зі списку, водночас уявлення про його значущість в історії відрізняється, відповідно різна кількість респондентів у містах підтримала встановлення йому пам'ятника. В Одесі й Запоріжжі кількість тих, хто вважає, що пам'ятник йому має бути встановлений, трохи більша (46,6 % і 48,1 %), ніж у Дніпрі й Харкові (35,7 % та 38 %). Цілком можливо, що респонденти прихильніші до встановлення менш політичних, на їх думку, пам'ятників і тих, які пов'язані з місцевою історією.

Також в анкеті 2015 р. були відкриті питання про те, які з пам'ятників респонденти вважають чужими в їхньому населеному пункті. Найпоширенішою відповіддю респондентів з усієї України стало «таких немає», а 35,5 % від усіх респондентів взагалі не відповіли на це питання. Приблизно така ж кількість невизначених була щодо питання про те, який новий пам'ятник варто було б поставити у своєму місті/селі. Ті, хто відповів, назвав пам'ятник воїнам АТО, Небесній Сотні, М. Грушевському. Якісно відрізняє ситуацію 2015 р. від 2013 р. те, що коли не було такої визначеності щодо пам'ятників, найпоширенішими відповідями на можливість встановлення якогось пам'ятника в населеному пункті були: «немає таких» та «складно відповісти».

Підтримка встановлення пам'ятника воїнам АТО та Небесній Сотні серед української громадськості пояснює той факт, що часто ці пам'ятники є результатом саме низової ініціативи. Водночас ставлення до таких пам'ятників на локальному рівні не позбавлене критики. Найбільшу підтримку у встановленні цих пам'ятників продемонстрували респонденти з Дніпра й Запоріжжя, особливо щодо пам'ятника загиблим в АТО, за який висловилися 71,3 % опитаних у Дніпрі та 60,7 % в Запоріжжі. Це пояснюється тим, що війна на Сході України і анексія Криму стали надзвичайно важливими подіями в історії України в оцінці респондентів з цих міст, більш важливіми навіть, ніж події Революції Гідності. Пам'ятник Небесній Сотні в Дніпрі підтримали 51,5 % і в Запоріжжі 45 % опитаних. Одеса й Харків відповідно продемонстрували менше впевненості в необхідності встановлення цих пам'ятників, кількість невпевнених була доволі істотною (від 30 % до 39 %), хоча в Одесі все ж серед тих, хто відповів на питання, переважили ті, хто підтримав встановлення пам'ятника Небесній Сотні — 41 % і АТО — 43,3% («проти» — 20,8 % і 16,9 %). У Харкові ж не доводиться говорити про істотну перевагу жодної зі сторін, за пам'ятник Небесній Сотні 25,6 % («проти» — 35,5 %), за пам'ятник АТО — 38,8 % («проти» — 30,6 %).

Під час опитування 2013 р. респондентам також було запропоновано оцінити належність минулого України до європейської історії, до східнослов'янської історії або ж вибрати варіант «минуле України належить лише до української історії». Це питання виявилось досить складним для респондентів, значна частина яких не змогла визначитися з відповіддю. Опцію «складно відповісти» вибрали від 16 % в Одесі до 30,4 % у Харкові. Найбільшу ж підтримку здобув варіант «Минуле України є частиною східнослов'янської історії», який отримав в Одесі 56,3 %, у Харкові — 44 % та в Дніпрі — 43,3 %. Натомість підтримка третього варіанта («минуле України належить лише до української історії») коливалася від 17,9 % в Дніпрі до 22,3 % в Харкові. Цікава ситуація склалася в Запоріжжі, де другий і третій варіанти відповіді набрали майже однакову кількість голосів (30,8 % і 28,8 %). І хоча найбільше респонденти підтримали східнослов'янську спільноту, збільшується частка тих, хто вважає українське минуле унікальним. Варіант про те, що «минуле України є частиною європейської історії», набрав найменшу кількість голосів в усіх проаналізованих містах. І якщо в Запоріжжі, Дніпрі й Одесі хоча б незначна частина респондентів вибрала цей варіант (15,4 %, 14,9 % і 9,2 % відповідно), то в Харкові — лише 3,3 %.

З одного боку, не можна стверджувати про безпосередній зв'язок між «баченням» свого минулого і геополітичним вибором сьогодні, з другого, оцінка минулого як частини певного культурного простору, а отже, уявлення про схожість/близькість, впливає на політичний вибір. У контексті політичної боротьби політичні сили неодноразово маніпулювали відмінностями чи спільностями для легітимації своєї політики (остання часто змінювала свої орієнтири), що стало причиною великої кількості осіб, які не визначилися з відповіддю. З огляду на те, що це питання не було вміщено в анкету 2015 р., ми не можемо оцінити динаміку ставлень після Євромайдану, який актуалізував саме європейський вектор майбутнього України на противагу східнослов'янському.

З пам'ятних і святкових дат для мешканців досліджуваних міст і в цілому для України важливими залишаються як в 2013 р., так і в 2015 р. 8 березня (Міжнародний жіночий день) та 9 травня (День Перемоги)³⁰⁰.

³⁰⁰ Зокрема, 8 березня святкували в 2013 р. 86,1 % респондентів з усієї України, в 2015 — 80,7 %; 9 травня в 2013 р. 75 %, в 2015 р. — 71 %. Дані щодо міст істотно відрізняються не будуть, візьмемо для прикладу дані на 2015 р.: 8 березня в Дніпрі святкували 93 % респондентів, у Запоріжжі — 96,3 %, у Харкові — 90,9 %, в Одесі — 88,2 %, 9 травня в Дніпрі — 89,5 %, в Запоріжжі — 83 %, в Харкові — 81 %, в Одесі — 88,2 %.

Перше переважно трактується як аполітичне свято (і лише окремі групи сприймають його як день боротьби за гендерну рівність), друге має важливе символічне значення та тривалу традицію відзначення. Відсоток тих осіб, які святкують ці свята, дуже високий — від 70 % до 95 %. У відзначенні того чи того свята важить як традиція, так і встановлення вихідного дня, а ці дві дати мають і перше, і друге.

У процесі декомунізації Український інститут національної пам'яті для впорядкування календаря державних свят і пам'ятних днів розробив новий проект закону «Про державні й інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні», відповідно до якого 8 березня і 9 травня втрачають статус неробочих днів, але залишаються святковими. Як неробочі дні запропоновано встановити близькі до них дати — 9 березня (день народження Т. Шевченка) і 8 травня (День пам'яті і примирення)³⁰¹. Підставою для такого рішення є нібито «радянський» характер цих свят, хоча минуло доволі багато часу з розпаду СРСР, а тому 8 березня і 9 травня досить сильно змінили своє значення і не обов'язково населення сприймає їх як радянські свята. Цей проект зрештою не ухвалили.

Водночас День захисника Вітчизни 23 лютого у сприйнятті українців частково зберіг зв'язок зі своїм радянським попередником — Днем Радянської армії та військово-морського флоту, що стало причиною поступової відмови від його святкування 2015 р. У 2013 р. ця дата входила до трійки лідерів святкування, за даними опитування, в Україні його святкували 69 % опитаних, але 2015 р. ця дата істотно втратила підтримку серед респондентів: лише 38,5 % опитаних з усієї України заявили, що й надалі відзначають цю дату. Хоча ця тенденція помітна в усіх досліджуваних містах, для доволі значної частини респондентів ця дата все ще зберігала своє значення в 2015 р.: 66,3 % респондентів в Одесі підтримали її відзначення, 46,3 % в Харкові, 49,1 % у Дніпрі та 74,1 % в Запоріжжі, хоча ще 2013 р. кількість таких осіб була істотно більшою (81,5 % в Одесі, 81 % в Харкові, 64,9 % у Дніпрі, 93,3 % в Запоріжжі).

Також зменшилася популярність загалом по Україні Дня міжнародної солідарності трудящих (1 травня): лише 40 % респондентів заявили, що святкують цю дату 2015 р. (2013 р. таких було 46,4 %). Водночас не можна

³⁰¹ Детальніше: Інститут запрошує обговорити пропозиції до нового календаря державних свят // *Український інститут національної пам'яті*, <http://www.memory.gov.ua/news/institut-zapros hue-obgovoriti-propozitsii-donovogo-kalendar ya-derzhavnikh-svyat>

сказати, що для респондентів з досліджуваних міст ця дата втратила своє значення в 2015 р., а в Дніпрі й Запоріжжі, навпаки, навіть збільшилася кількість тих, хто відзначав цю дату: до 78,9 % у Дніпрі з 50 % в 2013 р. та до 82,2 % в Запоріжжі з 77,9 % в 2013 р. Натомість в Одесі й Харкові підтримка 1 травня трохи зменшилася до 43,8 % в Одесі (77,3 % в 2013 р.) та 34,7 % у Харкові (38,60 %). Збільшення підтримки 1 травня в Запоріжжі і Дніпрі пов'язане з їхнім образом «міст-трудівників». Можна допустити, що презентація міст як надзвичайно важливих з огляду на їхні виробничі потужності і трудовий потенціал отримала «нове дихання» після початку російської агресії і втрати Донецька з його ресурсами.

На тлі певного зменшення популярності відзначення дат, які мають радянську передісторію, помітне збільшення інтересу до національних свят, таких, як День Незалежності та День Конституції³⁰². Найбільший патріотичний сплеск помітний у містах у Дніпрі й Запоріжжі. День Незалежності в Дніпрі в 2015 р. відзначили 70,8 % (у 2013 р. таких було 41,8 %), у Запоріжжі — 71,9 % респондентів (в 2013 р. — 61,5 %). День Конституції в 2015 р. в Дніпрі підтримали 52 % (в 2013 р. — 24,6 %), а в Запоріжжі — 54,8 % (в 2013 р. — 42,3 %). Відзначення цих дат в Одесі й Харкові було менш популярним: в Одесі День Незалежності відзначили в 2013 р. 32,8 %, а в Харкові — 36,4 %, при цьому, якщо в Харкові, як і в інших містах, збільшилася кількість тих, хто відзначав цю дату, в 2015 р. до 47,1 %, то в Одесі навпаки відбувся спад до 22,5 %. Схожі дані щодо Дня Конституції: в 2013 р. цю дату відзначали 17,9 % і 24,4 % в Харкові й Одесі, а в 2015 р. 22,3 % і 15,7 %. Отже, хоча проголошення Україною незалежності в 1991 р. входило до переліку найбільш важливих подій в історії України, практика відзначення цієї події набула актуальності лише після російської агресії. В умовах необхідності захищати незалежність і територіальну цілісність України День Незалежності (і меншою мірою День Конституції) набув важливого емоційного значення, переставши бути лише історичним фактом³⁰³.

³⁰² Якщо говорити про всеукраїнський рівень, то популярність відзначення Дня Незалежності збільшилася на 10 % (з 47,3 % у 2013 р. до 57,8 % у 2015 р.), а Дня Конституції майже на 6 % (з 25,2 % до 31,4 %).

³⁰³ Розвиток цих тенденцій почасти підтверджують також інші опитування. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології лютого 2018 р. (узагальнені дані по Україні) свідчить про зростання відносної значущості релігійних свят, передусім Великодня та Різдва, та зростання значущості Дня

Переважна більшість респондентів з досліджуваних міст декларує свою зацікавленість минулим містом: про це заявили від 60,3 % до 83 % опитаних 2013р., найвищий показник у Запоріжжі й Одесі. Найбільш популярними медіумами з історії міста, які формують модель пам'яті про минуле, розповідаючи, пояснюючи й інтерпретуючи, є телебачення та Інтернет-ресурси. При цьому необхідно відзначити, що чимала кількість респондентів, оцінюючи контент телепередач та Інтернет-сторінок з історії міста, вагалися з відповіддю, що може бути наслідком як низької якості телевізійного чи Інтернет-продукту, так і особливостей представлення міської історії (відповідність очікуванням глядачів, цікавість розповіді). Зокрема, у Дніпрі твердження «Я охоче переглядаю телевізійні програми або Інтернет з історії міста» оцінили «і так, і ні» 21,6 % відвідувачів, а 41 % «мабуть, так», у Запоріжжі — 15,4 % і 42,3 %, в Одесі — 15,1 % і 39,5 %, у Харкові — 27,2 % і 40,2 %. Схожа ситуація з оцінкою твердження «Я охоче читаю про минуле моєї місцевості», хоча більшість респондентів відповіла позитивно.

Оцінюючи твердження «Я охоче воджу своїх друзів по моему місту», респондент у певний спосіб оцінював привабливість свого міста для приїжджих, передусім у туристичному й розважальному плані. Повністю підтримали це твердження 49 % респондентів у Запоріжжі та 41,2 % в Одесі, що є найвищими показниками серед усіх розглянутих міст (що цілком зрозуміло у випадку Одеси з її усталеним туристичним іміджем та дещо неочікувано у випадку Запоріжжя). Найменше однозначно ствердних відповідей було в Дніпрі, де лише 17,9 % респондентів заявили, що охоче проводять екскурсії своїм рідним містом. Протягом радянського часу Дніпро мав статус закритого міста, орієнтованого на виробництво, тому велика кількість промислових зон зменшує туристичну привабливість міста в очах його мешканців. Також низький відсоток однозначно позитивних відповідей зафіксовано в Харкові — 27,7 %, що доволі несподівано і потребує детальнішого вивчення. Крім того, для відповіді має значення рівень обізнаності з міською історією, історични-

Незалежності. У регіональному зрізі мешканці східної та південної України є більшими прихильниками 8 березня та Дня Перемоги, аніж мешканці інших частин країни. Що менш очікувано — День захисника України є найпопулярнішим у центральному регіоні (у західному лише дещо менше). Див. Лиштва О. Ставлення українців до державних свят // *Київський міжнародний інститут соціології*, <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=758&page=1>

ми пам'ятками, (не)задоволеність респондентів станом міського благоустрою.

Водночас у всіх містах респонденти бачать потенціал туристичного розвитку, про що свідчить значна кількість осіб, які не впевнені у відповідях. У Дніпрі «і так, і ні» та «мабуть, так» відповіли загалом 69,4 %, у Запоріжжі — 40,3 %, в Одесі — 46,2 % та в Харкові — 57,6 %. Досить схожими є оцінки твердження «Я люблю гуляти по своєму місту і відкривати нові місця», тут також вирізняються відповіді респондентів із Запоріжжя й Одеси, де повністю підтримали це твердження 42,3 % і 38,7 % респондентів відповідно. Найменше таких було в Дніпрі — 25,4 %. Між тим відповіді «і так, і ні», а також «мабуть, так» вибрали у Дніпрі — 72 %, у Запоріжжі — 50 %, в Одесі — 52,1 % та в Харкові — 54,3 %. Цікаво, що в питанні туризму Одеса не сильно відрізняється від інших міст, що, з одного боку, може свідчити про досить критичне ставлення містян до міського простору, а з другого, про недоліки такого типу опитування.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в досліджуваних містах сформувалася певна модель пам'яті про минуле, респонденти поділяють схожі історичні орієнтації, але є й відмінності: в Одесі більш затребуваним є імперський наратив, а в Харкові та Дніпрі — радянський. Не можна сказати, що національна модель пам'яті не представлена, водночас вона трансформована, пристосована до місцевої специфіки, де національне не завжди є протиставленням до радянського і навпаки. Також багато героїв і подій, пов'язаних із Галичиною, що увійшли до національного наративу після проголошення Україною незалежності, є «зовнішніми» для населення цих міст. Зокрема, діяльність ОУН і УПА респонденти не оцінюють як надзвичайно важливу в контексті історії України. Лише від 16,8 % у Харкові до максимум 39,7 % у Дніпрі означили боротьбу цих організацій як важливий чинник в історії країни в 2015 р. Відповідно у формуванні політики пам'яті потрібно враховувати відмінність між сприйняттям певних подій у регіонах і на рівні центральної влади.

У містах функціонують різні дискурси про недавнє минуле, але як такі вони не мають конфліктного потенціалу. Тільки за умови інструменталізації певних історичних інтерпретацій з'являються суперечності й конфлікти. Це сталося з інтерпретацією голоду 1932–1933 та діяльності ОУН і УПА, які з категорії історичних подій стали елементом політичної боротьби. Протистояння Ющенка з місцевими елітами, зокрема в історичній сфері, вплинуло на історичні орієнтації населення, 2014 р. конфлікт центральної і регіональної влади знову активізувався уже в інших умовах

і за участі інших гравців, але методи діяльності залишилися тими самими.

Пам'ять про певні події та особи минулого завдяки їхній актуалізації у громадському просторі через телебачення та інші засоби мас-медіа, комеморативні заходи більш визначена й артикульована. Водночас часто політизація і активна апеляція різних акторів до подій минулого призводить до зворотного ефекту «на місцях»: ідеться про ситуацію, коли опитані уникали відповіді на питання. Політичні трансформації, які почалися 2014 р., вплинули на історичні орієнтації населення, подекуди спричинивши посилення патріотичних настроїв, а також переоцінку радянського й російського спадку, останні набули більш негативного «прочитання» в умовах конфлікту. Але тільки подальші дослідження дозволять визначити, чи ці тенденції зберуться. Важливо не застосувати бінарний підхід (радянське/національне) до аналізу історичних уявлень та оцінок у цих містах. Інколи ставлення респондентів не таке очевидне в інтерпретації, як може здатися на перший погляд, так само і розуміння понять може відрізнятись.

Недоліком анкети є те, що деякі з питань і відповідей були доволі спрощені, зокрема радянський період в анкеті не диференціювався, хоча є істотна відмінність між, наприклад, 1930-ми і 1970-ми рр. Також в історичному блоці переважають політичні діячі й керівники держав, а серед історичних подій/періодів — державні утворення та політичні події. До позитивних рис питальника належить те, що можна прослідкувати зв'язок (або його відсутність) між знанням/оцінкою події та її комеморацією. У випадку з голодом 1932–1933 рр. значний відсоток тих, хто вважає цю подію важливою в історії України, супроводжується низьким відсотком тих, хто вшановує жертв голоду.

Також в аналізі результатів опитування потрібно брати до уваги те, що вони більше зорієнтовані на національний нарратив пам'яті (а не регіональний), відповідно респондентам пропонували відповіді на питання, релевантні саме в загальноукраїнському контексті. Питальник працював як своєрідний індикатор ставлення регіонів до діяльності в політиці пам'яті центральної влади, не розкриваючи власне регіональну пам'ять. Найбільш позитивною тенденцією, на яку вказують результати опитування, є збільшення кількості осіб, що не визначилися, людей, які схильні уникали однозначної відповіді/оцінки на контроверсійні питання, демонструючи більш критичний підхід до минулого та націленість на сприйняття історичного/культурного досвіду в різноманітті.

Для розуміння відмінностей між містами, що перебувають у фокусі

цього дослідження, доцільно також згадати результати муніципальних опитувань 2015–2017 рр.³⁰⁴ За рівнем розвитку й задоволеності власним містом (індекс оцінки якості обслуговування та послуг в місті) відповідно до муніципального опитування 2015, 2016 і 2017 рр. друге місце посідав Харків (перше у всі роки — Вінниця). Дніпро, Запоріжжя й Одеса жодного разу не досягали вершини списку, 2017 р. вони посіли 15, 18 і 19 місце. Це опитування цікаве тим, що воно дуже детальне: мешканці міст можуть оцінити діяльність міської влади, а також висловити свої погляди з великої кількості питань щодо розвитку міста і країни. Частково дані цього опитування підтверджують наші висновки. Загалом мешканці міст незадоволені рівнем своїх доходів, помітне патерналістське ставлення до держави (більшість опитаних висловилося за те, що «Держава повинна брати на себе більше відповідальності у забезпеченні життя кожного громадянина» (в Одесі — 64 %, Запоріжжі — 59 %, Дніпрі — 68 %, Харкові — 70 %), водночас позиція «Держава повинна давати більше свободи для розвитку бізнесу» отримала значну підтримку (у Дніпрі — 47 %, Запоріжжі — 51 %, Харкові — 53%, Одесі — 56 %). Отже, з одного боку, респонденти хочуть більше захисту й контролю від держави, а з другого — свободи. Такі суперечності свідчать про невпевненість і відсутність відчуття стабільності.

Найбільш цікавим для нас стало питання «Чи пишаєтесь Ви своїм містом?», на яке респонденти мали не тільки відповіді «так/ні», але і вказати чому. Зазначили, що пишаться власним містом 56 % респондентів із Харкова, 40 % з Одеси і Дніпра і тільки 20 % із Запоріжжя. Примітно, що Харків

³⁰⁴ 20 січня — 12 лютого 2017 р. за допомогою face-to-face інтерв'ю вдома в респондентів було проведено муніципальне опитування. Це вже третє таке опитування, два попередні були проведені 2015 і 2016 рр. Опитування проводила Соціологічна група «Рейтинг» спільно з Центром аналізу та соціологічних досліджень MPI та за фінансової підтримки Уряду Канади. Дані були зібрані у 24 містах України (Київ та всі обласні центри; у Донецькій області — Маріуполь, у Луганській — Северодонецьк). Загальна вибірка містила 19 200 інтерв'ю постійних жителів України віком 18 років і старше. Вибірка є репрезентативною для населення міст за віком і статтю. Статистична похибка для кожного міста не перевищує $\pm 3,5$ відсотка. Досяжність респондентів у середньому становила 67,2 %. Детальніше: https://www.iri.org.ua/sites/default/files/editor-files/municipal_poll_2017_ua.pdf <https://www.iri.org.ua/novini/vseukrainskemunicipalno-opituvanna-krasi-perspektivi-v-mistah-na-tli-visokogo-pesimizmu-v>

і Дніпро стали лідерами серед усіх міст, де проводили опитування, за кількістю тих осіб, які вказали як причину гордості за місто можливість самореалізуватися, що пояснювалося привабливістю міста для інвесторів, розвитком економіки. Також для Харкова важливим стало твердження про те, що місто має добрі побутові умови для життя, натомість для Одеси — «моє місто приваблює туристів та гостей» та «моє місто береже культуру і традиції країни / регіону», останнє також актуально й для Запоріжжя.

2.2. Місто крізь призму особистого досвіду: Дніпро, Одеса та Харків (усні інтерв'ю)

Цей розділ нашої праці звертає увагу на звичайних мешканців міст. Саме вони не тільки є споживачами політик пам'яті, які творять професійні та непрофесійні історики, медійники та політтехнологи, але також є співтворцями цих політик — через комунікацію в публічному і приватному просторі, де, власне, і творяться й поширюються образи минулого.

Аби спробувати побачити не лише текстові чи візуальні образи, але й конкретних людей із їхніми практиками поведінки з минулим, у рамках проекту «Регіон, нація та більше» було записано глибинні інтерв'ю в різних регіонах України, зокрема в Харкові, Дніпрі й Одесі, на яких ми фокусуємося в цій книзі³⁰⁵. Головна мета цих інтерв'ю — з'ясувати, які теми, сюжети й постаті люди вважають ключовими для локальної історії та історії всієї країни, які значення та емоції мають щодо них, у чому вбачають специфіку історичного шляху свого міста й регіону, а також у яких ситуаціях комунікують на історичні теми. Найцікавіше для нас було звернути увагу не лише на сам набір канонічних постатей чи дат, але й на шляхи поширення історичного знання, на ті медії, що грають на цьому полі, на ті комунікативні ситуації, у яких відбувається творення знання і його смислів, а також на досвідчення минулого (переживання зустрічі з минулим) у формі конкретної взаємодії із пам'ятниками, музеями, артефактами. Частина питань стосувалася також зв'язку між історією та спадщиною, сприйняттям міського простору і практиками його використання. Фактично за нашим питальником стояло кілька важливих надпитань: як історичне знання та уява пов'язані із локальною ідентичністю

³⁰⁵ На жаль, у Запоріжжі глибинні інтерв'ю не проводилися (Дніпро було обране як місто, репрезентативне для макрорегіону).

та прив'язаністю до місця? Чи спричинює зацікавлення історією більшу відповідальність громадян за свої міста/місця проживання? Чи можна говорити про демократичність історичної культури в Україні — чи пересічні мешканці мають відчуття співучасті у творенні історичного знання в публічному просторі? Чи відчувають вони потребу в історії та яке місце вона посідає в їхньому повсякденні?

У вибраних 14 областях в усіх частинах України в 2012–2013 рр. було записано інтерв'ю з людьми різного віку, статі, рівня освіти, національної належності (10 і більше в обласному центрі, 10 у одному з райцентрів, і 10 у одному селі)³⁰⁶. У кожному з міст було записано по два інтерв'ю з представниками національних меншин. Ми не можемо зробити узагальнень про погляди всіх мешканців міста на основі лише декількох інтерв'ю, але через індивідуальні випадки ми можемо представити певний спектр поглядів. Кожне інтерв'ю аналізовано в контексті комунікативної ситуації, а також у зіставленні із біографічною траєкторією оповідача. При цьому погляди, що їх висловлювали оповідачі, ми трактуємо не лише як суб'єктивні, але радше як інтерсуб'єктивно сформовані у процесі соціалізації та комунікації. У цьому розділі ми представимо по кілька прикладів з кожного міста, намагаючись досягнути найбільш різноманітні випадки. Для заголовків до кожного кейсу ми використовуємо власні самоозначення оповідачів — і типово, що переважно це були не національні категорії, а передусім соціальні, професійні, вікові. Усі оповідачі в цьому аналізі фігурують під вигаданими іменами. Скорочення І та Р позначають інтерв'юєра та респондента, (...) позначка нерозбірливої вимови, а <...> це скорочення цитати.

ОДЕСА:

*«перлина біля моря», єврейське місто,
культурне місто кримінальних авторитетів,
місто-герой*

Олексій, офіцер радянської армії, 50 років

Олексій народився в Одесі, проте значну частину свого життя провів у різних частинах Радянського Союзу як військовослужбовець. Його батько (походженням із Росії) і його син належать до професійної династії.

³⁰⁶ Див. детальніше: Ukrainian Regionalism: A Research Platform, <http://www.uaregio.org>

Олексій окреслив себе як «офіцер радянської армії», який 1991 р. звільнився зі служби, а свого сина — як офіцера української армії. Для оповідача також є важливим те, що його батько воював у Великій Вітчизняній війні, був поранений. Можливо, саме тому свою розповідь про Одесу Олексій почав зі згадки про воєнні звичаї міста:

...самый, мне кажется, такой лучший город, потому что он единственный³⁰⁷ из всех городов бывшего Советского Союза награжден, называется «Городом-героем» и золотой звездой, это за героизм, за проявленный в годы Великой Отечественной войны, что еще можно сказать. У нас в городе находится 411 батарея, это батарея, которая защищала город, когда началась война, он один из первых, как говорится, принял бой на себя. В нашем городе живут в принципе что не человек, то знаменитее, не только в музыке, искусстве... но и даже, наверное, криминальные авторитеты, если вы знаете, — Мишка Япончик...

Надалі в ході розмови оповідач також наголошував на значущості ролі Одеси у війнах, зокрема для нього є дуже болючим занепад флоту в Одесі та загальне зменшення значення міста як порту³⁰⁸. Як символ Одеси Олексій назвав медаль «Золота Зірка».

На загальне питання про особливості Одеси Олексій відповів:

...здесь люди многих национальностей, здесь нет розни, здесь люди как бы помогают друг другу, разговаривают на разных языках без разницы, здесь воплощение разных как бы языков, как говорится, здесь можно и болгарский услышать, и русский, и украинский, турецкий, русский, ну все, как говорится, азербайджанский, ну все, которые бывшие Советского Союза, здесь уживаются люди и находят общий язык.

Характерно, що на такі саме твердження про мирне співжиття різних націй як характерну ознаку Одеси натрапляємо у всіх наших інтерв'ю з цього міста. Цей образ міста як мирного, щирого, відкритого, толерантного до відмінностей поєднується із міфом столиці гумору («здесь люди, мне кажется, каждый, кого не спросишь, все шутят... просто умеют шутить и жить красиво»), «єврейського міста» та південного міста-порту

³⁰⁷ Так у тексті.

³⁰⁸ Такі саме ставлення домінували в розповіді іншого військового з Одеси у нашій колекції інтерв'ю (Григорій, 63 роки).

(що поєднує географічну метафору південної теплоти із «душевною теплою»). Водночас характерно, що конкретніші запитання про етнічні відмінності в Одесі виявляють розбіжності між теоретичними деклараціями про полікультурність та реальними практиками: часто оповідачі зазначають, що не перетинаються із конкретними представниками відмінної від більшості «іншості». На думку одного з оповідачів, головною запорукою мирного співіснування є байдужість до політики й відсутність чітко визначених ідентичностей³⁰⁹, їхня розмитість. Попри теоретичну декларацію наявності різних мов, всі оповідачі зазначають про повне домінування російської в публічному просторі та її роль як мови міжнаціонального спілкування. Олексій у своїй розповіді послідовно дотримується позитивних висловлювань про етнічне багатоманіття, зазначає, що спілкується із представниками різних націй, проте не наводить жодного конкретного прикладу проявів етнічності чи ролі походження у взаємодії між містянами. Олексій присвячує більший пасаж також особливій «мові одеситів», яку він визначає як суміш різних мов (та робить покликання на «Одесский толковый словарь», який він має у своїй бібліотеці). «...Само отношение здесь располагает как бы людей, то есть никто не видит в ком-то врага, это первое что — ну все как бы люди, друзья и братья».

Типово також, що присутність представників різних етносів в історії Одеси згадується в цьому інтерв'ю дуже позитивно, переважно через постаті меценатів, культурних діячів та управителів міста і краю (де Воллан, Рішельє, Ланжерон, Воронцов, Маразлі, Стурдза). Імператриця, генерал-губернатори й керівники міста в минулому постають як мудрі правителі, що дбали про розвиток міста; час правління Воронцова названо як період найбільшого розквіту. Сучасна соціальна нерівність актуалізує згадки про меценатство XIX ст. Зауважимо тут, що ніяких згадок про конфлікти, єврейські погроми, про Голокост немає в жодному з інтерв'ю, що ми записали, за винятком інтерв'ю з єврейкою Тамарою.

Оповідач критично ставиться до запитань про регіональну належність Одеси та відмінності між різними регіонами, сприймаючи їх як покликання на маніпулятивні передвиборчі стратегії, що ділять Україну.

На питання про ключові історичні події в Одесі оповідач відповів із покликаннями на конкретні пам'ятники, будівлі, книжки і повідомлення

³⁰⁹ «Главное, как говорится, живи с кем хочешь, но не встречай в политику, не встречай в отношения — живи тихо и мирно, говори на любом языке. Проблем не будет. Никаких национальных обострений» (Григорій, 63 роки).

ЗМІ, які дозволяють йому більше пізнавати історію; Олексій також відвідує Літературний музей, що є важливим агентом підтримки одеського міського міфу. Свою оповідь Олексій почав із заснування міста імператрицею Катериною та легендою про «хабар» апельсинами, який був відвезений Павлу I за надання дозволу і кредиту на будівництво міста й порту (очевидно, гумористичний пам'ятник сприяє закріпленню легенди). Діяльність меценатів оповідач згадував «у прив'язці» до конкретних будівель і пам'яток, де ці особи проживали або зведення яких фінансували. Оповідач згадав також кілька одеситів-артистів естради й кіно (Леонід Утьосов, Віра Холодна), які увічнені в пам'ятниках у міському просторі. У центрі Одеси оповідач розташував бар «Гамбрінус» і «знамениту Дерибасівську». Отже, вибудовується образ Одеси як міста із багатим культурним життям, активною публікою, особливим міським стилем життя (з прогулянками центральною вулицею, взаємним розгляданням і обміном думками, із вчашанням до кабачків, де вирує соціальне й культурне життя). Водночас цей міфологізований і поетизований образ міста дещо дисонує з обмовками про те, що центр міста з нічними клубами і туристичними місцями може бути джерелом небезпеки, як і інша невід'ємна частина одеського міфу — Молдаванка³¹⁰: «Ну, Молдаванкой, конечно, пугают, но все-таки там жили люди, именно знаменитые люди с Молдаванки, в том числе».

Подібний конфлікт між визнанням символічної важливості й реальними практиками відвідання/використання стосується оперного театру. Оперний виступає як найголовніший символ міста — це загальник з усіх наших інтерв'ю. Однак цікаво також, якою мірою визнання цього об'єкта як важливого розбіжне із реальним відвідуванням³¹¹:

Ну, собственно, ну, конечно, давно был, там я впервые, в принципе, если разобьются к моему стыду... ну познал, как — побывал — в Оперном театре... хотя до этого как бы видел, был, ну ощутил как бы прелесть этого, стал обращать, верней, внимание, потому что многие одесситы,

³¹⁰ Про амбівалентне сприйняття Молдаванки в сучасній Одесі свідчить також висловлювання з інтерв'ю з Григорієм: «Там пахнет историей, но там дома уже за сто лет и больше, и люди живут в развалюхах». Григорій також зауважує небезпеки туристичного центру міста: «Небезопасные — это наши ресторанчики и бары в центре города, где отдыхают порой до утра, где беспредел».

³¹¹ Безумовно, навряд чи можна сказати, що це типowo лише для Одеси.

как говорится, спросите: «Сколько раз были на море?» — мне кажется, за год, скажут, один, два — три, может, и не бывает, то есть одесситы как бы, с одной стороны, не ценят то, что у них рядом.

Напевно, таке самокритичне зізнання говорить також і про своєрідну роль традиційних культурних інституцій: вони асоціюються із «високою культурою», яка має велику символічну значущість, але мало дотична до реальних практик культурного споживання.

Поряд із таким загальноновизнаним каноном одеської історії в інтерв'ю згадуються також і дуже особисті практики зустрічі з минулим, зокрема через відвідання місць поховань. Олексій розповів історію про свого друга-житомирянина з походження, з яким вони разом відвідували могилу і пам'ятник Григорія Вакуленчука — офіцера Чорноморського флоту, загиблого під час повстання на броненосці «Потьомкін». Постать Вакуленчука була важлива саме через земляцтво (він теж походив із Житомирщини). Після смерті свого друга Олексій і далі відвідує могилу Вакуленчука в поминальний день, приносячи квіти. Тепер це фактично пам'ять одразу про двох померлих. Вочевидь, це також зміцнення особистої ідентичності військового, визнання цінності людської гідності й повстання за неї проти гніту³¹².

Загалом, як і для інших наших респондентів-одеситів, минуле і спадщина є дуже важливими для Олексія. Акцент на позитивних рисах минулого веде до проголошення максими «трогать прошлое нельзя» та «историю забывать нельзя». Минуле постає як щось завершене, застигле, що треба вивчати й шанувати, але не слід міняти. Це також корелює із міфом про «золотий вік» Одеси у старовину, про безумовну вищість архітектури XIX ст. над сучасною тощо. Зокрема, ці максими стосуються перейменування вулиць та демонтажу пам'ятників:

Трогать прошлое нельзя и не надо, к этому я отрицательно отношусь. Если так, по мне, потому что все-таки история должна оставаться историей, и то, что иногда некоторые политики берут, как бы считая, что если мы уберем какое-то русское или советское, советской эпохи, будем говорить, название, что-то поменяется. Все-таки нормальные люди

³¹² Цікаво також, що попри негативну оцінку Помаранчевої революції, Олексій все ж визнає: «С одной стороны, можно сказать, согласиться с тем, что народ вышел, как говорится, и сказал нашему руководству свои претензии, ну с другой стороны, уже перегибать палку, конечно, не стоит».

должны знать хорошо свой город, историю, и в принципе ничего зазорного я в этом не вижу.

Серед таких неприємних для оповідача новацій — надання імені Романа Шухевича одній з вулиць, а також героїзація «бандерівців» (вочевидь, у центральних ЗМІ). Це сприймається як свідоме провокування національних пристрастей та принесення чужорідних для Одеси елементів. Водночас на окреме питання про почуття регіональної належності Олексій відповідає так:

И: Принадлежность к какому региону вы чувствуете?

Р: Ну к Украине. К какому региону вы имеете в виду? (возмущение) Одесса — это всегда как бы была и будет, мне кажется, никто от этого (смех)..., не отрицает это.

Очевидно, що досвід військового із частими переїздами та відрядженнями по всьому СРСР також сприяє тому, що Одеса розглядається як частина ширшого простору, де Україна постає як свого роду макрорегіон. Між тим це може бути також специфічним для Одеси позиціонуванням її як міста світового значення і слави, як міжнародного порту, чие значення не може зводитися лише до «регіональної столиці» якоїсь частинки України. Лише після уточнення інетрв'юера про те, що йдеться про різні регіони України, оповідач повертається до ідеї про особливість Одеси:

Не вижу особой разницы между регионами, собственно, чтобы, ну, в свое время как бы запускают эти такие не понятные [региональные противоречия], как говорится, русскому языку — быть — не быть, украинский... Здесь в Одессе говорят кто на каком хочет, даже на английском разговаривают, главное, чтобы другие друг друга понимали.

Це інтерв'ю, здається, досить добре демонструє суперечності політики пам'яті на загальнодержавному рівні та локального міфу міста. Оповідач продемонстрував доволі значний рівень саморефлексивності, говорив також про джерела своїх знань та ставлення. І водночас стара Одеса для нього є такою чарівною, що він охоче підтримує її усталений образ: «Миф, который создан об Одессе, но этот миф — это реальность».

Валерія, корінна мешканка Одеси й патріотка міста, 62 роки

Батьки Валерії — це перше покоління містян в її родині. Однак в інтерв'ю респондентка визначає себе як належну до старшого покоління людей і «корінних одеситів», які люблять це місто, переймаються

його спадщиною, а також характеризуються як інтелігентні, освічені й культурні люди. Вона не працює в гуманітаристиці (за фахом дозиметристка), але активно стежить за газетними публікаціями, читає книжки про історію Одеси й шукає історичні статті в Інтернеті (передусім для допомоги онукам). Відповідно головні категорії «Інших» для оповідачки — це зовсім не категорії національного різноманіття. Це передусім торговці, люди без вищої освіти і ті особи, які не слідуєть нормам «правильного русского языка» і «не живут классикой нашей». Валерія має великий досвід подорожей, зокрема відряджень у різні куточки СРСР, а також після 1991 р. — досвід трирічної роботи в Польщі. Почасти саме з таким досвідом вона пов'язує більшу відкритість свідомості, різнобічне бачення. Відносно добра соціальна й економічна ситуація зумовлює також більш позитивну оцінку свого місця проживання загалом. На відміну від корінних мешканців, приїжджі також не завжди цінують і розуміють Одесу («нашествие иностранцев»). На питання про відмінність між корінними і приїжджими мешканцями Валерія відповідає так:

Все равно мы более доброжелательные люди, чем те. Вот, например, россияне в силу каких-то семейных обстоятельств или жизненных обстоятельств приезжают и вынуждены жить здесь, на Украине. Они имеют украинское гражданство, но он русский по сути своей, понимаете, и он. <...> Может быть, это было связано с работой мужа или, наоборот, жены, но он воистину себя чувствует только русским человеком. Я хоть с Вами говорю на русском языке, но я украинка и я этим горжусь. Как хотите, воспринимайте.

Однак ці соціальні поділи не заважають оповідачці підтримувати міф про єдність усіх одеситів, наявність особливої одеської «ментальності»:

Это уникальный город, просто уникальный, здесь люди уникальные. Я не хочу сказать, что это люди, у нас есть и, как говорится, и, ой, как это называется, ну, и интеллигенция, и рабочий класс, и крестьяне есть, понимаете, вот. Они и злые, и добрые, понимаете, и мягкие, и жестокие, вот, но это своеобразный народ.

Валерія свідомо цікавиться історією, відшукує відповідну літературу й інформацію в Інтернеті. Водночас її досвід проживання в цьому місті, спогади молодості виступають як своєрідний камертон: усе, що освячене традицією десятиліть, усе, що було типом для Одеси її молодості,

має лишатися частиною міста. Оповідачка так називає основні історичні місця Одеси:

Оперный театр, музей, Потемкинская лестница, Дюк де Ришелье, памятник Екатерины... Хотя там был замечательный памятник погибшим матросам, и мне было обидно, как патриотке своего города, мне было очень обидно, что этот памятник, к которому я привыкла с детства, с юношеских лет, демонтировали, перенесли в другое место и на этом месте поставили памятник Екатерине. Я этому возмущена. Лучше бы они памятник Екатерине поставили рядом где-то на соседней улице, но не демонтировать старый памятник, который врос уже корнями, оброс мхом, понимаете. Это неправильная политика нашего руководства, совершенно неправильная.

З пояснень Валерії випливає, що вона почувається відірваною від прийняття рішень щодо історичної політики в її місті; схоже також, що вона взагалі визначає відповідальність за цю політику належною лише до «керівництва». За умов відсутності важелів впливу на ухвалення рішень, Валерія вибирає стратегію «опору слабких»: наприклад, вона просто ігнорує нові назви вулиць і всюди вживає старі, зокрема коли викликає таксі чи називає зупинку в маршрутці. Для неї нові назви вулиць, якщо вони не є поверненням до «першопочаткових», є грубим втручанням в автентичність міста і практичною незручністю. Причому це не можна пояснити лише прихильністю до радянських назв. Валерія наводить приклад вулиці Новоселів у плановому хрущовському районі Черьомушок, яку у 1970-ті несподівано перейменували на вулицю ім. Володимира Філатова. Валерія досі вживає стару назву, яка дуже добре передавала специфіку обличчя цього району, його засновницький міф «новизни»³¹³. Непорушність усього старого в місті стосується також і пам'ятників Леніну.

³¹³ Окрім такого свідомого опору, найчастіше вживання старих назв є просто звичкою і питанням зручності. Значна частина наших оповідачів висловилася проти будь-яких змін назв вулиць саме через плутанину та необхідність адаптації. Наприклад, Григорій, хоча і погоджується, що слід замінити деякі радянські назви, все ж проти політизованих частих перейменувань: «Вообще-то, людям надоело. Уже оставьте исторический город как он есть, в конце концов!» Найбільш виправданим для одеситів видається повернення до назв, які вулиці мали «від заснування» — цей час сприймається як еталонний.

Ще один із болючих аспектів змін у місті — це знесення старих будівель, які занепадають, та поява натомість сучасної архітектури. Валерія має також істотні застереження до іншого аспекту поводження зі спадщиною XIX ст. — це фарбування історичних будівель у яскраві кольори:

С одной стороны, мы радуемся, что город как бы обновляется и перестраивается, но поймите, у нас не то, что сложился стереотип, а ну родина — она одна только, и мы привыкли к нашим, да, может быть, и не очень красивым сереньким зданиям, хорошо, что они сейчас перекрашиваются в те цвета, которые они были до революции, их истинные цвета, понимаете. Потому что с периодом вступления во власть Брежнева все здания были одного цвета. С одной стороны, хорошо, а с другой стороны, они, наши современные строители, они архитектуру не сохраняют, а строят уже относительно новые здания с новой архитектурой, понимаете?

Здається, для оповідачки є загалом проблемним питання співвідношення розвитку міста і збереження його спадщини. Вочевидь, в Одесі також бракує позитивних прикладів ревіталізації, що поєднували би збереження і розвиток спадщини, наповнення історичної будівлі новими функціями та її адаптацію для сучасних потреб. Наразі у свідомості мешканців міста минуле постає радше як об'єкт недостатньої опіки, аніж як ресурс для розвитку. Спадщина — це радше репозиторій моральних (нематеріальних) цінностей, високої культури.

На думку Валерії, навіть нові пам'ятники повинні бути «по темі історичного міста»: «Довольна очень, что на Привозе Рыбачке Соне поставили в рыбном корпусе памятник». З другого боку, оповідачка також доволі толерантно висловлювалася щодо історичних ініціатив, які для неї особисто не близькі. На її думку, якщо хтось хоче вшанувати Бандеру, то вона буде ставитися до цього спокійно і байдуже. Поєднання найрізноманітніших елементів різних наративів і суперечних (з позиції професійних істориків) політик пам'яті можна бачити також у відповіді на питання про відзначення свят:

Новый Год обязательно, Крещение 19 января, вот, 23 февраля празднуем, День Советской Армии — он не ушел, сейчас его как-то иначе называют, вот. Ну, естественно, 8 марта, 1 апреля, 9 апреля [мая], День победы. Понимаете? И все равно, октябрь, это самое, 7 октября, Октябрьская революция, и все равно, хоть это и по-старому, мы передали все это другими названиями, что-то вытерли, но, естественно, я не знаю, конечно, вільна

*Україна — когда она у нас там, я не помню. Ну в общем, ну, придерживаемся этих праздников тоже*³¹⁴.

Це поєднання найрізноманітніших елементів із різних історичних наративів, напевно, може пояснюватися загальним прагненням одеситки показати свою толерантність, політичну відкритість та широту світогляду, які вона визначила як важливі для себе цінності. Це і локальний міф, і ширша ситуація транзиту, і відбиття ситуативності та змінності історичної політики як на локальному, так і загальнодержавному рівні після 1991 р.

Тамара, психолог, єврейка, 51 рік

Інтерв'ю з Тамарою вирізнялося з усієї нашої колекції записів, передусім тому, що для неї єдиною найголовнішою була етнічна (а не професійна чи вікова) ідентичність. Її усвідомлення себе як єврейки впливало також і на її бачення рідного міста:

Ну я себя чувствую представительницей, конечно, одесситов, но Вы уже так поняли, каких одесситов, да? То есть всех одесситов, которые действительно были одесситы-евреи, потому что Одесса — это еврейская Одесса, и я не знаю, я иначе не представляю Одессу.

З біографічної історії Тамари можна зробити висновок, що вона належить до тієї частини (пост)радянського єврейства, що почало відкривати свою ідентичність переважно після 1991 р. і за допомогою міжнародних єврейських організацій, які стали організаторами релігійного і світського спільнотного життя. Олена Носенко-Штейн присвячує частину своєї книги феномену, коли молоді покоління євреїв, чії батьки майже зовсім асимілювалися в радянський час, «винаходять» наново свою ідентичність через ангажування у клуби й організації, створені закордонними акторами, та приносять нове розуміння єврейства в свої родини³¹⁵. Саме так відбулося в сім'ї Тамари: тоді як її бабуся була більш свідома

³¹⁴ Вочевидь, оповідачка хотіла сказати, що святкує також День Незалежності України, що особливо цікаво, адже в тому самому інтерв'ю вона зазначила, що для неї найпозитивніша подія в історії — це возз'єднання України з Росією як з великою і могутньою країною.

³¹⁵ Носенко-Штейн Е. «*Передайте об этом детям вашим, а их дети следующему роду*». *Культурная память у российских евреев в наши дни*. М., 2013.

свого єврейства, дотримувалася окремих приписів релігійної традиції та говорила їдишем як рідною мовою, то вже мама Тамари і вона сама не мали цих «есенційних» національних рис. Одним із небагатьох маркерів, що єднали з єврейськістю, були спогади мами про перебування під окупацією, переховування, загибель частини родини. І лише донька Тамари, чиє дитинство і дорослішання припало на час 1990-х рр., стала відвідувати Ізраїльський культурний центр і синагогу, вивчила іврит та їдиш, що спонукало також старших членів родини відроджувати чи винаходити свою ідентичність, активно долучаючись до справ доньки. Водночас оповідачка також підкреслювала свою національність саме «по крові» («чистая єврейка»), що стало основою для такого самоусвідомлення.

Тамара поєднує образ «єврейської Одеси» з соціальними категоріями культурності й освіченості (а отже, це водночас і національний стереотип «розумних євреїв», і міф «культурного міста»):

...это город культурных евреев, которые приезжали в город и основали его <...>

Одесситы очень культурные люди, даже если они были необразованы, как мой вот дядя, он закончил три класса, и он до сих пор очень плохо пишет, и он еще плохо знает русский язык, и говорит он может в основном на идише, но это не мешает ему быть безумно культурным человеком. Он настолько воспитанный, что, мне кажется, вот эту культуру и воспитание нельзя привить никаким институтом и никаким образованием, то есть большинство еврейских семей, которые прошли очень тяжелую оккупацию, гетто...³¹⁶

Можливо, дещо екстраполюючи свою сьогоднішню ідентичність у минуле, Тамара говорить, що протягом усього життя вона спілкувалася передусім із іншими євреями, росіян і українців не було в їхній молодіжній компанії. Україномовні для неї асоціюються із «кугугами» з села,

³¹⁶ Ці національні стереотипи поділяють також інші одесити, інтерв'ю з якими ми записали. Зокрема, Григорій говорить: «Вообще я евреев уважаю, потому что они очень умные люди. Я сам чистый русский мужик, но евреев уважаю». Він також висловлює жаль з приводу еміграції: «Потому что в основном эмигрировала еврейская диаспора. И город Одесса очень много потерял. (...) Был одесский шарм, одесский жаргон, одесский так сказать обмен мнений. Но потом, когда волна хлынула в Израиль...»

неосвіченими прибульцями, що ніколи не були частиною цього міста та дивували своєю появою. Із цими твердженнями дисонують стандартні для одеситів запевнення в толерантності: «Хотя одесситы очень доброжелательные люди, и евреи примут всех, кого попало: и молдаване и, и, и, я не знаю, и русских, мы поделимся всем, но все-таки вот Одесса, ну коренное одесское население — это еврейская Одесса».

Еміграція багатьох євреїв завдала значного удару по цьому образу старої Одеси, зруйнувала усталене коло спілкування. Однак ті, хто лишився, винаходять особливі практики збереження своєї ідентичності і підтримання уявної спільноти. Наприклад, Тамара розповіла про те, що її донька склала генеалогічне дерево і спеціальний сімейний альбом, який подарувала мамі, бабусі й дідусеві та дядькові, який мешкає в Нью-Йорку. Цей естетично привабливий артефакт кодифікує сімейну єдність та історію, переглядається і демонструється при нагоді знайомим. Це своєрідний інструмент збереження пам'яті та міфу «старої Одеси». Для Тамари тепер власне справжні одесити із місцевим говором і звичками зберігають стару Одесу за океаном. Вона описує свої зустрічі з братом, коли вона чує його особливий акцент, який вона пам'ятає з дитинства як акцент старших одеситів-євреїв, і сумує за втраченим містом свого дитинства.

Маленькая Одесса — это Бруклин. Брайтон-Бич — это маленькая Одесса <...>...он приехал с таким акцентом, с таким одесским юмором, которого я безумно давно не слышала. И когда он стал говорить, я сказала: «Вов, мне просто обидно и больно до слез». Мне настолько ностальгически слышится слухом свое детство, которое я просто ну нигде сегодня не слышу...

Інші складові одеського міфу, такі як особлива кримінальність, оповідачка теж підтримує. Водночас ця кримінальність теж скоріше медіатизована, пропущена через популярну культуру, пом'якшена образом південної теплоти й доброти:

Одесса очень такая доброжелательная, и мне кажется, что, может быть, в других как-то криминогенность — это более, в Одессе очень, скажем даже, одесские бандиты — они тоже очень доброжелательные. ...наши наркоманы — они тоже абсолютно неагрессивные.

Найперша асоціація, що виникає в оповідачки з її рідним містом — це слово «солнечный», а для опису своїй емоцій вона вживає слова «солнечный, морской, южный, любимый».

Водночас, як і в інших оповідачів, виникає певний дисонанс між повсякденною реальністю та символічним виміром міста. Морське місто-курорт могло би добре відповідати своєму статусу, якби не повсюдність сміття, занедбаність доріг і будівель, брак культури спільної турботи про громадські місця. «Город-курорт, и это город-порт, и это столица, скажем, европейского характера, то есть если этот все-таки город придет в то состояние, в которое должен прийти, то это, конечно, все-таки я считаю, что это даже больше, чем Киев».

Зауважимо тут також згадку про «європейськість» міста, яка тут передусім трактується як добрий рівень міської інфраструктури, сервісів, чистота. Ця «європейськість» цілком узгоджується із твердженнями в іншій частині інтерв'ю, що пам'ятник Леніну треба зберігати, бо це частина історії. До того ж, на думку оповідачки, найкращий шлях до чистоти й порядку — це радянська традиція проведення суботників — єдиний досвід колективної дії.

Відповідаючи на питання про найголовніші місця Одеси, Тамара згадала про всі ті місця, які називають і в решті наших інтерв'ю: Дерибасівська, Потьомкінська (сьогодні Катерининська) площа, пам'ятник Катерині II, Воронцову, Дюку, вулиця Гоголя, Приморський бульвар, Оперний театр. Одне із улюблених відвідуваних місць — Алея Слави в парку Шевченка — виявилось більш амбівалентним, аніж інші безумовно позитивні місця. Алея Слави присвячена Великій Вітчизняній війні, і Тамара відвідує це місце на вшанування свого батька, який пройшов усю війну, та частини родичів, які загинули під окупацією. Водночас воєнна пам'ять також є болючою і лише частково проговорюваною. Мама оповідачки ніколи не дивилася фільми на тему війни, демонстровані 9 травня, і Тамара почуває, що ніколи не зможе до кінця зрозуміти цей досвід переслідувань і загрози смерті. Водночас парк Шевченка є також місцем відпочинку і прогулянок — і ці два аспекти — болісної пам'яті й дозвілля — співіснують у повсякденному досвіді. Оповідачка вибудовує лінію сімейної і особистої ідентичності через підкреслення оптимізму й позитивного мислення як ключової риси: починаючи від мами, яка казала: «Вот вы должны быть очень счастливы, — говорит, — вы счастливые дети, вы никогда не знали, что такое горе, разруха, голод и война», продовжуючи свою історію приходу в професію психолога, яка вимагає позитивного ставлення до людей і допомоги в подоланні важкого досвіду, і історію її доньки, яка змогла позитивно поставитися до життєвих перипетій і адаптуватися

в новому місті, також ставши успішною в кар'єрі. На питання про ключові події в історії Одеси Тамара не стала викладати підручникові відомості, лаконічно зауваживши: «Историю, это вот, мы всегда считаем, что история Одессы — это мы сами, да?»

Анастасія, аналітик продажів, 26 років

Здається, розповідь Анастасії демонструє помічену Танею Ричардсон складність процесів ототожнення себе із українською державою в Одесі після 1991 р., коли представники молодого покоління прагнуть поєднати сімейні історії, часто ностальгійні щодо СРСР (зокрема ідей соціальної рівності й інтернаціоналізму) і сучасний історичний наратив, що його пропонувано в школі³¹⁷. Анастасія зазначає, що її тато комуніст і росіянин з походження, він добре розуміється на історії та позитивно описує соціальний лад СРСР як відсутність соціального розшарування. Інша важлива складова сімейного наративу — це бабусині розповіді про страждання й боротьбу під час війни, що сприймається як справді важлива подія.

Можливо, саме тому оповідачка демонструє вкрай критичне ставлення до важливих подій національного наративу після 1991 р: Помаранчева революція і мерство Гурвіца, на її думку, є найбільш негативними подіями в історії країни й Одеси, а Янукович і Ківалов є найпозитивнішими персонажами. Серед позитивних історичних подій вона називає «День освободження Одессы, День освободження Украины. День Независимости — это тоже очень позитивный праздник. День Конституции». Водночас Анастасія в різних місцях розмови згадує, що знає українську мову, навчалася в школі українською і вважає її «національною мовою України», що вона з повагою ставиться до мешканців західної України, а також святкує День Конституції та День Незалежності («потому что это выходной и это лето»), разом із релігійними святами, Днем сміху 1 квітня (жарти та розіграші друзів), Днем міста, своїм Днем народження, першотравневими святами (виїзд на природу або прогулянки на набережній) і Новим роком. Святкування Дня міста 2 вересня і Дня сміху 1 квітня також підкріплене особистими спогадами дитинства, відвідання концертів і параду з батьками («я родилась, когда уже все эти праздники праздновались»). Однак Анастасія не транслює уявлень про СРСР як «золотий вік». Як і багато хто з-поміж

наших молодих респондентів, вона вважає, що найкращий історичний період настав в Одесі у 2000-ні рр., а найбільший занепад був протягом 1980–1990-х — часу дефіциту й «розвалу», так їй підказують і власні спогади дитинства, що припало на часи дефіциту й черг. Цей різноманітний набір історичних оцінок і ставлень показує складну конфігурацію зв'язку між сімейними історіями, шкільною освітою, досвідом подорожей та практиками відпочинку і святкувань, які всі мають вплив на формування складної особистої ідентичності. Схоже, що сама біографічна траєкторія оповідачки впливає на те, як вона представляє себе. Вона зазначає, що для неї важливим етапом у житті став переїзд в інший район міста і початок окремого від батьків проживання. Можливо, це теж частина історії емансипації від усталених у родині поглядів. Між тим оповідачка пояснює, що негативне ставлення до Ющенка пов'язане із ще однією важливою для неї подією — 2009 р. вона втратила місце роботи, що пов'язує з економічною кризою. Загалом Анастасія не представляє себе як політично ангажовану особу, її політичні преференції та уявлення про минуле пов'язані більше із повсякденним життям: прогулянками містом, із відвідуванням пам'ятників, зокрема нововідкритих, та участю в міських святах, концертах. Наприклад, на питання про історію Одеси вона відповіла саме «у прив'язці» до святкування річниці заснування. Перейменування вулиць є для неї питанням суто практичної зручності, а встановлення пам'ятників має на меті лише «прикрашання» міста, і тому жоден із пам'ятників не є зайвим або «чужим» для Одеси; загалом «красиве» — це основне означення до рідного міста.

Проблематичність політики пам'яті часів Ющенка виявляється у відповіді на наступне питання:

И: А есть ли какие-то исторические темы, которые особо чувствительные, которые Вы стараетесь не поднимать?

Р: Наверное, Голодомор. Как-то жутко, страшно. Я стараюсь об этом не думать. И вообще — годы войны. Это настолько все было страшно. Хочется, чтоб это оставалось только историей и никогда не повторилось в нашей жизни.

Бачимо тут проблему віднайдення мови, якою суспільство може говорити про найбільш тяжкі історичні теми: у молодих поколінь спричинює несприйняття жахна мова страждання і болю. Вочевидь, необхідні історичні пояснення, контекстуалізації і порівняння, аби ці теми

³¹⁷ Richardson T. Kaleidoscopic Odessa... Pp. 40–60.

вийшли зі сфери табу на абсолютний жах до сфери осмислюваного і проговорюваного³¹⁸.

Зрозуміти глибше зв'язок між особистою ідентичністю і ставленням до «великої історії» дозволяють запитання до оповідачки про особливості життя й минуле на локальному рівні. Оповідачка демонструвала загалом дуже позитивне ставлення до свого міста, майже не зауважувала в ньому проблем чи вад та підкреслила, що не хотіла би звідти переїздити. На її думку, Одеса вирізняється особливим «менталітетом», що полягає у більшій відкритості й довірі; люди вступають у розмови і жартують просто в маршрутках, на відміну від, наприклад, Києва, який схарактеризовано як місто більшої анонімності й заклопотаності. Іншим важливим містом для протиставлення/порівняння в цієї оповідачки був Львів. Вона зауважила, що, як і Одеса, — це «історичне» місто з красивою архітектурою, але водночас наголосила, що Львів їй здається найбільш неподібним до Одеси, передусім через україномовну стійкість. На її думку, львів'яни не переходять на російську мову, якщо до них звертаються нею, що інтерпретується як особлива гідність і патріотизм. Для Анастасії західна Україна є єдиним регіоном, відмінним від усіх інших, а найбільш близьким до Одеси містом є Донецьк. Для Анастасії однією з ключових рис Одеси і в минулому, і сьогодні є різноманіття:

Мне кажется, здесь какая-то разноплановость в этом, и насчет народа, потому что сидишь в маршрутке, и в маршрутке можно встретить разных людей, начиная от разных национальностей. В Одессе, мне кажется, съезд разных национальностей. Плюс у нас еще портовый город и, кажется, у нас очень много всяких направленностей молодежи.

³¹⁸ Олексій, військовий, чия історія відкриває цей підрозділ, також зазначив, що уникає обговорення теми Голодомору: «...это очень большие темы, которых, в принципе, мне кажется, нормальный бы политик уходил бы от таких тем, потому что в принципе изменить на сегодня ничего нельзя вот, а нашим детям и внукам рассказывать неправду — это тоже преступление <...>, а эта тема вообще не изученная, потому что собственно, как говорится, эти материалы ещё засекречены, и некоторые политики пытаются своё виденье показать вот, по этому собственно вот такие темы, я бы уходил бы лично, и я стараюсь — не точно не говорит о них, ну высказывать своё мнение, то есть это как бы моё мнение, мой взгляд, и не больше».

Отже, Одесу визначає різноманіття вікових груп, молодіжних субкультур, а також націй, з поміж-яких оповідачка далі в розповіді виділяє євреїв (та поєднує бачення міста як єврейського і кримінального водночас). Порт постає як метафора відкритості. На відміну від Одеси, Київ сприймається як більш моноетнічний:

Мне кажется, там больше украинцев. Там они все на украинском разговаривают. А у нас — все разные. У нас все в основном разговаривают на русском языке.

Характерно, що в цій цитаті російська постає як мова полікультурності, а українська — як мова тільки українців. Саме мовний критерій для оповідачки постає як головний у визначенні близькості/віддаленості міст і регіонів, а також у визначенні національної ідентичності оповідачки:

И: А что для Вас значит “быть русской”?

Р: У меня папа — русский, а мама — украинка. Я себя больше к русским, потому что я разговариваю на русском... в плане общения.

Водночас ця теза про різноманіття лишається дещо теоретичною, адже на питання про конкретні контакти із представниками груп «інших» Анастасія відповідає, що в своєму житті мало стикалася із ними. Євреї присутні у стереотипному баченні Одеси, «китайці й араби» перебувають переважно на ринку «7-й кілометр», а під час навчання в школі «все було однаково».

Ідучи від рівня міста до рівня конкретної місцевості/району проживання, це інтерв'ю показує також позитивну асоціацію себе із місцем:

Черемушки — это спальный район, это достаточно такой спокойный район. Здесь очень удобно в плане того, что есть рынок «Черемушки», не нужно ездить куда-то далеко. Нравится, что здесь и кинотеатр, и парк, — это очень удобно. Сейчас здесь построили «Копейку» — большой магазин. Все рядом. Не нужно никуда ехать. Единственное, что бывают такие моменты, когда я очень хочу в центр: просто пройтись, прогуляться, посмотреть на эти красивые улицы, особенно вечером, когда не так холодно весной, огни очень красивые. Я, бывает, собираюсь прямо с работы, еду и гуляю по городу... В этом плане Черемушки — спальный район, здесь у нас нету ничего такого красивого, зато спокойно.

Оповідачка також далі уточнює, що в її районі немає історичних місць і що історія назви району їй невідома. Вона впевнено означає цінність спальних

районів — спокій, безпретензійність, відсутність тиску, можливість зосередитись на стосунках, але означення культурного шару цього місця бракує. Однак в кінці інтерв'ю під час малювання мапи Анастасія окреслює низку об'єктів Черьомушок, які насправді мають для неї свій історичний вимір:

«Москва» — кинотеатр, один из самых старых кинотеатров в Одессе. Это больница... самая известная в Одессе, хорошая. Получается, она тоже на Черемушках. Здесь у нас 100-я школа. Номер такой школы хороший. Здесь открылся университет. Он частный, правда. Здесь еще старый-престарый завод «Промсвязь».

Напевно, цей приклад може бути ще одним свідченням того, що потенціал розвитку спадщини районів поза центром міста є значним, адже самі мешканці часто сприймають ці райони позитивно, проводять там багато часу та загалом знають про історичність цих районів. Однак культурні функції та міський *flaneuring* все ж стереотипно вважають належними лише до центру міста. Попри те, що райони хрущовської забудови з плином часу привертають все більший інтерес дослідників³¹⁹, наразі бракує публічно-історичних проектів, які би працювали із потенційною спадщиною, маршрутами для міських прогулянок тощо.

ХАРКІВ:

«перша столиця» і «слобожанське місто»

Ангела, студентка, 20 років

Ангела є уродженкою Харкова і навчається в одному з великих і престижних вишів на неісторичній спеціальності. Її відповіді на наші запитання є типовою демонстрацією сучасних способів взаємодії із минулим та добре показують, як спосіб життя зумовлює сприйняття локальної історії.

Передусім, на початку інтерв'ю, відповідаючи на питання про особливості Харкова та його символи, оповідачка згадує про «велику площу» (майдан Свободи), парк Шевченка й парк Горького — типові місця зустрічей та розваг молоді:

³¹⁹ Див., зокрема, текст про забудову одеських Черьомушок: Трудная история одесских Черемухек (15.10.2014) // *Happy Misto*, <http://www.happymisto.od.ua/urbanism/trudnaya-istoriya-odesskix-cheremushek> (укладач — Михайло Мейзерський).

И: Символы Харькова — это?

Р: Конечно же, площадь, (...), символы Харькова — возможно, это парки наши — парк Шевченко и парк Горького. Вы бывали?

И: Да, Я была и там, и там.

Р: Парк Горького, его ж реконструировали два года, поэтому он разительно отличается от того, что было.

Позитивна згадка про реконструкцію парку Горького — це не лише приватне судження, але також і результат цілеспрямованої промоції: міська влада послідовно представляє цю реконструкцію як одне із своїх найбільших досягнень, спрямованих на «простих людей». Направду, проект реконструкції парку Горького в парк розваг, зі співучими грибами і скульптурною білочкою замість пам'ятників Горькому та Макаренку (які були винесені на околиці міста) — це найбільш влучний хід мера для легітимації свого правління. Для представниці молодшого покоління важливі також і інші атракції, що їх пропонує міська влада — масштабні концерти на майдані Свободи до святкових днів.

И: Уезжая из Харькова, я больше всего скучаю по...?

Р: Может быть, по праздникам, которые устраиваются.

И: Какие именно праздники?

Р: Красивый Новый год, елку каждый раз собирают.

И: На площади возле Ленина?

Р: Там и концерты проводятся, ежегодные выпускные.

«Найбільша в Європі площа» — це кліше також є частиною офіційної промоції міста³²⁰. Загалом своєрідна «гігантоманія» та прагнення підкреслення саме великого як величного³²¹ — зокрема й через символи в міському просторі — є типовою для самопрезентації Харкова. Цікаво, що оповідачка звертає увагу на ще один «величезний» об'єкт.

³²⁰ Це кліше трапляється також в інших інтерв'ю, зокрема його навів навіть іноземний студент, 24-річний китаєць, що мешкає в Харкові протягом 6 років.

³²¹ Зауважимо тут побіжно, що ця тема «великого, але не величного» Харкова була наявна уже від 1920-х рр. у роздумах інтелектуалів, як-от у Миколи Хвильового: «Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне — забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків» («Редактор Карк»).

И: Скажите, в центре Харькова находится что?

Р: Градусник.

И: Градусник знаю, градусник да.

Р: Градусник — это место встречи.

У сприйнятті молоді дівчини в центрі міста розташовано зовсім не «історичний» об'єкт, а «градусник» величезного розміру — на будинку на початку головної вулиці міста Сумської, біля виходу з метро, де дуже зручно призначати побачення. Цей об'єкт справді перебуває в самісінькому історичному центрі міста, поряд із найстарішими церквами, будинками тощо, однак ці об'єкти не актуалізовані для оповідачки. Натомість градусник — це помітний об'єкт, що покликається на реалії повсякденного домашнього життя, але виконаний у величезному форматі, викликаючи іронічну посмішку. (Зауважимо тут на берегах цієї розвідки, що тема прихильності харків'ян до величезних об'єктів влучно висміяна 2014 р. в гумористичному шоу 95-го кварталу за участі персонажа Жеки — такого собі «пацанчика з району», який послідовно поєднав в описі міста найбільший майдан, найбільшого Леніна («когла он упал, грохот было слышно в Полтавской области») і найбільший градусник, не забувши також посміятися над кримінальними небезпеками найбільшого в Україні спального району — Салтівки, величезною кількістю студентів і найбільшим речовим ринком в Україні — «Барабашово». Підсумком такого опису стає означення Харкова як «культурного города», у якому всього багато і який має величезні масштаби)³²².

Однакпопри те, що міський простір сприймається у студентки-оповідачки передусім через практики відпочинку та дружнього спілкування, цей простір також неминуче має свій історичний вимір:

И: Где вы чувствуете себя как дома вне собственного жилья?

Р: В Лесопарке. В Лесопарке очень нравится. Выглядит, как лес, нет ничего гражданского.

И: Единение с природой можно почувствовать?

Р: Да. Обычно начинают гулять по Лесопарку с мемориала (Меморіал Слави, зведений 1978 р. — Авт.), это тоже довольно красивое место,

очень спокойное, и, наверное, больше всего ему подходит осень, потому что оно довольно-таки... Оно, конечно, всегда навеивает немножко печальные мысли — война.

Як ми вже зазначали у цьому розділі, саме відвідини військових меморіалів, як з покладанням квітів на 9 травня, так і з інших okazji, зокрема весіль, є однією з найпоширеніших практик серед мешканців описуваних тут міст. Пряма відповідь на запитання про найпопулярніші пам'ятники також схиляє до цієї точки зору.

И: Какие памятники, по вашему мнению, самые любимые для харьковчан? Какие чаще всего люди посещают, с какой целью? Есть ли такие?

Р: Наверное, специфическое в этом плане место, я так считаю, это все-таки Мемориал.

И: Это Второй мировой?

Р: Да. Потому что его посещают, особенно 9-го мая, массово. Просто это памятник, который посещают массово. Все остальные — это как место встреч.

Цікаво, що тут Анжела рефлексує над відмінністю використання пам'ятників: одні сприймають радше як перерву в монотонності ландшафту (і відповідно зручне місце зустрічі), а до інших приходять саме через ті специфічні історичні смисли, які має цей пам'ятник.

«Комунікативний» характер сприйняття міського простору виявляється також у відповіді на питання про відмінність Харкова від інших міст. Молода оповідачка не пов'язує специфіку міста із його регіональною історією чи архітектурою, але із стилем життя його людей передусім:

И: Вы сравнивали города. А замечали ли вы отличия между жителями тех городов, которые вы посещали, и Харькова?

Р: Особо так нет. Сложно сказать. Потому что везде находятся приветливые люди, готовые помочь, сказать, как пройти. Тот же (...). В основном, когда смотришь на такие города, как Харьков, то видишь много (...) людей, которые спешат.

На питання про те, куди варто приводити людей, які вперше відвідують Харків, Анжела очікувано назвала центр міста та найбільші парки, близькі до центру. Та водночас вона позитивно оцінила також свій район на околиці міста — Салтівку.

³²² Жека о Харькове, *Студия квартал 95*, <https://www.youtube.com/watch?v=RDRMMYVNprc> (опубліковано 26.12.2014).

И: Какие эмоции вы испытываете, говоря о своем районе?

Р: Мне он очень нравится, потому что он современный спальный район.

Довольно-таки тихий, и мне в принципе нравятся многоэтажки.

И: А чем вам нравятся многоэтажки?

Р: Это такой уровень прогресса.

Таке судження дозволяє нам побачити можливості позитивної оцінки не тільки центральних і старих районів, але й відносно нових частин із масовою типовою забудовою радянського часу. Абсолютна більшість респондентів зауважує їхню одноманітність та відсутність цікавинок, однак ці райони також мають свої переваги, які потенційно можна використати для реалізації проектів, пов'язаних зі спадщиною та культурою³²³. Цінності модерності, сучасних житлових стандартів, а водночас затишку й відчуття дому можуть дати старт для осмислення радянського не тільки як тягаря, але і як періоду модернізаційних прагнень.

Цікаво, що об'єкти спадщини радянського часу можуть кардинально міняти своє значення для мешканців в умовах після розпаду СРСР. Молода оповідачка, що народилася й навчалася у школі вже в період незалежності, схильна по-своєму інтерпретувати старі об'єкти. На питання про те, які в Харкові є пам'ятники, вона відповідає так:

Исторические памятники? У меня на самом деле по памятникам ассоциация с Шевченко, особенно с тем памятником, который в саду Шевченко находится. Он, конечно, стилизованный очень — независимость, но мне он очень нравится.

Як бачимо, гегелівсько-марксівська спіраль розвитку історії від сердешної Катерини до розкутих пролетарів (фігури навколо головної постаті Шевченка на цьому пам'ятнику 1934 р. авторства Матвія Манізера) переінтерпретовані більше як такі, що несуть меседж про сьогодишню незалежність України. Безумовно, в аналізі варто обов'язково враховувати цю відмінність між інтенціями творців пам'ятників і їхнім сьогодишнім сприйняттям.

³²³ Цікавим прикладом такого проекту є «Мікрорайон FUTURE» у 524 мікрорайоні на Салтівці, в рамках якого група молодих архітекторів відновила громадський простір (лавки і сцена літнього кінотеатру) і провела разом із мешканцями серію лекцій, концертів і дискусій, які мали об'єднати сусідів, спонукати їх разом вирішувати проблеми і творчо проводити дозвілля у громаді. Див.: Мікрорайон FUTURE: Первый в Харькове фестиваль соседей, <http://maidan.org.ua/2015/09/mykrorajon-future-pervyj-v-harkove-festyval-sosedej/>

Зауважимо також, що саме цей пам'ятник Шевченкові згадуваний майже у всіх інтерв'ю як один із найважливіших — можливо, не тільки через прихильність до самої постаті поета³²⁴, але і тому, що цей пам'ятник наполегливо пропонували як символ Харкова ще з радянського часу, а тому він наявний на численних листівках, відеороликах про місто, а особливо — на емблематичних фото визволення міста радянською армією у 1943 р.

Водночас насильницьке нав'язування національної ідеології згори більше спричинює опір у представниці молодого покоління. Вона описує панування авторитарних практик організованого відвідування меморіалів (а саме ситуації відкриття меморіалу Голодомору) в період шкільного навчання.

Р: нас возили, конечно, памятник немного страшноватый, там мальчик и девочка, такие лица им сделали, почти как в фильмах ужасов. То есть, может, они не старались произвести такое впечатление, но он оставляет двоякое. (...)

И: Как сама церемония проходила?

Р: На самом деле учитель выстроил, нас расставили по углам.

Далі у відповідях на питання про участь у мітингах і ходах оповідачка іронічно повідомляє, що не любить перебувати в натовпі та скептично ставиться до організованих ритуалів біля пам'ятників. Вона також послідовно наголошує на відносності та суперечливості оцінок однієї й тієї ж історичної події чи діяча, відмовляючись давати однозначні судження щодо минулого³²⁵ — здається, це все ж таки здобуток соціалізації у відносно більш демократичному середовищі. Характерно, що для оповідачки вже не існує монополії політичної історії на творення пам'ятників —

³²⁴ Тараса Шевченка називають як найбільш позитивного історичного діяча 53 % опитаних в нашому дослідженні харків'ян.

³²⁵ Зокрема, як найбільш негативного персонажа вона називає Сталіна, але тут же релятивізує цю оцінку: «Конечно, это немножко банально, но давайте возьмем Сталина. Пример того, что это было и хорошо, и плохо. С одной стороны — он практически поднял страну из разрушений, конечно, немножко сделанных им самим, пятилетки, сколько всего строилось, поколение наших бабушек, они просто чувствуют это на себе, они чувствуют дух коллективизма. На самом деле капитализм, конечно, хорошо, но не чувствуется общности, правда?»

вона висуває також актуальні сьогодні соціальні ідентичності як такі, що мають вшановуватися пам'ятниками:

И: А есть ли такие памятники, которые стоило бы поставить? Не хватает?

Р: Да, мне всегда казалось, что памятников женщинам нам не хватает. Потому что памятники мужчинам практически... (смех).

Оповідачка також демонструє опір щодо стереотипних уявлень про регіональні поділи в Україні. Вона згадує, що в її родині у зв'язку з виборами трапляються дискусії про прикордонний характер Харкова, про можливість розколу країни, але респондентка не почуває себе належною до якогось певного регіону.

И: Можете ли вы сказать не просто «Я жительница Харькова», а какого-то региона?

Р: Я скорее жительница Харькова, а потом сразу Украины.

И: Украины? То есть какого-то особенного региона нет?

Р: Это считается восточным регионом, но опять же таки, как ни странно, в восточных городах я и не была. Если мы ездили, то либо Киев, Западная Украина, либо Крым.

Загалом оповідачка не може пригадати детальніше бесід на теми історії родини чи країни в колі родичів, вочевидь через те, що специфіка передавання знання про минуле передбачає okazіональне пригадування в контексті спільного життя та комунікації, а тому спливає принагідно, а не у штучній обстановці інтерв'ю.

Насамкінець, під час заповнення анкетних даних, відповіді Оксани ще раз підтверджують те, що молоді покоління частіше мають неконвенційний погляд на питання історії та ідентичності. Вона дуже влучно артикулює свою національну належність передусім у термінах «стилю життя», практик споживання (буквального!) та з покликанням на молодіжні практики тусовки.

И: Ваша национальность?

Р: Украинка.

И: Что для вас означает быть украинкой?

Р: Наверное, это веселось и доброжелательность.

И: То есть качества характера?

Р: Встречаем с хлебом-солью. Хотя я не ем ни того, ни другого, но гостеприимство мне очень нравится, я немножко не понимаю людей, которые

запрутся дома и никого не приглашают, ни с кем не встречаются, просто приятно пригласить людей в гости, создать атмосферу, еще что-то такое.

Як бачимо, цей приклад нам показує вплив кількох сучасних чинників на сприйняття минулого: демократизація історичної культури; наявність альтернативних, окрім національних та регіональних, ідентичностей; досвідчування історії передусім через практики консумеризму — відпочинку, розваг і дозвілля.

Валентин, фрилансер, громадський активіст, 43 роки

Валентин є представником тієї частини харків'ян, що ведуть доволі модерний спосіб життя: він має досить великий досвід подорожей, кілька років мешкав у іншій країні; маючи вищу економічну освіту, став працювати перекладачем, що дозволяє вести вільніший спосіб життя; також активно бере участь у природоохоронному русі та в публічних акціях за збереження історичної спадщини. Наш респондент також зізнався, що зараз розглядає різні можливості переїзду з міста. Значною мірою саме такий спосіб життя зумовлює ті способи й контексти, у яких наш оповідач вибудовує своє ставлення до минулого й різних медій, що про це минуле свідчать.

Як активіст зеленого руху, на питання про особливості Харкова та його символи він відповідає так:

Р: Ну, просторы, наверное, у нас какие-то. Зелень, зелень, просторы, да. <...>

Р: Ну, символами, что у нас? — Госпром, площадь Дзержинского — не Дзержинского, а Свободы вот, парк Шевченко — вот такой главный символ.

И: Ясно. А вот в центре Харькова находятся...?

Р: В центре Харькова находятся... ну что, памятник Шевченко находится, площадь Дзерж... площадь Свободы, Госпром находится, много бекетовских зданий.

Оповідач також згадує центральні вулиці — Сумську, Пушкінську, Дарвіна як місця для потенційних туристів. Його символічна географія явно концентрується навколо центру і близького до центру району, де респондент мешкає. Водночас він визнає, що спальні мікрорайони теж можуть бути цікавими, але за умови більшого поширення експертного знання про них: наприклад, він чув, що район ХТЗ цікавий своєю архітектурою, але мало про це знає. Це цікава ремарка, яка показує, що

принаймні частина мешканців потенційно готова сприйняти околиці міста як такі, що можуть мати спадщину й історичну цінність, і в майбутньому ці райони можуть стати новими місцями розвитку культури й навіть туризму³²⁶.

На питання про найвизначніші пам'ятки оповідач знову згадав бекеївські будівлі та конструктивізм як те, що є особливим саме для Харкова. Характерно, що оповідач називає саме ті об'єкти і стилі, які відомі також у міжнародному масштабі, а також ті, що зазнають руйнування та занедбані міською владою (архітектура XIX ст., модерн, конструктивізм). Саме для цієї людини, яка є активним користувачем громадських просторів, питання історичного та природного середовища тісно пов'язані, респондент згадує їх поряд. Питання знесення чи встановлення нових пам'ятників для нього має ширше значення — це не лише вшанування чи засудження певного періоду історії або історичної особи, але передусім робота з громадським простором, з можливостями його використання й цілісного сприйняття. Зокрема, оповідач радше засуджує знесення радянського пам'ятника на м. Конституції — але зовсім не через комуністичні симпатії, але тому, що як громадський активіст виступає за збереження сформованого урбаністичного простору, а будь-які реконструкції в місті асоціюються із вирубуванням дерев та нищенням місць, де громадяни можуть спілкуватися й об'єднуватися. Тут ми бачимо особливе ставлення до радянської меморіальної спадщини — радше деполітизоване, пов'язане передусім із естетичною оцінкою та ширшим сприйняттям пам'ятників разом із їхнім просторовим контекстом. З другого боку, негативне ставлення до знесення радянських пам'ятників пов'язано із декомунізаторською політикою мера міста Геннадія Кернеса, щодо якого гостро опозиційно налаштований оповідач³²⁷:

³²⁶ Про це також свідчить великий успіх екскурсій районом ХТЗ, які організував Макс Розенфельд — харківський архітектор і художник, популяризатор (часом містифікатор) історії, що проводить відкриті лекції та своєрідні walking tours різними частинами міста. Див.: Паралельний Харків. Як дизайнер Макс Розенфельд навчає любити спальні райони // *Громадське ТБ*, <https://www.youtube.com/watch?v=KR6FlnTgVLM>

³²⁷ Зокрема, оповідач зауважив, що вважає Кернеса найбільш негативною постаттю в історії міста. Водночас навіть цей оповідач розглядає Кернеса як особисто відповідального за все, що відбувається в місті, зокрема й за гарну реконструкцію набережної річок Харків і Лопань.

Сносили у нас это, вот сейчас снесли этих, «четверо с холодильником»³²⁸... Я против как бы, потому что ну (...), конечно, памятник был уродливый, но вся эта среда уже какая-то была сформированная. Он менее дисгармонировал, чем тот, что сейчас его поставили³²⁹. Потом, у нашего ж мэра, любое преобразование сопряжено с какой-то пакостью там: вырубить все деревья вокруг, на улице и на площади. Я когда уже слышу какое-то слово типа «реконструкция», меня уже бросает в дрожь просто.

Маючи радше негативне ставлення до знесення пам'ятників та цінуючи окремі досягнення радянського періоду, як-от конструктивізм, оповідач засуджує «совок» у таких його рисах, як пасивність і байдужість громадян, патерналізм. Позитивно згадуючи вшанування Степана Бандери у Львові, респондент, однак, зауважує, що пам'ятник цій постаті невдало розташований і не вписаний у контекст. Така послідовна лінія аргументації свідчить на користь висновку про те, що успіхи й невдачі політики пам'яті в українських містах після падіння комунізму пов'язані не тільки із ступенем закоріненості «радянських» поглядів і симпатій, але більше з тим, що дуже часто боротьба із радянським та зведення нових символів, пов'язаних із національним українським нарративом, відбувається без участі самих громадян, а також зовсім далека як від сучасного мистецтва, так і від сучасних підходів до творення інклюзивного й учасницького міського простору. Ідея незалежності України може бути близька як така, але якщо пам'ятник на її честь створений «згори» і не враховує потреб містян (наприклад, потреб у зелених зонах), то неминуче сприйняття такої політики пам'яті буде негативним.

Своє нюансоване ставлення до радянського наш респондент продовжує ще в кількох місцях інтерв'ю. Говорячи про перейменування вулиць, він згадує про зникнення деяких комуністичних топонімів, але водночас негативно оцінює те, що одночасно з тим об'єктам і надалі надавали імена «міцних господарників», патерналістично налаштованих керівників (як-от Олександра Масельського і Євгена Кушнар'ова — найменування прізвищем останнього, щоправда, лишилося лише в планах і чутках), а отже, радянська практика і далі живе. Також серед найбільших періодів розквіту Харкова оповідач називає не тільки початок XX ст. із його економічним і будівельним підйомом, але і 1920–1930-ті рр. —

³²⁸ Пам'ятник на честь встановлення радянської влади, демонтований 2011 р.

³²⁹ Пам'ятник Незалежності.

столичний період, мотивуючи відповідь передусім тим урбаністичним розвитком, що припадав на цей час. Як бачимо, сприйняття історії міста та країни загалом перебувають у дещо різних площинах: хоча 1920–1930-ті рр. були навіть трагічними в житті країни, місто все одно модернізувалося. Імперський період у вимірі міської історії також набуває позитивних рис: це час, коли Харків був третім транспортним центром країни, торговельним та освітнім осередком. І серед найвидатніших постатей оповідач називає нобелівських лауреатів (напевно, тут знову виявляється закордонний досвід оповідача та його погляд поза вузькими локальними чи національними рамками), а також таких постатей, як Григорій Сковорода і Володимир Вернадський — яких, зауважимо, інтенсивно присвоюють як імперський, так і український національні наративи. А на питання про те, які пам'ятники слід було би звести, оповідач називає Льва Ландау — радянського вченого, але світової слави.

Р: Очень такая история, бурная, скажем так. Два раза город оккупировали... Единственный из мегаполисов, который два раза освобождали. Что из истории?

И: Какие-то самые... важные, важные моменты, важные личности, вот.

Р: Сковорода здесь жил. Из нобелевских лауреатов имеют к нему отношение: либо жили, либо учились, либо родились, вот. Даже Вернадский тут учился где-то в гимназии, вот. Что еще? Бывало тут много знаменитых людей... Ну город такой, проездной как бы, тут трудно в нем не побывать, чтоб... Особенно, когда он был частью империи, это ж вот как бы третий транспортный узел в стране. Бывали все в нем, хотя бы проездом.

Такий погляд на Харків поза національними рамками та мобільний спосіб життя оповідача також суголосний сталому стереотипу Харкова як «проїзного» міста³³⁰ — це такий пункт, де люди живуть певний період свого життя (найчастіше навчання й перші етапи кар'єри), після чого по-лишають це місто задля інших «столиць» із більшими можливостями

³³⁰ Як пише В. Кравченко, посилаючись на В. Маслійчука: «...позитивный образ современного города-перекрестка, созданный В. Каразиным, в украинском национальном дискурсе приобрел негативные черты этакого “предбанника”, где люди не живут, а временно пребывают, чтобы разойтись впоследствии по другим “комнатам”-городам». Кравченко В. *Харьков/Харків. Столица Пограничья*. Вильнюс, 2010. С. 201.

самореалізації та працевлаштування (що, власне, типowo і для харків'ян-нобелівських лауреатів). Водночас через цю свою особливість Харків може вважати «своїми» визначних діячів дуже різних політичних поглядів і з різними національними чи культурними лояльностями. Це позитивне ставлення до різноманіття Валентин переносить також на сприйняття інших регіонів: зокрема, Мукачево згадано позитивно як місце, де велика релігійна і конфесійна різноманітність, а негативні зміни в Харкові пов'язуються, серед іншого, з від'їздом з міста великої кількості євреїв. Львів позитивно згаданий як місце, де «менше совка», більше «чутство народа», люди привітніші та менше сваволі місцевої влади. Пряме запитання про регіональну належність не веде до якоїсь чіткої відповіді.

И: Можем ли мы говорить о каком-то регионе, принадлежность к которому Вы чувствуете? (...)

Р: Ну, к региону? Да, наверное, вот к этому я уже... Ну, по сути, к Донецкому региону — не сильно чувствую. Я там побывал тоже год назад, вот, как-то не сильно чувствую принадлежность, честно скажем.

И: Ну то есть, вот, Харьков является частью какого...

Р: Ну Харьков, Харьков, как-то Одесса нам сродни была как-то. Там, в Одессе, я был тоже, ничего, вот, Киев мне тоже нравится. Та ну, в принципе, мне все нравится и... и Львов нравится. Ну там, конечно, все-таки отличается конечно, вот. Ну сейчас как бы украинский лучше знаю, так что как бы у меня и там не было проблем особенных, вот.

Зрештою, у прикінцевих анкетних запитаннях оповідач визначає свою ідентичність як росіянина — за критеріями мови й культури, а водночас і як українця — у громадянських термінах, як свідомий вибір, а не лише походження.

Як показує цей приклад, сприйняття минулого в місті залежить теж від соціальної позиції, ставлення до міського простору як такого і від практик його використання, а не лише від політичних чи ідеологічних переконань. Як активний користувач громадських просторів, оповідач оцінював їх з погляду зручності та людського масштабу, а історичну складову представляв як ресурс потенційно різних значень. Для людини, яка активно подорожує, відмінності історичної долі різних регіонів постають радше як позитивна риса і аспект туристичної привабливості. Оповідач далекий від однозначних оцінок минулого: не будучи любителем радянського періоду, він визнає також, що в той час відбувався розвиток міста, а в ньому жили і творили визначні люди.

Марія, пенсіонерка, 59 років

Марія була дуже неговіркою та нерішучою під час інтерв'ю. Вона належить до тих людей, які мало цікавляться історією та не займаються професійно творчою чи інтелектуальною роботою. Вона працювала в дитячому садочку, а також значну частину свого життя присвятила власним дітям і онукам. Саме тому інтерв'юєрка на початку спілкування намагалася переконати цю жінку, що погляд кожної людини є цікавий та цінний, навіть якщо це не професійний історик.

На відміну від попередніх оповідачів, ця старша жінка значно більше уваги концентрувала не на центрі міста, а на своєму районі проживання, дуже віддаленому від центру. Для неї саме 1960-ті рр., коли забудовувався цей район, є справжнім часом розквіту Харкова. Насправді, саме тоді абсолютна більшість мешканців уперше отримала власне житло, змогла долучитися до зовсім нових стандартів життя. Свій район вона сприймає дуже позитивно: «Нравится, зелени много у нас. Улица Изобилия называют так вот. *(С гордостью, смех)* Изобилия».

Сфокусованість в оповіді на власному районі — це, можливо, наслідок того способу життя, коли людина рідко виїздить за межі свого району, де розташовані житло й робота. Однак у відповідь на питання про те, куди варто в Харкові повести туристів, оповідачка пропонує все ж таки центр, театри і музеї. З інтерв'ю видно, що для Марії важливими є саме традиційні державні інституції культури (як центр міста вона позначає оперний театр і театр ім. Шевченка), а як символ Харкова визначає Скляний (Дзеркальний) струмінь — бесідку над фонтаном у сквері Перемоги, що її особливо активно просували як символ міста в радянський час — зокрема на листівках, путівниках, у книгах і навіть на ужиткових предметах. Серед найвизначніших пам'ятників Марія називає пам'ятник Шевченкові, а також Скрипаля на даху (скульптура на вшанування людей творчих професій, встановлена 2003 р.), а от у майбутньому слід було би поставити більше скульптур для дітей, а також вшанувати славетних фізиків — тобто оповідачка віддає перевагу «неполітичним», не пов'язаним із державним апаратом фігурам; до цієї думки також спонукає те, що Марія негативно ставиться до перейменувань вулиць (навіть коли вулиці надали ім'я героя війни Ощепкова) і вважає, що вулиці слід називати нейтральними та «красивими» назвами (як-от назвами рослин). Однак у її родині закорінена традиція відвідувати на 9 травня та День визволення міста пам'ятник загиблим у Другій світовій, що розташований у її районі проживання. Серед найбільш відвідуваних городянами

пам'ятників Марія називає Меморіал Слави й Леніна (також і з нагоди весіль). Зауважимо, що в Харкові до Леніна весілля давно вже не їздять, але відповіді в цьому інтерв'ю, напевно, апелюють не так до сучасності, як до часу соціалізації оповідачки. Найпозитивнішими постатями для оповідачки є радянські діячі, найнегативнішими — сучасний уряд; а найвизначніша подія — Олімпіада 1980 р. в Москві.

Період 1990-х рр., відповідно, оповідачка визначає як період найбільшого занепаду Харкова. І цілком логічно, що серед тих районів, які, на її думку, не варто показувати приїжджим, вона згадує Барабашово (символ «торгашества» 1990-х), що замінило індустріальний Харків — насправді, це саме те місце (а не театри й музеї), куди найчастіше прагнуть потрапити люди, які приїждять до Харкова. Також оповідачка не радить показувати район ХТЗ, напевно, апелюючи до поширеного негативного стереотипу про цей район як найбільш кримінальний.

Говорячи про подорожі й екскурсії як можливе джерело знань про минуле, оповідачка повідомила, що подорожувала лише впродовж 1970-х рр., переважно із рекреаційною метою (Грузія і країни Балтії). На екскурсіях Харковом оповідачка ніколи не була, як і більшість наших опитаних. Здається, така ситуація передає вкорінені стереотипи про Харків і ширше східну Україну як такі, що не є популярним туристичним простором та загалом є більше простором модерності, а не «історії». Натомість розмови про історію в родині є більш важливими, особливо оповіді про трудові й соціальні біографії членів родини.

Прикінцеве запитання про національну ідентичність не дає нам покликань на історичні маркери, зате показує, якою мірою радянська політика формального приписування жорстких національних категорій (зокрема й у паспорті) і досі лишається важливою.

И: Ваша национальность?

Р: Украинка.

И: Хорошо. Скажите, а что для Вас означает быть украинкой?

Р: Ну, честно говоря, я вообще русская, это у меня ошибочно написано в паспорте.

И: Значит вы больше чувствуете себя русской, да? Тогда переформулируем вопрос. Что для вас означает быть русской?

Р: Ну, не знаю, раньше гордилась этим.

И: А сейчас нет?

Р: А сейчас как-то спокойнее к этому отношусь.

Підсумовуючи, зауважимо, що цей приклад показує збереження дуже позитивної пам'яті про радянське, але водночас дуже деполітизовані. Для оповідачки радянське — це період молодості — її власної і її району проживання, це покращення інфраструктури, зростання достатку, «забота о людях». Важливо зауважити також, що досвід подорожей і екскурсій належить лише до періоду молодості оповідачки.

Микола, військовий — дитина війни — ветеран, 73 роки

Ще один наш оповідач, назвемо його Микола, — професійний військовий, який служив на стратегічному військово-космічному об'єкті в Росії, а потім викладав у військовому навчальному закладі в Харкові — представник доволі чисельної для Харкова професійної когорти, адже в цьому місті було багато як військових заводів, так і військових навчальних закладів, а значна кількість фахівців, особливо представників технічних спеціальностей, мала досвід проживання або подорожей, або міцних виробничих зв'язків із іншими містами СРСР. Хоча Микола народився 1939 р., він відчуває власну належність до історії війни та право й обов'язок «правильної» репрезентації подій того часу, передання її наступним поколінням. Оповідач є активістом спілки ветеранів війни та праці й бере участь в ініціативах з увічнення Великої Вітчизняної війни, усно й письмово бореться із «бандерівцями» та партією «Свобода». Велика Вітчизняна війна та повоєнний період у його оповіді постають як головний епічний час випробування людини та її справжнього становлення, загартування, а «правильна» пам'ять про війну виступає як критерій сьогоденної належності до спільноти. Комунікація щодо історії в нашого оповідача відбувається передусім у спільноті побратимів по ветеранському руху, а також у родині.

Власне бачення історії міста Харків оповідач представив досить розлого, виявляючи свою схильність до історичних синтезів. Фактично, розвиток міста показано як постійний прогрес та рух до все більшого розквіту, який триває і дотепер, оскільки оповідач не критикує жодного з харківських очільників. Спочатку він розповів про козака Харка як реальну історичну постать та розквіт міста за часів Катерини II, долучаючи історичні легенди про імператрицю. Автор виразно позначає регіон як *Слобідський край*. Діяльність Василя Каразіна щодо заснування університету також названа як дуже важлива передумова того, що вже в кінці XIX ст. Харків стає «столицей не тільки Слобожанського края, но, по сути дела, юга всего». Саме тому Харків був розвиненіший за Київ, зокрема

науково й індустріально, і справедливо став столицею. Найгірший період для історії міста — це час нацистської окупації, коли місто фактично втратило ознаки міського життя як такого, втратило питомо міські практики — а отже, це лише імперська й радянська влада є тією, яка робить Харків власне містом. Після війни життя теж неухильно покращувалося, і навіть останнім часом місто зробило «большой скачок» у зв'язку з приїманням спортивних змагань у рамках Євро-2012.

Типово, що запорукою такої блискучої історії Харкова є його керівники. Найвидатнішою особистістю в історії міста було названо Олександра Масельського — голову обласної ради. Про масштаби всієї країни оповідач сказав так:

Петр I, да, действительно, и то и се, но это личность, которая создала мощное (...) государство. Продолжатели Петра I, если взять таких — Потемкин, Суворов, Екатерина II — это лица, которые были подлинные патриоты своего Отечества. Цель, которая была, — именно укрепить отечество, сделать его крепким. Вот такие личности. Дальше, если взять наше время, хотя много есть негативных сторон о Сталине, да, есть, никто не говорит. Но Сталин как патриот государства, он вывел свое государство, он не воровал.

Серед негативних персонажів Микола назвав політиків, які розвалили СРСР, та помаранчеву команду й Арсена Авакова.

Коли ж оповідач запитали про найвизначніші місця Харкова, то він згадав коротко Оперний, Дзеркальний струмись і площу перед Південним вокзалом і присвятив більше уваги місцям, пов'язаним із Другою світовою. Дуже цікаво, що набір цих місць свідчить про істотне переосмислення воєнного нарративу з радянського часу: у цьому списку не тільки місця бойової слави, але й місця скорботи, пов'язані із цивільними жертвами. Оповідач сам вводить в інтерв'ю поняття Голокосту, порівнює Дробницький Яр і Бабин Яр, війна постає не тільки як звитяга армії, але і як трагедія, страждання мирного населення, «от младенца до старика», а не героїчні діяння «партії та уряду» чи «геніального генералісимуса»:

Высота маршала Конева. Это памятно не только как бы для харьковчан, но для всей истории. Именно с этого места начался штурм Харькова, освобождение его. И после освобождения его началось начало великого освобождения всей Украины. Вот это памятное место. Второе памятное

место, конечно, это трагедия, великая трагедия, это Дробицкий Яр, где погибло, трудно сейчас посчитать, но более тридцати, а то и сорок миллионов³³¹ человек, ни в чем невинных людей, от младенца до старика.

До переліку важливих воєнних місць Микола також додає ще одне, яке було послідовно замовчуване й забуто в радянський час:

У нас есть Филипповский железнодорожный переезд, где немцы сожгли более двухсот советских военнопленных, облили бензином и заживо сожгли. (...) И там монумент им стоит. Вот туда школьники.

Можливо, таку увагу саме до трагічних, а не лише переможних аспектів війни можна пояснити тим, що оповідач сам, буди маленькою дитиною у великій родині, перебував на окупованій вермахтом території. У його родині були й постраждалі від вивезення на примусову працю, а один брат загинув під час форсування Дністра, на плацдармі, внаслідок нескоординованості дій радянських військ, не дочекавшись підтримки основних сил.

Насамкінець, однак, оповідач ще раз підтвердив, що визначає себе згідно з засадами пізньорадянської ідеології.

И: Ваша национальность?

Р: Украинец.

И: Скажите, пожалуйста, что для Вас означает быть украинцем?

Р: Как бы я не задумывался. Когда мы были одно государство, я не задумывался. Там я украинец. Так формально писали. На самом деле, никакой разницы — русский, украинец.

Отже, оповідач продемонстрував досить глибоку обізнаність у галузі історії, його виклад значною мірою зумовлений впливом книжок. Крім того, активна комунікація у ветеранській організації та читання ветеранської преси, досвід виступів перед шкільними і студентськими аудиторіями теж давав взнаки. Велика Вітчизняна війна стала тут підставою складовою ідентичності та зумовлює поділи на своїх і чужих, сильну політичну інструменталізацію (боротьбу з «націонал-фашизмом»). Проте слід зауважити і певне переосмислення радянського канону пам'яті — від Великої Перемоги до великої трагедії.

³³¹ Тут оповідач перебільшує: фахівці оцінюють кількість загиблих 16–20 тис.

Антоніна, інтелігентка, 45 років

Антоніна не має професійної історичної освіти, але у своїй роботі працює з історичними документами. Вона відповідала досить стримано й виважено, без радикальних оцінок і з наголошенням неоднозначності, багатовимірності історії. Уже у відповіді на питання про символи Харкова Антоніна розрізняє загально визнані символи (Держпром, Дзеркальний струмінь, Пам'ятник закоханим) та актуальні особисто для неї («парк Горького, который убили», Меморіал, Покровський собор, район зоопарку — зауважимо переважання дорадянського минулого) і підсумовує: «Харьков — он очень разный». Оповідачка часом з іронією унікала суто політичних чи строго історичних бачень міста:

И: В центре Харькова находится...

Р: Магазин «Ведмедик» — кондитерская (сміється) и Скрипач на крыше.

Водночас Антоніна продемонструвала значну закоріненість у книжковий наратив харківської історії. Для неї важливим є період козацького Харкова — на її малюнку («ментальній мапі») зображено Покровський та Успенський собори, а говорить вона про період розквіту так:

Козацкий город-столица, это с одной стороны. Торговый город со своими этими традициями, — с другой стороны. Город, в котором в 1722 году был создан Харьковский коллегиум — это фактически одно из первых высших учебных заведений в Украине. То есть, в принципе, Харькову есть чем гордиться.

Козацька тема послідовно проводиться також у відповіді на питання про важливі для історії всієї країни фігури — оповідачка згадує Пилипа Орлика як визначну людину своєї доби, інтелектуала, чії здобутки лишилися невітленими.

На питання про те, які культурні впливи були важливими для міста, авторка називає не тільки український і російський, але також єврейський, польський і німецький і визначає поліетнічність як цінність та підставу для розвитку інтелігенції. Харків чітко визначається як належний до регіону — Слобожанщини (напевно, теж дається взнаки любов до XVII—XVIII ст.), яка описується так:

Она мне близка, с точки зрения, может быть, толерантности, потому что там соседствуют русские и украинские села... Этот регион

многонациональный, полиэтничный. С одной стороны — это определенная стертость, с другой.... Плюс — особенности истории. В связи с особенностями истории — особенности формирования менталитета.

Другий важливий період для міста — це 1989–1994 рр. — «когда еще есть некий простор», період бурхливих перетворень пізньої перебудови, що нарешті докотилася до України як заповідника застою. Можна припустити, що саме це був час формування оповідачки як відкритої і толерантної інтелектуалки, з активною громадянською позицією (а сьогодні, зрештою, опозиційно налаштованої до мера міста Г. Кернеса).

Антоніна досить чітко дистанціює себе від пропагованих міською владою ще з радянських часів символів і місць, куди вчащає більшість співгромадян.

Р: Больше всего мы видим свадьбы на площади Свободы около памятника Ленину, около Зеркальной струи, Мемориал. Я по этим местам просто не хожу. Вот такой свадебный маршрут — это, наверное, то, что наиболее признано. На Университетской горке фотографируются.

И: А скажите, пожалуйста, как Вы относитесь к сносу советских памятников в Харькове?

Р: Ну, понимаете, как. Опять же, всегда были и будут, наверное, уродливые вещи.

И: То есть, Вы имеете в виду, эстетически...

Р: Эстетически. Рассказывают о Ленине с двумя кепками. Опять же, понимаете, чем он хуже, чем эта лошадь с этим мужиком (пам'ятник легендарному засновнику міста козаку Харкові. — Авт.). То есть, понимаете, тут вопрос в том, как мы формируем к этому отношение. Если мы правильно формируем отношение к памятнику как носителю каких-то исторических времен, то тогда пусть стоит все, что угодно, если оно там не мешает очень сильно. Я б оставляла все.

Так само оповідачка оцінює інші пам'ятники — передусім з погляду контексту, коректності вписування пам'ятника в середовище.

Р: Вот Памятник влюбленным: исходно он казался просто ужасом и кошмаром, а когда его расписали, подпись, и он как бы врос и оказался на нужном месте... (...)

И: А вот какие памятники, на Ваш взгляд, еще следовало бы поставить?

Р: Вы знаете, я считаю, что надо сажать деревья.

Проблеми із зеленими зонами в Харкові спливають ще раз під час інтерв'ю:

И: А вот когда к Вам приезжают гости из других местностей, куда в Харькове Вы в первую очередь их ведете, что Вы им показываете?

Р: Я очень люблю путь от Советской там по Пушкинской в закоулочки. Раньше я любила опять же в парке Горького, сейчас уже не люблю. Источник³³² очень любила... Сейчас — канатная дорога.

Однак до Харкова найчастіше приїздять не для туризму, а у справах, одночасно з якими частина приїжджих може мати організований тур містом. Для багатьох приїзд до Харкова означає радше шопінг на «Барабашово» або похід на футбольний матч.

Насамкінець Антоніна, говорячи про себе, своєрідно використовує власну громадянську ідентичність для конструювання національної.

И: Ваша национальность?

Р: Еврейка.

И: А что для Вас означает быть еврейкой?

Р: Отвечать за все.

И: За все, за что? Что Вы имеете в виду?

Р: Вообще, за все. Понимаете (сміється), поскольку евреи всегда отвечают (сміється), поэтому на всякий случай надо быть готовым отвечать заранее. На всякий случай.

Характерне тут визначення національності не через традицію чи етнографізм і навіть не через походження, але як свідомий вибір, політичну належність, як щось сформоване й набуте в процесі соціалізації — і водночас як закорінену в історії — непростій історії життя єврейського народу в діаспорі («евреи всегда отвечают»).

³³² Джерело в Саржиному Ярі.

ДНІПРО(петровськ):
«ракетне місто», «столиця застою»
і «серце України»³³³

Юлія, технік-організатор, 57 років

Після закінчення технікуму оповідачка працювала на заводі у відділі кадрів, навіть певний час керувала ним, була залучена до партійної та профспілкової роботи. Її професійна діяльність, а також соціалізація, які відбувалися в радянський період, значною мірою визначили те, як вона сприймає місто. У розповіді вона акцентувала саме промисловий потенціал Дніпра, який, за її словами, виділяє його серед інших міст України і навіть колишнього СРСР. В її уявленні промисловість є засадничою рисою міста, те, з чого воно виникає і що визначає його характер: «город унікальний, город промышленный», «это город-труженик, и человек, живущий в этом городе, — это тоже труженик». У такий спосіб відбувається уніфікація та ідеалізація міського досвіду. На думку оповідачки, місто переживало розквіт у радянський час («когда была развита космическая промышленность, когда у нас строились электровазны и комбайны выпускались, и металл во все страны мира»), а занепад настав після перебудови, коли позакривали заводи, зменшилися обсяги промислового виробництва, а місто втратило той винятковий статус, який воно мало в Радянському Союзі.

И может быть, сейчас не та промышленность, не все отрасли работают в полную меру, но в советское время это союзного значения город. С его ракетостроительными заводами, с его прилегающими, с Кривым Рогом, с Днепродзержинском, с Павлоградом, с его рудами, с его металлургическими комбинатами и заводами.

Отже, помітна певна ностальгія за колишнім видатним минулим міста, а також те, що для оповідачки Дніпро є частиною єдиного виробничого

³³³ Ці метафоричні означення характеру міста відсилають до праць Сергія Жука, Андрія Портнова і Тетяни Портнової: Zhuk S. *Rock and Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985*. Washington, DC; Baltimore, MD, 2010; Портнов А., Портнова Т. Столиця застою? Брежневский миф Днепропетровска // *Неприкосновенный запас*. 2014. № 5. С. 71–87; Portnov A. “The Heart of Ukraine?” Dnipropetrovsk and the Ukrainian Revolution // *What Does Ukraine Think?* / Ed. by A. Wilson, European Council of Foreign Relations, 2015. Pp. 64–70.

простору, який нерозривно пов'язаний із навколишніми промисловими районами й містами-сателітами.

В оповіді Юлії Дніпро постає як місце навчання та роботи, місце, де можна влаштуватися:

Город очень чистый, зелёный, но более-менее стабильно работают предприятия и люди в основном обеспечены работой. Возможность обучения для детей, подростков, масса вузов, престижных вузов.

Такий опис, особливо щодо стану міського простору, є радше спогадом, уявленням з радянського часу, адже далі в інтерв'ю оповідачка, характеризуючи сучасні проблеми міста, вказує на його забрудненість, проблеми в рекреаційній сфері. Водночас вона висловлює оптимізм щодо поліпшення благоустрою міста, відзначаючи діяльність міської влади в цьому напрямку:

Парк Ленина немножечко стали приводить в порядок. Потому что долгие годы он был вообще заброшен, захлавлен, превратили его в свалку. (...) И стадион возобновили, и детские площадки. В общем, может быть, со временем будет достойная база для отдыха и спорта.

Оповідачка відтворює уявлення про Дніпро як про «кузню кадрів», згадавши політичних і державних діячів, які прославили місто, передусім Леоніда Кучму й Леоніда Брежнева. І хоча з містом пов'язані численні діячі культури й мистецтва, славу місту принесла, на думку оповідачки, саме ракетобудівна галузь, яка «город наш выводит на мировой уровень». Відповідно саме пам'ять про ці досягнення, на її думку, потрібно зберігати, а особи (зокрема і другий Президент України Леонід Кучма, а також конструктор ракет Олександр Макаров), пов'язані з розвитком космічної галузі, заслуговують на увічнення в пам'ятниках. «Ни один город в мире, даже ни одно государство не может похвалиться теми достижениями, которые достиг наш город и наша ракетостроительная промышленность». Такий виразний акцент на ракетобудівній і космічній галузі пов'язаний із тим фактом, що оповідачка, як вона сама зізналась, переглядала незадовго до інтерв'ю телевізійну програму, присвячену цій темі, а отже, мала досить «живі» спогади. Згадка ж Леоніда Кучми дозволяє припустити, що передача, серед іншого, акцентувала його діяльність на чолі Південного машинобудівного заводу.

Відповідаючи на питання заснування міста, оповідачка чітко пов'язує його з Григорієм Потьомкіним:

Светлый князь Потёмкин. Большое ему спасибо за наш город. Александр Польш — это тоже, конечно, выдающаяся личность, который много внёс в развитие города.

Більше з історії оповідачка нічого не згадала, і це тільки підкреслило те, що найвидатнішим періодом вона вважає пізньюорядянський час.

Переименовання вулиць, на її думку, є лише бажанням нової влади утвердити себе:

Вот кто-то новой приходит к власти, ищет своих героев, кого-то там, какие-то лидеры у них появляются, начинают присваивать [имена]. Потом проходит какое-то время, возвращают на место. Это глупость, это ерунда.

Щоб усунути зв'язок із владою, політичним режимом, оповідачка пропонує давати нейтральні назви об'єктам міської топоніміки, а також у разі переименовання проводити громадське обговорення/інформування щодо його доцільності:

Есть улицы определённой, там допустим, фамилии, я не знаю, что это за человек и за какие подвиги дали название этой улице. Либо уже давали, либо афишировали или проводили какие-то опросы, или по телевидению там какую-то работу проводили, или кого-то бы спрашивали людей.

Переважно оповідачка не задоволена процесом ухвалення рішень, пов'язаних зі змінами в міському просторі, тим фактом, що громадськість не долучають до обговорення. У баченні ролі пам'ятників у респондентки домінує уявлення про монумент як «зберігача» минулого/пам'яті, відповідно висловлюється думка, що зі зникненням пам'ятника зникне й минуле, яке він уособлює. Зміни в меморіальній сфері пов'язуються з діяльністю в сфері історичного знання. Спроби переосмислити («переписати») історію сприймаються лише як намагання використати минуле у своїх цілях:

То, что история создала, то, что было в нашей истории, исключать и выбрасывать нельзя. В любые эпохи, в любые периоды, в любое время есть какие-то ошибки, есть достижения, есть какие-то недостатки.

Зокрема це твердження стосується і Леніна: «...мы с этим выросли, мы на этом выросли. Это страница в истории не только Украины».

Найбільш значущими пам'ятниками для оповідачки є воєнні монументи, монумент Вічної Слави вона назвала серед символів міста (а також оперний театр і набережну). Увага до воєнних монументів пояснюється родинною історією оповідачки, яка тісно пов'язана з війною: «На День Победы ходим на Безымянную высоту. Потому что отец, царство ему небесное, был участник войны». Тема війни розглядається крізь призму особистого досвіду батьків: батька, який «дошёл до Германии, и после войны, после Победы ещё два года на Западной Украине дослуживал», матері, яка працювала в Німеччині. Хоча, крім переможного дискурсу, в оповіді наявне також сприймання війни як великої трагедії, але навіть на рівні власної сімейної історії минуле сприймається як застигле, з можливістю тільки однієї правильної інтерпретації в пізньюорядянських категоріях.

Костянтин, студент-юрист, 19 років

Костянтин — єдиний з респондентів, хто апелював, зокрема, до громадянського націоналізму у визначенні своєї українськості. На запитання, що для вас означає бути українцем, він зазначив:

Це розмовляти рідною мовою, по-перше, жить на территории Украины, не знаю, может как-то стараться участвовать в жизни Украины, в тех же шествиях, может, в каких-то парадах, может, в каких-то..., строении просто государства.

Хоча помітно, що він не знає достеменно, як долучитися до громадсько-політичної сфери, але його заява свідчить про потенційну відкритість до участі в громадському житті. Цей факт якісно відрізняє його позицію від інших оповідачів. Також він доволі чітко артикулював свої думки, продемонстрував більшу відкритість до обговорення теми міської історії та ідентичності.

Описуючи місто, Костянтин зазначив:

Ну город не большой, не маленький, довольно-таки средних размеров³³⁴, есть много мест интересных, есть много красивых мест, есть, конечно, места, которым можно желать лучшего, вот, ну в принципе, город довольно-таки уютный и удобный, как-то уже в нём привычно жить.

³³⁴ Зауважимо, що Дніпро є четвертим містом України за кількістю мешканців (близько мільйона осіб на 2017 р).

Помітно, що місто викликає позитивні емоції в оповідача («не считая как бы в некоторых местах грязи и мусора, которых бы хотелось избежать, а так довольно-таки положительно»). Міський простір привласнений, він став «своїм», «звичним», у якому оповідач легко орієнтується і до якого пристосувався, зокрема і до його проблем.

Від інших міст Дніпро відрізняє, за словами оповідача:

...многочисленность островов, довольно-таки различная индустрия и довольно-таки развитая металлургическая индустрия. Отличает его наличие метро, от некоторых или вернее от большинства городов, ну так же то, что этот город был построен для Екатерины, вот в принципе, тем же количеством университетов различных.

Отже, в структурі міста наголошуються три компоненти: природний ландшафт, промисловий та освітній потенціал. Також в характеристиці Дніпра для оповідача важливою є мобільність і розвиток транспортної інфраструктури, це, зокрема, стосується як міста, так і регіону центральної України, до якого респондент відносить місто: «в любую точку можно добираться довольно-таки легко и быстро, ну и точно так же связь с всей Украиной, поставки различные, довольно-таки удобно». З огляду на молодий вік оповідача властива більша, ніж іншим опитаним, мобільність та відкритість до нового.

Оповідь про місто має акценти на певних сюжетах, що спонукає до думки про те, що вона сформована під впливом навчального матеріалу з історії Дніпра та/чи екскурсії. Своєрідні сюжети з міських легенд нажають оповіді казкової жвавості:

Петр строил для Екатерины этот город, до этого город был в принципе таким селом среднего размера, по Карла Маркса там ходили свиньи, и в принципе это была одна большая улица в городе, а вокруг неё немного домиков, и все в принципе. Затем Петр как бы решил сделать подарок Екатерине.

Оповідач також зауважує, що

в городе иногда отдыхали писатели, вот, тот же Яворницкий у нас был, и музей его так и остался. ...затем у нас появился горный университет, строительство, и подготавливали специалистов, ну как горная промышленность у нас развиваться начала довольно рано-таки. ...затем уже

пошли другие университеты, ну и в принципе город начал постепенно меняться. Выдержал он и Вторую мировую войну, вот, устоял, довольно-таки трудно, но оборону держали, и в конце концов как бы город остался целым, относительно.

Отже, Костянтин акцентує саме гірничу промисловість як основну для міста, а поява університету стала свідченням і причиною подальшого розвитку міста. Примітно, що оповідач доволі швидко від Катерини переходить до ХХ ст., до гірничого університету, який був заснований 1899 р. Тому Дніпро з оповіді постає як науково-освітнє і робітниче місто, період активного розвитку якого припав на другу половину ХІХ — початок ХХ ст. І саме за Радянського Союзу, на думку Костянтина, місто переживало розквіт, адже фінансування тоді було кращим:

Он был закрытым городом, то есть здесь у нас было тоже ракетостроение, город финансировали, то есть город старался отвечать стандартам.

У такому баченні розвиток міста є наслідком зацікавлення в ньому центральної влади, застосування фінансових ресурсів, а місто стає виконавцем покладеного на нього завдання.

Знання та уявлення оповідача про радянський добробут сформовані в процесі соціалізації, навчання, також можна припустити, що міський простір, у якому залишаються занедбані радянські заводи, сприяє підтриманню уявлення про минулу велич міста. Відповідно в його оповіді «открытие университетов или же тех же заводов, потому что они подняли город» є позитивними чинниками міського життя, а негативними «Вторая мировая война, та же осада Днепропетровска». Період занепаду, на думку оповідача, настав після розпаду СРСР. Обґрунтовуючи свою думку, Костянтин посилається як на об'єктивні чинники (такі, як зменшення виробництва), так і на неефективні дії місцевої влади та відсутність результативної комунікації між громадою міста і владою:

Не сильно хорошо стараются [представители власти — авт.], нет поддержки того же населения, когда есть идея в населения, то нет поддержки у власти, и поэтому сложно как-то его восстановить.

Оповідач не зміг визначити тих, хто позитивно вплинув на місто, «каждый по-своему принимал свое участие, насколько хорошо и плохо,

это сказать сложно, потому что каждый расценивает это по-своему». Можливо, через молодий вік і той факт, що все своє свідоме життя він прожив уже в незалежній Україні, Костянтин вільніше почуватися в поведженні з радянською спадщиною та підтримує усунення радянських пам'ятників і назв вулиць: «Ну, может, и нужно отменять эти все советские названия улиц, там на более украинские, более какие-то национальные названия». Сумнів у нього викликає радше сам процес перейменування та реакція на ці дії консервативно налаштованої частини населення міста:

Ну не знаю, что это изменит и что это даст, потому что люди уже привыкли к старым названиям, названия поменяют, а называются улицы будут по-старому, и довольно-таки нескоро поменяют свои названия, и в принципе, как их называть, — это тоже вопрос, то есть начнутся и склоки, и вздоры по этому поводу.

Помітно, що оповідач характеризує процес обговорення нових назв як простір конфлікту, а тому, бажаючи уникнути його, він погоджується на можливість збереження старих назв.

В оповіді про пам'ятники його висловлювання виражені, помітно, що він розмірковував над цим питанням. За його словами:

Это наша история, это памятник, он несет определенную память и несет определенную информацию, показывающую то, что было в прошлом. Поэтому, насколько надо его сносить, — это тоже довольно-таки каверзный вопрос, в принципе хотелось бы видеть что-то более современное, или более как бы историческое, какого-то поэта, какого-то писателя, какой-то момент из истории, вот какой-то, может, корабль, может, просто, вот как в Киеве есть казак Мамай с лошадью. Что-то более национальное, но, с другой стороны, это наша история, и с песни слов не выкинешь.

Говорячи про пам'ятник Леніну, Костянтин зазначив, що він «довольно-таки прижився в нашем городе, и все уже так довольно к нему привыкли», тому він сумнівається в тому, що мешканці Дніпра легко відмовляться від нього. Отже, Костянтин вказує на те, що не має сентиментів до пам'ятника Леніну чи до інших радянських пам'ятників, але в місті є групи, які, за його словами, виступатимуть проти їх знесення. Називаючи їх знеособлено «люди», він протиставляє себе цій частині містян. Хоча в оповіді радянська спадщина оцінюється як така, що

не відповідає сучасним вимогам, все ж помітно, що Костянтин не дає негативну оцінку радянському періоду чи його спадщині. Напевне, для молодих людей пам'ятник Леніну більш помітний у міському просторі, бо на запитання, що розташовано в центрі міста, оповідач одразу відповів — пам'ятник Леніну. Також оповідач вказує на наявність у центрі розважальних центрів і магазинів, які знімають ідеологічне навантаження з центру, представляючи його як простір споживання.

Ірина, мати, керівниця зміни охорони на заводі, 33 роки

Створивши сім'ю досить рано, у 17 років, Ірина на час проведення інтерв'ю мала вже трьох дітей. Маючи середню спеціальну освіту, вона працювала на різних робітничих спеціальностях. З огляду на чималу зайнятість вдома і на роботі Ірина має мало вільного часу, а той, що має, воліє проводити в торговельно-розважальних центрах, як вона зазначила, історія її мало цікавить. Своє українство вона охарактеризувала як внутрішнє відчуття:

Это то же самое, когда россияне приезжают к нам и он понимает, что он явно не украинец, он россиянин. Это как бы внутреннее чувство, которое, наверное, выработано жизнью.

Описуючи місто, Ірина акцентувала його «європейськість»:

Наш Днепропетровск ничем не хуже, исходя из личного опыта, ни Винницы, ни Киева. А отличается, наверное, тем, что он у нас такой европейский город. В крайнем случае, центр города.

Як зрозуміло з уточнення, характеристику «європейський» набуває лише центр міста, натомість околиці більше занедбані та засмічені: «Красивый город, мне нравится, особенно набережная. На окраинах, конечно, намного все похуже, поскучнее, погрязнее и не так ухожено». Отже, європейськість для Ірини зводиться до таких зовнішніх атрибутів, як облаштування вулиць і зон відпочинку, відкриття торговельно-розважальних центрів, встановлення фонтанів. Варто відзначити, що Ірина ніколи не виїжджала за межі України, а тому її уявлення про «європейськість» визначене владним дискурсом, коли місцева влада представляє свою діяльність як процес наближення до Європи. Так само оповідачка відповіла на питання про переваги й недоліки міського життя. До перших, на її думку, належить розвиненість транспортної інфраструктури

(«это близость метро, свободная развязка, можно доехать в любой конец города»), до других — відсутність закладів відпочинку на краю міста:

Комфорт в моем понимании — это та же самая близость магазинов, даже не то, что магазины, а близость развлекательных центров. Если в центре города есть куда пойти, допустим, там очень большой выбор, и ближе к окраине все меньше и меньше, бедней и бедней.

З історії міста оповідачка змогла пригадати лише, що його заснувала Катерина на болотах і назвала на свою честь. Саме російська імператриця, на її думку, і прославила місто. Оповідачка ніколи не була в історичному музеї, але досить добре орієнтується в історичних пам'ятках і пам'ятниках міста. На її переконання, усі пам'ятники варто оберігати, крім пам'ятника Леніну та інших «пам'ятников комунізму», адже це, за її словами, «пержитки прошлого». У цьому контексті цікаво, що оповідачка єдина з опитаних, хто зазначив, що місто переживало «упадок при Советском Союзе... а расцвет переживает город сейчас». Така позиція стає зрозумілою, якщо взяти до уваги, що вона оцінює міський простір з погляду розвиненості торгівельної та розважальної індустрії (місто як центр відпочинку і споживання). Ірина висловила за встановлення пам'ятника, який би став візитівкою міста і біля якого було би приємно сфотографуватися.

Щодо перейменування вулиць, то оповідачка не змогла згадати, які саме вулиці змінювали свою назву, загалом питання називання вулиць її мало хвилює, оскільки вона переважно не знає біографії осіб, іменами яких названі вулиці. Відповідаючи на питання щодо відвідування пам'ятників, оповідачка зосередилася на наявних, на її думку, тенденціях до відвідування тих чи тих пам'ятників у місті:

Приходят в день рождения Горького к памятнику Горького, Пушкина то же самое. Дальше, к Шевченко тоже в честь его юбилеев. На 9 мая все приходят к памятникам, которые относятся к Великой Отечественной войне.

Сама ж оповідачка зазначила, що бере участь тільки у практиках, пов'язаних із Днем Перемоги, при цьому відвідування монументів визначено просвітницькою метою: «Хожу на Безымянную Высоту с детьми с целью показать, что мы не забыли войну и благодарны ветеранам, которые ради нас очищали Днепропетровск от немцев». Саме Друга світова війна і Чорнобильська катастрофа є темами, які Ірина обговорює в сімейному колі, але не цілеспрямовано:

Если дети спрашивают, говорим про войну. Как здесь было, что здесь было... То же самое Чернобыль, тоже трагическое [событие— Авт.]. Поэтому что, более хорошие события мы меньше запоминаем, чем события, которые влияют на нас всех.

Ці дві теми мають особливе значення для родини, адже оповідачка родом із Ладжижина — міста, яке було сильно забруднене внаслідок аварії на ЧАЕС.

Василь, ітеерівець, «щирий москаль», 46 років

Оповідач упродовж інтерв'ю продемонстрував доволі широкі знання з історії Дніпра, помітно, що минуле міста і країни загалом його цікавить. У національному плані охарактеризував себе як «щирий москаль». Свою позицію пояснив так:

Дело в том, что я живу на Украине, поэтому я вроде как признаю государство Украину, но в крови все равно у меня течет русская кровь, и сама Русь начиналась с Киевской Руси, поэтому пишите «щирий москаль».

Ця гібридна ідентичність зумовлена, зокрема, біографією оповідача, який у ранньому віці з батьками переїхав з Росії в Донецьку область. Дитинство оповідач провів у сільській місцевості і лише після служби в армії і закінчення технікуму переїхав до Дніпра. Як отримання освіти, так і облаштування у великому місті стали значним досягненням для хлопця з сільської місцевості. Він увійшов до міської спільноти, але своїм так і не став. Василь, попри чималий термін проживання в місті, і надалі відчуває себе приїжджим, це проявляється у тому, як він характеризує себе в очах корінних містян та вказує на їхнє ставлення до рідного міста.

Днепропетровск очень красивый город, у него много достопримечательностей, меня иногда очень злит, когда коренные днепропетровчане (я считаюсь приезжим) не могут о своем городе ничего сказать и говорят: «Ну шо, наше село и село, город как город», при этом столько достопримечательностей есть. В Днепропетровске шикарные парки, замечательные музеи, отличные театры и достойные труппы в этих театрах.

Парки й зелені зони надзвичайно важливі для Василя. Будучи родом із сільської місцевості, він надає їм пріоритетне значення, зокрема порівняно з архітектурою. Він возвеличує парки і вказує, що їхня кількість

відрізняє Дніпро від інших міст (*«на Левом берегу есть колоссальный парк, был очень замечательный парк, в районе улицы Коксовой... я считаю, что парки — это легкие нашего города, с его-то промышленностью»*), але при цьому відзначає брак уваги міської влади до них.

Перевагою проживання в місті, за словами оповідача, є «свобода, легкість життя, в отличии от других городов», хоча не зрозуміло, що саме він має на увазі: відкритість можливостей та/чи економічну забезпеченість. З-поміж недоліків проживання він назвав проблеми в соціальній сфері та у сфері благоустрою (*«долго решается, кто будет вывозить мусор, прежде чем решится вопрос, в Днепропетровске целые горы мусора нагромождаются <...> инфраструктура какая-то непонятная»*).

Як зізнався оповідач, він неодноразово був в історичному музеї та його філіях, а тому з історії знає доволі багато. За словами Василя, «город создавался как потемкинская деревня. То есть город был построен в честь Екатерины и назывался он тоже соответственно», з огляду на це, «Потемкин, наверное, сыграл самую важную роль, как утверждают исторические даты и сама история, благодаря ему возник этот город». Оповідач єдиний, хто, крім промислового образу міста, виокремив його торговий статус, а також роль цукрової галузі для розвитку міста:

У нас у одних из первых начали производить сахар, не в самом городе, мы торговали сахаром. Днепропетровск был одним из самых крупных торговцев сахаром, и немалую роль в нашем городе сыграли евреи, они фактически создали этот город, такой, какой он есть.

Отже, якщо інші тільки вказували на велику єврейську спільноту в місті, то Василь впевнено заявляє, що вони «створили» місто. Далі він підтверджує внесок мешканців Дніпра в перемогу у Другій світовій війні (*«когда немцы здесь были, город тоже не роптал, было свое партизанское движение в тех же Днепровских плавнях, также подполье было»*). Загалом його оповідь ніби обґрунтовує особливий статус міста в Україні за принципом: місто нічим не гірше за інші українські міста, а то і краще. І підтвердження цього часто відшуковується в минулому міста, а не в його сьогоденні. Саме особливість Дніпра пояснює, на думку Василя, значну увагу до нього центральної влади.

Страна Украина: Лазаренко, родом днепропетровчанин, Кучма — днепропетровчанин, даже Янукович, казалось бы, родом из Донецка, но посмотрите,

где строил, строится самая крупная дорога, — в Днепропетровске. То есть городу Днепропетровску уделяется больше внимания, мне кажется, чем другим городам.

Оповідач негативно ставиться до зміни назв вулиць, обґрунтовуючи свою позицію тим, що такі дії, на його думку, не мають підстав і спрямовані лише на збагачення певних осіб:

Я считаю, что это просто выкачка денег. Дело в том, что если улицу называли, то ее называли ради чего-то, ради кого-то, и менять названия, я не вижу в этом смысла... просто так изменить улицу Ленина и дать ей название Савки какого-то, я не вижу в этом смысла. Хотите назвать Савкой, постройте новую улицу и назовите ее этим именем.

Така позиція — також наслідок погані комунікації між владою, яка ухвалює рішення, і спільнотою. Не володіючи інформацією, не знаючи мотивів тих чи тих рішень, мешканці схильні до категоричних суджень і негативних оцінок. Крім того, всі оповідачі розділяють відчуття відірваності від влади, коли їх думкою нехтують у ухваленні рішень.

З-поміж пам'ятників міста оповідач згадує передусім воєнні монументи (пам'ятник загиблим воїнам-афганцям, монумент Вічної Слави) та пам'ятник Леніну, урівнюючи їх за значенням і важливістю в процесі збереження ідентичності спільноти.

У нас памятники хорошие, но отношение к ним, конечно, не ко всем одинаковое. Я считаю, что к памятнику Ленину, что к памятнику Славы должны одинаково относиться. Это наша история. Если мы забудем о Ленине, значит, мы можем забыть обо всем остальном. И о том, кто мы на самом деле.

І далі:

Если вы хотите сносить памятник Ленину, вы не уважаете себя, вы не уважаете страну, в которой живете. Если вы забудете историю, то вы забудете, кто вы на самом деле.

Василь не пояснює детально свою думку, не розкриває, що саме він має на увазі, говорячи «кто мы на самом деле», водночас із його попередніх висловлювань можна припустити, що йдеться саме про спільне радянське минуле. Це своєрідна захисна позиція, реакція на політику

в сфері пам'яті, яка, як відчуває оповідач, загрожує його ідентичності. З цієї позиції будь-які спроби переписати історію спричинюють опір і звинувачення у викривленні правди.

Володимир, «менеджер середнього звена», 36 років

Маючи вищу технічну освіту, Володимир працює торговим агентом, а тому багато їздить як містом, так і Україною загалом. Хоча, як він сам зізнався, міською історією зараз він цікавиться мало («было интересно, когда учился, когда это изучал, сейчас просто нету времени»), з огляду на специфіку діяльності, він доволі часто стикається з міським простором і його проблемами. До цього варто додати, що Володимир час від часу показує місто діловим партнерам, які приїжджають до його фірми. Саме в такі моменти відбувається більше знайомство з містом, його архітектурою та пам'ятками, зокрема через враження гостей від міста. Певний вплив на конструювання оповіді про місто мав той факт, що Володимир мав відрядження за кордон. Зіставлення Дніпра й загалом України з життям у країнах Європейського Союзу часто становить структуру його розповіді. Оповідач негативно оцінив туристичний потенціал міста, висловив незадоволення діяльністю міської влади у сфері збереження пам'яток архітектури та благоустрою:

Некоторые руководители городов делают в своем городе какую-то изюминку. Даже чего-то создают архитектурного, помимо что сохраняют историю... а в нашем городе как-то все ровно, все строят, парки сокращаются, нечего посмотреть уже.

За словами оповідача, комерційний інтерес визначає діяльність забудовників, отже, він ніби виправдовує їхню діяльність та протиставляє комерційну й суспільну вигоду. Водночас у цій же частині розповіді Володимир суперечить собі, вказуючи на вдалі приклади забудови, а отже, можливість поєднання суспільного і комерційного запитів. Примітно, що він не апелює до міської влади, яка мала б контролювати забудовників і дбати про архітектуру міста:

Понятно, что не каждый будет строить во благо, это заработок. Есть, конечно, в центре города, не помню, как называется, вроде ротонда центрального универмага. Отреставрирован и крыша сделана там. Ну это красиво, конечно, люди сделали, постарались, вложили большие деньги.

Серед міських проблем оповідач вказує на забрудненість, зокрема річки Дніпро, яка є центральним елементом міста для нього, поганий стан доріг та мостів, скорочення зелених насаджень, низькі стандарти життя. У ставленні до влади оповідач демонструє патерналізм: «Государство должно помогать хорошо жить и зарабатывать», а також, за його словами, піклуватися про своїх громадян, зокрема молоде покоління:

Ездишь по другим государствам и видишь, как, к примеру, работает государственная система с детьми для поднятия их духа, национализма. В нашей стране я этого не видел. Дети ушли на каникулы, и они никому не нужны... Родители не все могут успеть в этой жизни.

Період розквіту міста, на його думку, припав на 2007–2010 рр., коли головою обласної адміністрації був Віктор Бондар:

Начали строится дороги, до этого никто ничего не делал. Не было ремонтов и газоны, никто за ними не следил. Только сейчас привели Карла Маркса [одна з головних вулиць міста — авт.] в порядок. Посадили травку. Человеку, живущему в городе, надо где-то отдыхать.

Отже, оповідач оцінює розквіт міста за благоустроєм, поліпшенням стану доріг і вулиць, що загалом відображає його доволі практичне ставлення як до міського простору, так і до минулого. Примітно те, що в оцінці розвитку міста оповідач апелює до голови обласної ради, а не міського голови.

Як і інші оповідачі, Володимир ділить міську спільноту за соціально-економічними характеристиками. Заробіток і фінансові можливості особи є, за його словами, визначальними в оцінці особи, відповідно до цього підходу міський простір також розглядається з погляду споживання. Оповідач проживає в передмісті, у невеликому селищі, яке не викликає у нього жодних емоцій, більшу прив'язаність він демонструє до міста, а саме до його центральної частини, де він працює, а отже, проводить лівову частку свого часу. Характеризуючи центр, Володимир зазначає, що там «много евреев, много синагог, они себя любят» (вочевидь, ідеться про центр «Менора»).

Говорячи про пам'ятники, оповідач вказує на необхідність державної програми, яка б опікувалася їхнім збереженням, а фахівці надавали б експертну оцінку щодо того чи того пам'ятника («должны соблюдаться

какие-то законы, рамки. Ну и такого человека из этой организации надо спрашивать. Если я бы там работал, я бы, наверное, сказал бы вам»).

Як зазначалося, Володимир часто показує місто гостям з інших країн чи міст України і в процесі цього «відкриває» міський простір, рефлексує над певними його особливостями. Зокрема, в інтерв'ю він згадав про випадки поєднання нового зі старим у міському просторі («фасад остался 1800-х годов, а сзади построили стеклянное современное, ну интересно так вообще»), збереження радянської топоніміки та пам'ятників («Люди, когда приезжают, говорят: “У вас после Советского Союза было все страшно, все ломали, а Ленин у вас есть”. Пойдемте посмотрим на нашего Ленина, стоит — и слава ему, какой есть, такой простоит, наверное, потому что он памятник, не подвластен времени, позаботились об этом»). В такому представленні пам'ятник виступає як щось екзотичне й цікаве, а також як щось спільне для громадян колишніх республік СРСР. В оповідача немає ні улюблених, ні близьких пам'ятників, він відверто зізнається, що йому до них байдуже. Водночас він проти знесення пам'ятника Леніну, хоча і ставиться до нього іронічно. Свою позицію він обґрунтовує потребою зберігати історію, зокрема про радянський період, який мав і позитивні моменти:

Некоторые люди хотят помнить об этом, живут этим, и некоторые приезжают посмотреть [на памятник— Авт.]. Это как остаток прошлого, а от прошлого, как и от будущего, нельзя отказываться. Будущее — это то, что будет, а прошлое — то, что уже не изменишь, эго можно перефразировать только. Из прошлого тоже можно найти хорошее, не все же плохие моменты в Советском Союзе и в Ленине том же самом.

Отже, як і в попередніх ситуаціях, бачимо спробу через пам'ятник зберегти минуле.

Цікаво, що оповідач не висловився проти перейменування вулиць, для нього головне, щоб це не створювало труднощів для орієнтації в місті. Називати ж вулиці варто на честь тих, хто багато зробив для України, як приклад він згадав Леоніда Каденюка — першого космонавта незалежної України. Також, на його думку, заслуговує на увічнення людина, яка заснувала місто:

Город был очень экономический, кажется, [основан — авт.] любовником Екатерины, я уже точно не помню. У нее много ж было. (...) То я думаю,

человек, который изначально заложил этот Екатеринослав, тот увековечено и тому князю должно отдать должное. Улицу назвать или памятник поставит. Этот человек придумал наш город.

Особливістю інтерв'ю з Дніпра є те, що їхні учасники, за кількома винятками, належали до однієї соціальної групи (мали вищу технічну освіту, переїхали до міста через навчання чи одруження, мали середній, але частіше низький достаток). Для цього огляду ми спробували вибрати найбільш відмінні оповіді, але і вони не представляють весь спектр міського життя. Для наших респондентів переписання історії означає зміну оцінок на протилежні. Цей погляд ґрунтується на однозначності історичного знання, можливості пізнати «справжнє» минуле, а не на уявленні про історію як про лише спробу описати минуле, що залежить від дослідницького підходу та методів, наявних джерел, зрештою, питань, які ставляться до минулого. Щодо пам'ятників, то, встановлюючи пам'ятник, спільнота ніби делегує йому роль пам'ятати, відповідно доволі часто респонденти, обґрунтовуючи збереження пам'ятників, посилалися на важливість зберегти пам'ять/минуле, що здійснюється через і завдяки пам'ятникам.

З оповідей мешканців Дніпра складається враження, що історичні знання та уява мало пов'язані із локальною ідентичністю та прив'язаністю до місця. Оповідачі доволі рідко апелювали до регіональної ідентичності. Для тих, хто працював на радянських підприємствах міста і чие професійне становлення збіглося в часі з розбудовою і розвитком міста в післявоєнний період, доволі важливою була їхня професійна ідентичність (інженерно-технічна, робітничка). Вони демонстрували відчуття долучення до досягнень окремих галузей виробництва, історія успіху міста ставала їхньою історією і формувала підставу для гордості. Для них економічні характеристики були важливими, але домінуючого значення вони набули для пізнішого покоління. Соціальний розподіл, рівень достатку і можливостей стають визначальними для оповідачів, чия професійна зайнятість уже не пов'язана з індустрією. У їхньому сприйнятті місто як виробництво/підприємство стає передусім місцем споживання.

Більшість оповідачів стикається з історією ситуативно. Оповідь з міської історії обмежена загалом періодом ХХ ст., де особистий досвід/пам'ять є часто основним джерелом знань. Більшість осіб, які дали інтерв'ю, ніколи або тільки раз відвідували місцевий історичний музей (найчастіше аби долучити дітей до історії) та ніколи не бували на екс-

курсії містом. Пояснення цього ми вбачаємо в тому, що відвідування музеїв респонденти сприймають як компонент подорожі, тоді вони є частиною відпочинку від роботи. Відповідно подорож до інших міст передбачає долучення до історії відвідуваного місця, між тим як Дніпро сприймається лише як місце буденності й роботи.

На основі інтерв'ю з Дніпра можна припустити, що зацікавлення історією веде до більшої відповідальності громадян за свої міста, вони уважніше ставляться до міського простору та його проблем. Також уявлення про історичність міста сприяє укоріненню думки про необхідність зберігати його історію, піклуватися про його пам'ятники й архітектуру. І хоча оповідачі продемонстрували різний рівень інтересу до історії, для всіх них надзвичайно важливою була тема Другої світової війни. При цьому історія війни є цілком афірмативною, головна мета — освітня: розповісти дітям про героїзм і велику жертву їхніх предків.

Оповідачі демонстрували різні моделі пам'яті і ставлення до радянської спадщини, але спільним було те, що всі вони не відчували своєї співучасті у творенні публічного простору. Відносини влади і громади характеризувалися браком комунікації. Також виникає питання щодо існування власне міської спільноти та відчуття належності до неї оповідачів. З одного боку, ми бачимо брак активності мешканців і очікування на патерналізм з боку громадян, а з другого, незацікавленість муніципалітетів у громадському обговоренні їхніх рішень та долучення спільноти до вирішення питань міського життя.

Для оповідачів місто постає як місце роботи-виробництва й місце споживання. Поганий стан міського благоустрою, засміченість, нерівномірність розвитку районів обмежує використання міста його мешканцями, у цій ситуації місцями розваг і відпочинку стають торгові центри. Але такі місця, як бульвар Карла Маркса та набережна, зберігають своє значення для мешканців, не в останню чергу через те, що їх упорядкувала міська влада.

Образ Дніпра як важливого промислового й наукового центру і надалі є релевантним, попри те, що для багатьох оповідачів цей образ поміщений у минуле. Дехто з оповідачів відверто заявив, що намагається не показувати промислові райони своїм гостям з огляду на їхній занедбаний стан. На противагу, торговельно-розважальні центри, навпаки, стають бажаним місцем відпочинку та складовою сучасного, європейського образу міста. Актуальною для всіх оповідачів була проблема низького рівня матеріального забезпечення. Водночас ніхто не

побажав переїхати з міста, що пояснюється як низькою мобільністю мешканців, так і тим, що Дніпро за рівнем розвитку і працевлаштування не поступається більшості міст України. Для всіх респондентів найбільш безпечним місцем є власний дім, приватний простір обмежується ним. Місто представляється як простір небезпек і проблем. Також потрібно мати на увазі, що з віком звужується особистий простір, тому зрозуміло, що молоді люди активніше взаємодіють із міським простором, ніж старші люди, їхній культурний і соціальний простір ширший. Але у Дніпрі навіть особи середнього віку відзначалися низьким рівнем взаємодії з міським простором. Загалом респонденти не відчують його «своїм» простором, для них він повний небезпек і незручностей, які доводиться щодня долати. Їхній простір звужується до власної оселі, яку вони можуть контролювати й облаштовувати, створювати простір комфорту. У місті респонденти позбавлені такої здатності, вони не мають над ним влади, цю владу мешканці делегували органам міського управління.

Висновки до частини II

Характер історичної культури. Спектр поданих тут ставлень до історії та способів взаємодії із історичним середовищем був досить широким. Очевидні, особливо з відповідей молодших респондентів, такі тенденції, як демократизація історичної культури, її плюралістичність. Для абсолютної більшості оповідачів типове визнання суперечливості минулого, наявності негативних і позитивних сторін водночас, що часом доходило до релятивістського твердження про те, що будь-яку подію та особу можна інтерпретувати у цілком відмінні способи. За рідкісними винятками, оповідачі не демонстрували особливої пристрасті у своїх ставленнях до історичних подій чи персоналій. «Це сторінка історії, якою б вона не була, — це наше минуле» — дуже поширений спосіб мислення наших оповідачів, що його можна інтерпретувати і як справжню відданість принципу історизму, і як індіферентне ставлення до історії, і як брак власної позиції, але найвірогідніше — як зануреність у практичні сьогоденні проблеми. Ці інтерв'ю, проведені буквально напередодні Євромайдану та війни на сході України, виразно свідчать про те, що історичне минуле, герої регіональних та національних наративів не викликали у мешканців досліджуваних міст надмірних емоцій чи конфлік-

тів. Більшість мешканців демонструвала розуміння того, що історія слугує для політиків як інструмент формування лояльності та набуття символічного капіталу, а отже не слід сприймати «війни пам'яті» як боротьбу за історичну справедливість. Навіть ті оповідачі, які асоціюють себе зі сферою культури чи соціальною групою інтелігенції, і ті, котрі не підтримують ностальгію за радянським і навіть засуджують його як «совок», ставляться досить індивідуально до питання знесення радянських пам'ятників. Більшість людей їх не помічає і не взаємодіє з ними, але воліє залишити все, як є. Найвиразніше це демонструє ставлення до пам'ятників Леніну: переважно нейтральне, деполітизоване (без референцій до лівої політичної думки), часом іронічне, із закликом «зберігати все, бо це теж наша історія», а також сприйняття цих пам'ятників як частини сформованого міського ландшафту. Безумовно, лише дії активної меншості, що вандалізувала та зносила пам'ятники Леніну в 2014–2015 рр., і державна декомунізація «згори» з 2015 р. змогли повернути радянським пам'ятникам значущість і зробити їх точками кристалізації проросійських настроїв. Однак, базовий біографічний досвід та стиль життя, які пов'язані із способом взаємодії з минулим, вочевидь, не можуть підлягати швидким революційним змінам.

Єдиний історичний період, який в інтерв'ю набув характеру джерела важливих світоглядних істин, — це Друга світова (Велика Вітчизняна) війна, яка є невід'ємною частиною як сімейної комунікації, так і політики пам'яті регіональних еліт. Очевидно, що саме тому Друга світова стала джерелом мобілізаційних образів як для української, так і (про)російської пропаганди під час Євромайдану та війни на Донбасі.

Важливо зауважити також виразну присутність російськомовного українського громадянського патріотизму, особливо серед молодших респондентів. Для них український національний історичний наратив є самоочевидною реальністю, яка впливає із лояльності до української держави. Частина таких респондентів висловлювала навіть побажання більшої активності української держави щодо «патріотичного виховання» своїх громадян.

Медії. Говорячи про медії, з яких люди черпають знання про історію, варто зазначити, що книжкові наративи локальних історій лишаються важливими — але радше для окремої групи людей, котрі цікавляться історією чи працюють у сфері культури. З деяких інтерв'ю помітно, яку велику роль відіграла передусім перебудова й інформаційний вибух початку 1990-х рр., а особливо перевидання праць найвизначніших

регіональних істориків, як-от Дмитра Багалія, Якова Новицького, Дмитра Яворницького.

Локальні музеї також згадані в кількох інтерв'ю, але, за окремими винятками, не було свідчень про те, що люди відвідують їх принаймні час від часу, а не раз за життя в шкільному віці. Екскурсії найчастіше не асоціюються із власним містом проживання, хоча люди зазначають, що хотіли би знати більше про свої міста і мають інтуїтивне відчуття цінності старих частин міст, особливо декорованої архітектури XIX — початку XX ст. Частина оповідачів наголошує, що їхні міста мали би становити інтерес передусім для експертів, які можуть зчитувати менш очевидні й наочні частини спадщини, а потім доносити ці знання до ширшого загалу. Очевидно, що є велика потреба в публічно-історичних проектах, передусім зорієнтованих на самих місцевих мешканців, наприклад, у формі *walking tours* (міських прогулянок). Навряд чи найближчим часом міста півдня і сходу стануть привабливими місцями масового комерційно успішного туризму. Але неформальні й менш комерційні ініціативи, безумовно, знаходять свою вдячну аудиторію.

Своєрідним досвідом історії є також взаємодія із пам'ятниками. Оповідачі називали різні монументи, які є важливими чи естетичними для них особисто, і ті, які просувають муніципалітети як міські символи. Однак ігнорування пам'ятників, лише фонове їх сприйняття як частини повсякденного краєвиду — явища, які зауважують науковці в усьому світі — типові також і для наших міст. Частково це зумовлено традиційним монументальним і авторитарним характером пам'ятників, які в принципі не передбачають інтеракції або обмежують її до офіційних організованих «згори» урочистостей, туристичного або мистецтвознавчого/навчального оглядання. Лише частина цих об'єктів є місцями цілеспрямованого добровільного відвідування, наприклад для фотографування. Поява комерційних або муніципальних ініціатив, які заповнюють громадський простір фігурами міського пейзажу — позірно аполітичними скульптурами, гумористичними та призначеними для інтеракції, формує нові практики більш неформального освоєння міського простору, а часом є виразом популістичних настанов місцевої влади. Лише пам'ятники й меморіали, присвячені Другій світовій, були згадані як місця добровільного відвідування для того, аби покласти квіти, розповісти дітям про родинне минуле. Питанням на майбутнє залишається, як ці практики будуть взаємодіяти із відвідуванням і ритуалами біля нових пам'ятників і поховань солдатів, загиблих в АТО.

Слід зауважити також доволі значну впливовість таких чинників до-свідчення історії (зустрічі з минулим), як культура розваг і споживання. Очевидно, що частина містян сприймає цілком позитивно розважальні формати святкувань Дня Перемоги і Дня (визволення) міста, що сприяє легітимації місцевої влади. Через споживацькі настрої частини мешканців і популістичну орієнтацію муніципалітетів стає тим більше складно знаходити формати вшанування трагічних сторінок минулого.

Рамки оповіді: місцева, регіональна, національна історія? До яких ширших рамок апелюють оповідачі, відповідаючи на відкрите питання про історію своїх міст? Регіональна належність в інтерв'ю рідко коли з'являлася спонтанно — лише як відповідь на відповідне питання, так само як і етнічні/національні категорії. В історіях про свої міста та власну групову належність оповідачі вживали категорії професійні або інші соціальні (майновий стан, вік тощо).

Визначаючи свій регіон, лише виразні «любители історії» апелювали, наприклад, до «Слобожанщини», інші ж респонденти часто не могли визначитися, як окреслити їхній регіон (а молодь часто взагалі визнавала себе належною до міста й одразу до України, без жодних регіонів). Серед інших означень траплялися «східний», «південний» і «промисловий» регіон, а з-поміж позитивних рис свого регіону звучали такі: «современный», «живой». Визначаючи особливість свого регіону, оповідачі висловлювали позитивне ставлення до мішаного етнічного складу краю (принаймні таким він був у минулому) та функціонування понад однієї мови, що розглядається як підстава для толерантності. Для східної та південної України, аби бути «регіонами», бракує позитивної самоідентифікації та виразних символів і брендів. Відчувається певна ієрархія місць, що їх стереотипно сприймають як туристичні, культурно насичені та привабливі; саме тому часто мешканці наших міст не відвідують міста-сусіди. Згадувані в інтерв'ю туристичні напрямки — Західна Україна та Крим — не лише вказують на рекреаційний характер таких подорожей (люди їдуть передусім для фізичного відпочинку та спілкування з природою), але і закріплюють стереотипне уявлення про те, що вартісна для оглядання спадщина — це лише щось пов'язане зі старовиною. Туристичний рух у зворотному напрямку — з заходу на схід — вимагав би віднайдення особливого обличчя міст сходу й півдня України, двоцінення спадщини XIX—XX ст. та творення сучасної культури.

Говорячи про визначення належності до регіону, слід згадати також про наявність протиставлення себе Донбасу (нагадаємо, це 2012–

2013 рр.), що часом спонтанно з'являвся у відповідях на питання про регіональну належність; причому Донбас часом проголошували як місце, де мішаний етнічний склад та наявність «маргінальних» соціальних елементів уже перейшли з позитивного чинника в негативний. В уяві оповідачів Донецьк — це еталон суто промислового міста, і тому, зокрема, харків'яни, дистанціюючись від Донецька, проголошували відмінність свого «більш наукового й освітнього» центру. Вочевидь, це наслідок не тільки старих стереотипів про «каторжан, що заселяли Донбас», але також і частина регіонального суперництва та заздрості, адже Донецьк був дуже амбітною регіональною столицею із активним розвитком бізнесу, послуг, інфраструктури. Вочевидь, слід говорити про наявність «іншування» Донбасу³³⁵ ще до подій 2014 р.

Інший регіон, щодо якого самовизначаються мешканці східної і південної України, — це Західна Україна. В оповідях вона переважно фігурує в позитивному ключі, що, безумовно, пояснюється здебільшого туристичним досвідом у цьому регіоні (а також стереотипом його «більшої європейськості»). У молодого покоління Західна Україна викликає повагу через мовну «стійкість» її мешканців. Загалом оповідачі прагнули декларувати толерантність до мовних і історичних вдмінностей (як і щодо представників різних етносів і рас), що, однак, дисонувало із незначними знаннями про ці відмінності та наявністю ксенофобських висловлювань в інших частинах інтерв'ю. Попри те, що оповідачі часто згадували про своє негативне ставлення до таких історичних подій, як Помаранчева революція, діяльність президента Ющенка, нав'язування ушавлення Бандери і Шухевича, як правило, вони цілком готові були толерувати ушавлення цих подій в інших регіонах України, для яких ці події й постаті більш релевантні.

Практики досвідчення/використання історії в міському просторі. Для частини оповідачів любов до старої архітектури, прогулянки історичними вулицями і заулками, часто дуже занедбанними, але настроєвими, є частиною критичного налаштування щодо радянсько-ностальгійного курсу Партії регіонів і місцевої влади. Занедбання історичної спадщини та варварський капіталізм із знесеннями, перебудовами, неграмотними адаптаціями будівель є аргументами проти міської влади, а любов до дорадянських пам'яток та місць може слугувати для творення

³³⁵ Детальніше про образ Донбасу як «Іншого» див. Портнов А. Донбас как Другой. Украинские интеллектуальные дискурсы во время войны // *Неприкосновенный запас*. 2016. № 6(110). С. 103–118.

альтернативного щодо пропагованого міською владою бачення міста. З другого боку, декадентська романтика старих занедбаних будівель також стає товаром: наприклад, фірми, що пропонують фотосесії (у тому числі весільні), широко використовують їх.

В оповідях наших респондентів (особливо з Одеси й Харкова) часто фігурували апеляції до «історичного міста», до «автентичної» історії, яку слід зберегти або до якої слід повернутися. Уявлення про те, що першопочаткові назви вулиць є кращими, що архітектура XIX ст. є ліпшою за сучасну, що культурні й бізнесові діячі XIX ст. є зразками поведінки для сьогодення, на відміну від зажерливих сучасних олігархів, були дуже поширеними. Вочевидь, це пов'язано також із браком ініціатив із ревіталізації та нового використання історичної спадщини, що могло би допомогти поєднати минуле й сучасність. Ностальгічне та некритично-позитивне ставлення до минулого (зокрема XIX ст.) свідчить про необхідність нових ініціатив у сфері публічної історії, які мали би запропонувати більш критичний підхід до міфів про «золотий вік».

Інтерв'ю, що ми їх збрали, також свідчать про те, що історичні виміри міського простору частіше переживаються в контексті споживання чи відпочинку та належать до повсякденних (дорефлексивних) вимірів життя більше, ніж до політичних і свідомо відрефлексованих. Дуже поширеним є твердження про несприйняття політичних пам'ятників та ідеологізованих назв вулиць, хоча найчастіше люди не хочуть їх зносити чи міняти, вважаючи їх частиною зручного й усталеного простору. Багато хто з оповідачів воліє бачити не традиційні монументи, а радше фігури міського пейзажу, вписану у ландшафт скульптуру, більше об'єктів розважального характеру чи ігрового — для дітей.

Значну роль зберігають також «примусові» способи взаємодії з минулим — наприклад, організовані походи школярів до пам'ятників, участь бюджетників і працівників заводів у святах і демонстраціях, організованих міською владою. Часом люди асоціюють будь-які масові заходи в місті лише з організованими «згори» демонстраціями. Це не дивно, адже багато хто з наших респондентів ніколи не брав участі в інших масових заходах, крім демонстрацій 1 травня і 7 листопада.

Успіхи й невдачі політики пам'яті в українських містах після падіння комунізму пов'язані не тільки із ступенем закоріненості «радянських» поглядів і симпатій, але більше з тим, наскільки творення нових символів і меморіальних просторів передбачає також і творення інклюзивного й учасницького міського простору.

ВИСНОВКИ

У цьому огляді ми проаналізували політику пам'яті в Дніпрі, Одесі, Харкові й Запоріжжі після здобуття Україною незалежності. Нас цікавило те, як діяли агенти пам'яті, до яких сюжетів апелювали, як взаємодіяли між собою і з центральною владою. Варто відзначити, що міста продемонстрували доволі високу активність у сфері пам'яті, особливо починаючи з 2000-х рр. Ідеться про активніше використання історичних інтерпретацій у політиці, а також у комерційній/споживачькій сферах. Зі збільшенням кількості меморіальних акцій помітне й розширення спектра сюжетів та героїв, до яких апелювали агенти на локальному рівні. Міста в політиці пам'яті продемонстрували прагнення до романтизації минулого, а отже, вибір героїв та подій був доволі своєрідним. Минуле з погляду місцевих еліт було символічним ресурсом, засобом установаження легітимності та спадковості влади. Навіть більше, пам'ять стала інструментом у політичній боротьбі, історичні інтерпретації використовували для мобілізації прихильників та/чи дискредитації суперників.

Варто зауважити, що напрямки здійснення політики пам'яті в містах залежали значною мірою від особистих прихильностей очільника міста та/чи області й бажання діяти в цій сфері. Водночас відсутність усталеного уявлення про минуле (існування різних моделей пам'яті) ускладнювала діяльність місцевих еліт. За відсутності сталих ідеологічних орієнтирів діяльність акторів визначалась поточним моментом і наближенням певних пам'ятних/святкових дат, а комеморативні практики набували форми виконання необхідної формальності.

Багато представників політичної еліти незалежної України здобули освіту та почали свою кар'єру ще за радянського часу, можливо, тому вони застосовували утилітарний підхід до історії, а в діяльності керувалися звичними з радянського часу практиками. У сфері історичної пам'яті вони зосередилися на формуванні єдиного нарративу, як зрозумілішого і простішого у впровадженні, часто обґрунтовуючи це потребами патріотичного виховання. При цьому не йдеться про вибір між радянським чи національним історичним нарративом, а радше про їхнє гібридне

поєднання, обидва ці нарративи є принаймні формально державоцентричними. Натомість підтримка множинних версій пам'яті, що передбачає прийняття різних інтерпретацій, досвідів як засадничого принципу, де «своє» і «правильне» не є таким очевидним, тільки почала завойовувати підтримку в означених містах. Водночас не можна сказати, що політичні еліти були успішними у встановленні єдиного нарративу, оскільки брак фінансування, неякісний менеджмент, а також брак системних ініціатив та інституцій (орієнтація на «ювілейні дати») природним чином обмежила ефективність пропагандистських починань у сфері історії. Це, а також конкуренція офіційної влади та громадських ініціатив, дозволили зберегти плюралізм у меморіальному просторі.

Громадські ініціативи стають все більш помітними у містах, особливо після Євромайдану. Вони можуть переслідувати як мету просування певної партикулярної (групової) пам'яті, так і боротися за зміни підходів до розуміння історичної спадщини в цілому. Однак, очевидний також брак діалогу і взаємодії громадських ініціатив із муніципалітетами. Причому слід сказати, що не тільки міська влада вдається до ігнорування чи байдужості до запитів міських спільнот, але й самі громадянські ініціативи відчують брак довіри до керівництва міста і часто вдаються радше до «партизанських» дій, а найчастіше працюють паралельно до міської влади, розв'язуючи ті завдання, на які остання не вважає потрібним звертати увагу.

Іншим чинником, що вплинув на формування політики пам'яті в містах, став той факт, що межі повноважень очільників міста й області не були чітко визначені. Крім того, голова обласної державної адміністрації як ставленик центральної влади презентував її інтереси та пріоритети на локальному рівні, зокрема і в сфері пам'яті. Залежно від умов місцеві політичні еліти обирали стратегію опору чи співпраці з центральною владою. Пам'ять могла бути інструментом дистанціювання від Києва, вираженням регіональної окремішності чи, навпаки, лояльності до центральної влади. Варто відзначити, що в питанні формування національної чи локальної спільноті пам'ять була доволі обмеженим ресурсом. Між тим формування громадянської ідентичності, заснованої на лояльності до державних інституцій, було ускладнене високим рівнем корупції.

Важливими агентами пам'яті також були місцеві бізнес-еліти, які використовували культурні й історичні проекти для покращення власного публічного іміджу. Саме присутність потужних бізнесових еліт надавала специфіки політиці пам'яті у великих промислових містах півдня та

сходу країни. Залежні від державних дотацій великі підприємства в особі своїх очільників прагнули впливати як на регіональну, так і на центральну владу. Оскільки вибори були можливістю отримати доступ до влади, мобілізація електорату, зокрема і методами історичної політики, залишалася важливою сферою діяльності бізнесових еліт. Важливе значення мали посилення на стабільність і гарантовані місця праці, патерналістська турбота «міцного господарника» про «простих людей», спадок радянського індустріального суспільства. Найбільш яскраво ці тенденції проявилися в Запоріжжі, передусім ідеться про ВАТ «Мотор Січ».

Слід відзначити, що процес декомунізації у містах почався ще протягом 1990-х рр. і багато радянських пам'ятників та назв були десакралізовані (виведені з актуального функціонування та смислотворення) до 2015 р., часу прийняття так званих «декомунізаційних» законів.

Канон офіційно вшановуваного «радянського» поступово переосмислювався з початку 1990-х рр.: це передусім відмова від найбільш одіозних ідеологів режиму, із вшануванням передусім локальних діячів — «міцних господарників», присутніх в актуальній пам'яті населення як таких, що розбудовували інфраструктуру та піклувалися про населення міста. Також новий канон радянського минулого все більше фокусувався на темі Другої світової (найчастіше в інтерпретації Великої Вітчизняної війни), яка зрештою стала центральною подією в історичній політиці досліджуваних міст.

Іншою тенденцією в політиці пам'яті, починаючи з 1990-х рр., стала націоналізація історичного нарративу, що, зокрема, проявилось у додаванні українських національних і локальних фігур, поверненні до релігійних символів. Міста почали відкривати події та осіб з локальної історії, які були в тіні в радянський час як такі, що суперечили офіційному дискурсу чи не вписувалися в нього. З політичного погляду найбільш затребуваним став козацький період, який слугував вписуванню минулого міст в український національний нарратив. З огляду на це, він подавався у доволі спрощеній інтерпретації, яка побутує на популярному рівні. Така перевага зовнішніх атрибутів (у цьому випадку козацької культури) є типовою рисою комеморативних дійств політичних еліт.

Потреба зміцнення локальної ідентичності й репрезентації себе на національному рівні змушувала міста робити великі зусилля й витрачати значні ресурси для розбудови локальних міфів, які мали слугувати зростанню статусу «регіональних столиць». Еліти апелювали до різних образів: Харкова як губерньського міста та «першої столиці», Дніпра як

центру ракетної галузі, Запоріжжя — козацького міста, Одеси — мультикультурного, заможного метрополітального центру. Для Харкова й Одеси образ губерньського центра став значущим у кількох аспектах: як вираз належності до спільного *руського* (в культурному сенсі, а не в політичному сенсі «російського») простору; як джерело символічної легітимності для нових буржуазних звичок і способу життя для «нової еліти»; як підтвердження таких історичних ідентичностей, як центр освіти й торгове місто.

Водночас в Одесі імперська традиція, в її доволі однобічному та спрощеному романтичному варіанті, використовувалася як обґрунтування «європейськості» міста. Дискурс «європейськості» використовували і в інших містах, загалом він зводився до рівня споживання і стандартів життя, зокрема створення в містах окремих естетично привабливих просторів і місць для дозвілля, що мало безумовно популістичний відтінок і було нагодою для самопіару з боку владних еліт.

Для Дніпра й Запоріжжя особливу вагу мав радянський період з його великими індустріальними проектами. При цьому уявлення про радянський час як найбільш успішний період в історії міста лише посилювалося в умовах втрати містами привілейованого статусу.

Для всіх міст типовим став відхід від експліцитної ідеології та намагання пом'якшити оцінки XIX та XX ст., орієнтуючись на «нейтральні» теми: освіту, науку, культуру, зокрема й популярну радянську культуру, яка разом із російською класикою й надалі була «своєю» спадщиною в уявленні міської спільноти. Це спрямування найбільше проявилось у творенні просторів відпочинку та споживання, починаючи з 2000-х рр., коли сюжети з минулого починають використовувати з комерційною метою, зокрема в тематичних ресторанах і жартівливих скульптурах.

Хоча в містах помітна глобальна тенденція позбавлення пам'ятників монументальності й перетворення їх на фігури міського пейзажу, часто з іронічним забарвленням, повної відмови від монументальності та ідеологічності не відбулося. Представники муніципалітетів і надалі встановлювали монументальні пам'ятники для ретрансляції політичних та ідеологічних смислів. Значною мірою це обумовлено і тяглістю серед професіоналів у культурній сфері.

Також пам'ятники використовували у формуванні локального пантеону героїв і сюжетів минулого. Залишається питання, якою мірою цей пантеон був інтерналізований мешканцями міст. З опрацьованих інтерв'ю помітно, що респонденти доволі добре знають встановлені

в містах пам'ятники, водночас вони рідко з ними взаємодіють (крім пам'ятників, пов'язаних із подіями Другої світової війни). Герої та історичні сюжети, увічнені в пам'ятниках, часто залишаються чимось «зовнішнім» для мешканців міста. Ця відособленість пам'ятників відображає ширшу проблему вилучення містян з процесу прийняття рішень у сфері міського благоустрою, а отже, вони не відчувають цей простір «своїм». У сприйнятті респондентів місто є простором влади й роботи, а відпочинок зводиться до торговельних центрів та нечисленних зелених зон. Громада й надалі є радше об'єктом впливу владних агентів, ніж повноцінним учасником дискусії.

Слід визнати, що це також справедливо і щодо «ленінопаду» та декомунізації. До подій Євромайдану та російсько-української війни в містах не було помітного руху з демонтажу цих пам'ятників чи громадського обговорення необхідності такого кроку. І коли позбавлення від радянського (та разом із тим імперського) спадку набуло форми деколонізації та дерусифікації, це відбувається переважно згідно розпоряджень «згори» та силами активно налаштованої меншості мешканців. Громадська дискусія, яка могла би бути важливим інструментом змін культури поведінки з минулим, не відбулася. Це було обумовлено тим, що в умовах початку російсько-української війни знищення комуністичних символів було частиною не тільки символічної, але і буквальної боротьби за простори цих міст, за їхню приналежність до України. Однак, навіть коли загроза сепаратизму на цих територіях перестала бути актуальною, обговоренню можливих форматів поведінки з минулим (музеєфікації, наукового вивчення, мистецької переінтерпретації тощо) не було надано значного місця. Крім того, центральна влада представляє декомунізацію як одне з своїх безумовних досягнень, а отже демонструє готовність іти до кінця у впровадженні декомунізаційних законів. Водночас старі регіональні еліти, які цілком успішно пережили революційні потрясіння, хоча і не без опору, але впровадили декомунізаційні зміни, аби не бути звинуваченими в сепаратизмі. Але водночас отримали додатковий аргумент для самопрезентації як «прагматичних господарників», що розв'язують насувні проблеми, а не «воюють з пам'ятниками».

У світлі останніх подій ці міста в певному розумінні опинилися в ролі захисників ідеї громадянського націоналізму, а саме лояльності до держави і громадянства як визначального чинника українськості, на відміну від етнічного походження чи мови. Такий підхід допоміг об'єднати суспільство після початку війни на сході України, а в довгостроковій

перспективі це може стати умовою вироблення більш зваженого підходу до минулого.

Однак, хоча сьогодні є повсюдними заклики до «європеїзації» політики пам'яті, що передбачає відмову від героїчно-мілітарних наративів, в умовах тривання війни багато хто схильний вважати таку відмову передчасною. Крім того, додавання до усталених комеморативних практик, що фокусуються на вшануванні героїв та видатних діячів, також і трагічних аспектів, і фокусу на жертвах, ще не означає радикальної трансформації культури поводження з минулим. Адже не тільки героїчний, але і героїчно-мартирологічний наративи слугують радше як афірмативні інструменти позитивного самообразу спільноти. Більш радикальна трансформація історичної культури мала би включати також критичний погляд на власну спільноту та визнання її власних історичних провин. Такі зміни передбачали б більш учасницьку історичну культуру, із готовністю міських органів управління поділяти владу та відповідальність з міською громадою, а також більш демократичну співпрацю професіоналів (академічних істориків, митців, містопланувальників) з мешканцями, які зрештою є головними користувачами та співтворцями міського, в тому числі історичного, середовища.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Анкета опитування 2013 (вибрані питання)

 РЕЙТИНГ	№ АНКЕТИ: [_____]
	1. ОБЛАСТЬ: [_____] _____
тел.: (044) 353-99-07 info@ratinggroup.com.ua	2. НАЗВА НАСЕЛЕННОГО ПУНКТУ: [_____] _____

18. Наскільки Ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь із наступними твердженнями?

	Категорично ні	Мабуть ні	І так, і ні	Мабуть так	Цілком так
18.1. Мене цікавить історія моєї місцевості або регіону	1	2	3	4	5
18.2. Я охоче переглядаю телевізійні програми або Інтернет матеріали, що стосуються історії моєї місцевості або регіону	1	2	3	4	5
18.3. Я вважаю, що важливіше дбати про зручність мешканців, ніж про стан історичних пам'яток	1	2	3	4	5
18.4. Часом краще знести стару будівлю, ніж вкладати величезні гроші в її реставрацію	1	2	3	4	5
18.5. Охоче читаю про минуле моєї місцевості або регіону	1	2	3	4	5
18.6. Я вважаю, що влада мого міста або регіону забагато уваги присвячує його минулому, а дуже мало тому, як зараз тут живуть люди	1	2	3	4	5

19. Наскільки наведені нижче твердження відповідають Вашим думкам і почуттям, які викликає у Вас місцевість/населений пункт, де Ви проживаєте?

	Зовсім не відповідає	Мабуть не відповідає	І так, і ні	Мабуть відповідає	Цілком відповідає
19.1. Я охоче воджу моїх гостей по своєму місту/селу	1	2	3	4	5
19.2. Я люблю гуляти по своєму місту/селу і відкривати невідомі мені досі місця	1	2	3	4	5

25. Які з перерахованих нижче свят Ви відзначаєте?

МОЖЛИВО ДЕКІЛЬКА ВІДПОВІДЕЙ.

- 22 січня (День Злуки).
- 23 лютого (День захисника Вітчизни).
- 8 березня (Міжнародний жіночий день).
- 9 березня (день народження Т. Шевченка).
- 1 травня (День міжнародної солідарності трудящих).
- 9 травня (День Перемоги).
- День міста/села.
- 28 червня (День Конституції України).
- 30 червня (проголошення Української державності 1941 р.).
- 24 серпня (День Незалежності України).
- 7 листопада (День Жовтневої революції).
- День пам'яті жертв голодоморів (4-та субота листопада).
- Інше.
- Жодне з них.

26. Назвіть 1–2 історичні події, які, на Вашу думку, відіграли найбільш позитивну роль в історії нашої країни:

27. Назвіть 1–2 історичні події, які, на Вашу думку, відіграли найбільш негативну роль в історії нашої країни:

28. Назвіть 1–2 історичні особи, які, на Вашу думку, відіграли найбільш позитивну роль в історії нашої країни:

29. Назвіть 1–2 історичні особи, які, на Вашу думку, відіграли найбільш негативну роль в історії нашої країни:

30. Який існуючий пам'ятник у Вашому місті/селі Вам подобається найбільше?

31. Які пам'ятники є чужими для Вашого міста/села?

МОЖЛИВО ДЕКІЛЬКА ВІДПОВІДЕЙ.

32. Який новий пам'ятник визначній особі чи події Ви би хотіли бачити у Вашому місті/селі?

33. Як Ви ставитесь до перейменувань вулиць...

	Цілковито підтримую	Частково підтримую	Ні так, ні ні	Скоріше проти	Однозначно проти	Важко відповісти
33.1. У Вашому місті/селі	1	2	3	4	5	6
33.2. В інших містах/селах України	1	2	3	4	5	6

34.3 яким із тверджень Ви погоджуєтесь?

- Минуле України є частиною Європейської історії.
- Минуле України є частиною історії великої Східнослов'янської спільноти, разом з Росією і Білорусією.
- Минуле України є унікальним, і належить лише до української історії.
- Не знаю.

35–36. Оберіть ТРЬОХ, на Вашу думку, найбільш значущих діячів в історії України. І щодо цих трьох діячів вкажіть, яку саме роль вони відіграли — позитивну чи негативну?

	35. Три найбільш значущі діячі	36. Яку саме роль вони відіграли — позитивну чи негативну?				
		Дуже нега- тивну	Скоріше нега- тивну	Важко відпові- сти	Скоріше пози- тивну	Дуже пози- тивну
36.1. Володимир Великий	1	1	2	3	4	5
36.2. Богдан Хмельницький	2	1	2	3	4	5
36.3. Іван Мазепа	3	1	2	3	4	5
36.4. Тарас Шевченко	4	1	2	3	4	5
38.5. Михайло Грушевський	5	1	2	3	4	5
36.6. Володимир Ленін	6	1	2	3	4	5
36.7. Йосип Сталін	7	1	2	3	4	5
36.8. Степан Бандера	8	1	2	3	4	5
36.9. Микита Хрущов	9	1	2	3	4	5
36.10. В'ячеслав Чорновіл	10	1	2	3	4	5
36.11. Михайло Горбачов	11	1	2	3	4	5
36.12. Леонід Кравчук	12	1	2	3	4	5
36.13. Петро І	13	1	2	3	4	5
36.14. Папа Іван-Павло II	14	1	2	3	4	5
36.15. Юзеф Пілсудський	15	1	2	3	4	5
36.16. Катерина II	16	1	2	3	4	5

37. Чи вважаєте Ви голод 1932–33 років в Україні геноцидом?

1. Так.
2. Ні.
3. Важко відповісти.

38. Як, на Вашу думку, правильніше називати війну з нацистською Німеччиною?

1. Велика Вітчизняна Війна
2. Друга світова війна
3. Німецько-радянська війна
4. Важко відповісти

39. Чи підтримуєте Ви визнання ОУН-УПА борцями за українську незалежність?

1. Так.
2. Скоріше так.
3. Скоріше ні.
4. Ні.
5. Важко відповісти.

40. Чи погодилися б Ви на встановлення чи збереження у Вашому місті / селі пам'ятника...?

	Так	Ні	Не знаю
40.1. Йосипу Сталіну	1	2	3
40.2. Степанові Бандері	1	2	3
40.3. Михайлові Грушевському	1	2	3
40.4. Іванові Мазепі	1	2	3
40.5. Катерині II	1	2	3
40.6. Володимирі Леніну	1	2	3

41. Як часто доводилось Вам відвідувати пам'ятник солдатам полеглим у...

	Ніколи	Один раз	Кілька разів	Багато-разово	Не пам'ятаю
41.1. Другій Світовій війні/ Великій Вітчизняній	1	2	3	4	5
41.2. Бійцям УПА	1	2	3	4	5
41.3. Війні в Афганістані (1979–1989 роки)	1	2	3	4	5
41.4. Миротворчих операціях після 1991 р.	1	2	3	4	5

42. Оцініть, наскільки важливими були наступні події для історії України?

	Зовсім не важливі	Скоріше неважливі	І так, і ні	Скоріше важливі	Дуже важливі	Ніколи не чули про це
42.1. Київська Русь	1	2	3	4	5	6
42.2. Польсько-литовська Річ Посполита	1	2	3	4	5	6
42.3. Українське Козацтво	1	2	3	4	5	6
42.4. Переяславський договір між Україною і Росією 1654 р.	1	2	3	4	5	6
42.5. Повстання Мазепи проти Петра I	1	2	3	4	5	6
42.6. Австро-Угорська імперія	1	2	3	4	5	6
42.7. Російська імперія	1	2	3	4	5	6
42.8. Українське національне відродження XIX ст.	1	2	3	4	5	6
42.9. Українська Народна Республіка (1917–1920)	1	2	3	4	5	6
42.10. Українська Радянська Соціалістична Республіка	1	2	3	4	5	6
42.11. Голодомор 1932–33 років	1	2	3	4	5	6
42.12. Велика Вітчизняна війна / Друга Світова війна	1	2	3	4	5	6
42.13. Голокост (вигнання євреїв)	1	2	3	4	5	6
42.14. Боротьба українського підпілля ОУН-УПА	1	2	3	4	5	6
42.15. Проголошення незалежності України у 1991 р.	1	2	3	4	5	6

Додаток 2. Перелік підручників і посібників з історії регіонів і міст

Дніпро

- Недосекіна Т. В. Оповідання з історії рідного краю. Дніпропетровщина. Навч. посіб. для учнів 5-х класів / Т. В. Недосекіна. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000. — 126 с. (була перевидана у 2006).
- Іваненко В. В. Історія України. Навч. посіб. для 5 класу / В. В. Іваненко, Т. В. Недосекіна. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2003. — 376 с.
- Недосекіна Т. В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина. З найдавніших часів до XV ст. Навч. Посіб. для учнів 6–7 класів / Т. В. Недосекіна. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — 172 с.
- Братанич Б. В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Козацька доба. XVI — середина XVIII ст. Регіональний підручник для 8 класу / Б. В. Братанич, М. І. Романенко. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2005. — 333 с.
- Братанич Б. В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Наш край під час Першої Світової війни, Національної революції та соціалістичного будівництва. 1914–1939 рр. 10 клас / Б. В. Братанич, М. І. Романенко. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2007. — 414 с.
- Бородін Є. І. Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Підручник для 11 класу / Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Т. В. Недосекіна. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2008. — 396 с.
- Дніпропетровськ: віхи історії: [Історич.нарис]. — Дніпропетровськ: Грані, 2001. — 255 с.
- Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ: Грані, 2006. — 596 с.

Запоріжжя

- Щупак І. Я. Історія рідного краю. Підручник для 5 класу. — Запоріжжя: «Прем'єр», 2000. — 140 с.
- Тощев Г. М., Дровосєкова О. В., Андрух С. І. Історія рідного краю. Підручник для 7 класу. — Запоріжжя: «Прем'єр», 2001. — 122 с.
- Лях С. Р., Лях О. К. Історія рідного краю Підручник для 8 класу. — Запоріжжя: «Прем'єр», 2001. — 188 с.

- Бойко А. В., Турченко Ф. Г. Підручник для 9 класу. — Запоріжжя : «Прем'єр», 2001. — 126 с.
- Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю. Підручник для 10 класу. — Запоріжжя: «Прем'єр», 2001. — 224 с.
- Мороко В.М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю. Підручник для 11 класу. — Запоріжжя: «Прем'єр», 2001. — 221 с.

Одеса

- Ми — одесити. Експериментальний навчальний посібник з краєзнавства для учнів шкіл, ліцеїв, гімназій / За заг. ред С. В. Козицького. — Одеса: Маяк, 1997. — 320 с.
- Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О., Новицкий Е. Ю. Книга для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. — Вып. 1. С древнейших времен до начала XX века. — Котовск, 1992. — 80 с.
- Шкляев И. Н. Историческое краеведения Одесщины. Учебное пособие. — Одесса, 2004. — 72 с.
- Кушнір В. Г. Народознавство Одесщини. Навч. посібник. — Одеса, 1998. — 245 с.
- Мій рідний край — Одещина. 5 клас: Підручник / О. Г. Топчієв, Л. П. Толкаченко. — Одеса: Ярослав, 2004. — 160 с.: іл.
- Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.: іл.
- Одесознавство. Навчальний посібник / Бондаренко Н. І., Вовк Л. В., Горбатюк А. І., Закупна Г. В. — Одеса, 2010. — 384 с.
- Самойлов Ф. О. Історія Одесщини й Одеси (II пол. XIX ст. — 1914 р.) [Текст]: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Ф. О. Самойлов ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса: Астропринт, 2006. — 264 с.
- Бриндак О. Б., Левчишена О. М., Поспелов А. А. Одеса — моє рідне місто. Посібник для учнів 8-х класів — Одеса, ВМВ, 2014. — 375 с.
- Бачинська О. А. Ми — одесити: навч. посібник з краєзнавства / О. А. Бачинська, П. Г. Гопченко, О. С. Кирилюк, Сергій В. Козицький, Є. М. Прісовський; За заг. ред. Сергій В. Козицький. — Вид. 2-ге.— Одеса: ПЛАСКЕ, 2008. — 296 с.

- Історичні традиції добросусідства Одесщини / Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України». — Упоряд.: І. В. Бринош, Е. П. Петровський. — Одеса, 2011. — 280 с., іл.
- Історія Одеси й Одесщини (кінець XVIII ст. — 1914 р.): історико-краєзнавчий нарис / О. А. Бачинська, С. М. Вегерчук, Ф. О. Самойлов. — Одеса: Астропринт, 2013. — 504 с.: іл.

Харків

- Жванко Л. М. Краєзнавство: конспект лекцій. — Х.: ХНУМГ, 2013. — 175 с.
- История Слобожанщины и Белгородского края. Учебное пособие / Ред. В. В. Овчинникова, Н. Н. Олейника. — Белгород: Белгородская областная типография, 2011. — 335 с. (авторський колектив включає істориків з Белгорода і Харкова).
- Історія рідного краю (Харківщинознавство): В 2 ч.: Навч. посібник / Зайцев Б. П., Скирда В. В., Воропаєва В. В., Марченко О. С., Скирда І. М. — Х., 2001–2002.
- Історія Слобідської України. Начальний посібник з народознавства та краєзнавства / Ред. В. І. Торкатюка, О. Л. Сидоренка. — Х.: Основа, 1998. — 368 с. (авторський колектив включає істориків з Белгорода і Харкова).
- Рідний край: навч. посібник з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка. — 2-е вид. — Х.: ХДПУ, 1999. — 527 с.
- Харківщинознавство. Навч. Посібник для учнів 8–9 класів / За ред. Л. Покроєвої і В. Луначека. — Х: «Гімназія», 2013. — 448 с. Див.: http://loz-nvk-8.ucoz.ua/books/pidruchnik_kharkivshhinoznavstvo.pdf Матеріали до курсу «Харківщинознавство»: зошит «Харківщинознавство» (Х., 2009. — 104 с.), хрестоматія «Харківщинознавство» (Х., 2014. — 474 с.), методичний посібник для вчителів географії, історії, керівників краєзнавчих гуртків «Уроки Харківщинознавства».
- Чорний Д. М. Історія Слобідської України: підручник. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. — 244 с. Див. також: Історія Слобідської України: хрестоматія / Уклад. Д. М. Чорний. — Х.: Видавець Олександр Савчук, 2016. — 244 с.

Наукове видання

*Олександра Гайдай, Максим Кавун, Едуард Петровський,
Сергій Посохов, Олег Репан, Ірина Склокіна, Сергій Терно,
Федір Турченко, Вадим Хмарський*

**ПОЛІТИКА І ПАМ'ЯТЬ.
Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків.
Від 1990-х до сьогодні**

Науковий редактор Георгій Касьянов
Літературний редактор Марина Курушина
Коректор Марина Курушина
Дизайн і верстання Юлія Цитковська
Макет обкладинки Ірина Дяк
Відповідальна за випуск Ірина Склокіна

Видавець ФОП Шумилович Б.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3884 від 23.09.10 р.
b.shumylovych@lvivcenter.org.ua

Підп. до друку. 03.09.2018. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Calibri. Ум. друк. арк. 13,95.
Тираж 300 прим. Замовлення №
Друк і виготовлення ФОП Цімерман М. І., реєстр. № 2542901595